

พื้นฐานที่ทำให้ผู้คนไปมาหาสู่กันได้ง่ายขึ้น การติดต่อสื่อสารกับโลกภายนอกสูงขึ้น แต่จากการศึกษาของโครงการย่อยพบว่าผลกระทบทางด้านกายภาพนั้นมีหลายด้าน เช่น ผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติ พื้นที่สาธารณะของชุมชนลดน้อยลง ภาวะน้ำท่วมยังเป็นเวลานาน โดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่ม เกิดการแพร่ระบาดของวัชพืช เกิดความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์ ลักษณะพื้นที่ทำกินเปลี่ยนไปเพื่อรองรับการปลูกพืชพันธุ์ใหม่

1) พื้นที่สาธารณะของชุมชนลดน้อยลง ซึ่งเกิดขึ้นในทุกพื้นที่ของโครงการศึกษาในกรณีพื้นที่ชุมชนที่ตั้งอยู่ที่ราบและที่ราบลุ่มแม่น้ำ เช่น การศึกษาของสมหมาย ชินนาค(2548) ในพื้นที่บริเวณรอยต่อระหว่างเขตเทศบาลนครอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบ พบว่ากิจกรรมการพัฒนาต่างๆ ของรัฐ ภาครัฐกิจเอกชน ได้ทำให้พื้นที่ กุด และป่าบุงป่าทาม ลดลงไปมาก และกุดบางแห่งได้หายไป เช่นเดียวกันกับการศึกษาของพราวดี ไวรวิจกุล(2549), ผไท ภูธา (2549) และในพื้นที่บ้านด่าน อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี พื้นที่บ้านหนองบัวไชยวาน อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ ในงานของชินศักดิ์ สุวรรณอัจฉริยะ (2549) เป็นพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำและได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน การให้สัมปทานป่า การสัมปทานคูศุข และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ที่ไม่เข้าใจลักษณะของภูมินิเวศน์อย่างถ่องแท้ นั่นเอง จากการศึกษาของปราณี โนนจันทร์ (2550) พบว่าชาวบ้านได้รับผลกระทบตั้งแต่การสร้างเขื่อนสิรินธรและการสร้างเขื่อนปากมูล เนื่องจากผู้คนที่เข้ามาหาอยู่หากินมากขึ้น และมีชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนสิรินธรได้อพยพเข้ามา ทำให้เกิดการแย่งกันใช้ทรัพยากรเป็นผลให้ทรัพยากรลดลง อีกทั้งผู้ที่มาอยู่ใหม่ ไม่มีที่ทำกิน ก็มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อทำมาหากิน แต่ผลกระทบของการสร้างเขื่อนปากมูล ทำให้สภาพแวดล้อมในชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก เกาะแก่งที่เป็นแหล่งวางไข่ของปลาถูกน้ำท่วมหายไปเป็นจำนวนมาก ทำให้ปลาที่อยู่ในแม่น้ำมูลลดลงอย่างมาก บางชนิดก็แทบจะสูญพันธุ์ไปจากแม่น้ำมูล

ในขณะเดียวกันบนพื้นที่ราบสูง ภูเขาสูง และลาดเชิงเขาก็เช่นกัน จากการให้สัมปทานป่าไม้สัมปทานเผ่าถ่านกับภาคเอกชน รวมการขยายการปลูกพืชเศรษฐกิจที่ส่งผลให้พื้นที่สาธารณะลดน้อยลงตามไปด้วย ทั้งนี้เมื่อมีการสัมปทานป่า รัฐได้สร้างถนนเข้าไปเพื่อขนย้ายทรัพยากรป่าไม้ออกมา คนและชาวบ้านก็เข้าไปตามเพื่อถางป่าและจับจองเป็นแหล่งทำมาหากิน และเริ่มมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากขึ้น เช่น ในพื้นที่บ้านละหอกกระสัง ต.เขาคอก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์ ที่เดิมพื้นที่ป่าในชุมชนมีปริมาณมาก ต่อมาเมื่อมีการบุกรุกของชาวบ้านมากขึ้นทำให้พื้นที่ป่าเหลือน้อยลง จนกระทั่งชาวบ้านต้องลุกขึ้นมาเพื่อปกป้องไว้โดยการจดทะเบียนเป็นพื้นที่ป่าชุมชน (ประมวล เจริญยิ่ง (2549) เช่นเดียวกันในพื้นที่ป่าภูปะโล๊ะดงจำโฮง ต.นาโพธิ์ใต้ และพื้นที่บ้านน้ำลาด ต.นายางหลัก อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ ที่ชาวบ้านมีพื้นที่ทรัพยากรป่าไม้น้อยลง ทำให้การดำรงชีพลำบากมากขึ้น ดังคำกล่าวของ นายเทียม ถิ่นรัมย์แล้วว่า

“ในช่วงปี พ.ศ. 2518-2521 สถานการณ์ของชีวิตความเป็นอยู่ในช่วงนี้ถือได้ว่าชุมชนเริ่มพบกับความลำบากมากขึ้น ทั้งทางด้านการหาอาหาร หรือการหาไม้เพื่อทำที่อยู่อาศัย ส่วนประเภทสัตว์ป่านั้นก็จะถูกล่าเป็นอาหารของคนแทบทุกวัน และยังป่าถูกทำลายสัตว์ป่าก็ไม่มีที่ให้หลบซ่อน สัตว์ป่าได้ลดลงเรื่อยๆ สัตว์ป่าบางชนิดแทบไม่มีใครเห็นแม้แต่รอยเท้าของมันเลย เช่น เก้ง และบ้าง ส่วนสัตว์ป่าประเภทอื่นๆก็ลดจำนวนลงเรื่อยๆ ผู้คนจากหมู่บ้านอื่นก็เข้ามาหาอาหารจากป่าแห่งนี้เพิ่มขึ้น เพราะถนนหนทางสะดวกสบายขึ้น” (อ้างในปริษา อุยตระกูล และกนก โคสุรัตน์, 2529)

2) น้ำท่วมขังมากขึ้นและนานขึ้น ซึ่งเป็นผลมาจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่ไม่เข้าใจระบบของธรรมชาติ ซึ่งในพื้นที่ราบลุ่ม และที่ลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี ในอดีตนั้นเวลาฝนตกหนักหรือว่าน้ำท่วมจะใช้เวลาไม่นาน เนื่องจากมีพื้นที่การระบายน้ำที่กว้าง และไม่มีสิ่งกีดขวางทางน้ำ ทำให้ไม่เกิดภาวะน้ำท่วมขัง หรือไม่จำเป็นต้องอพยพผู้คนออกนอกพื้นที่เช่นกับทุกวันนี้ เช่น ในการศึกษาของ สมหมาย ชินนาค พบว่าปัญหาของน้ำท่วมน่าจะเกิดจากการขยายตัวของเมือง และการเข้าไปยึดครองโดยการถมกุด ป่าบุ่งป่าทามที่เป็นอยู่ริมแม่น้ำมูล ทำให้พื้นที่ระบายน้ำและกักเก็บน้ำมีน้อยลง และทำให้เกิดภาวะน้ำท่วมมากขึ้นและนานขึ้น ดังคำกล่าวของนายสมพงษ์ จำนันท์ ชาวบ้านชุมชนอุยง ว่า

“สาเหตุของปัญหาน้ำท่วม น่าจะเป็นผลมาจากการพัฒนาเมืองทั้งในเขตวาริน และเขตเมืองอุบลฯ ทำให้มีสิ่งปลูกสร้างถาวรเกิดขึ้นมากมาย ทั้ง ถนน ดิگ อาคาร การถมดินบุกรุกแก้มลิง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้มาปิดกั้นทางน้ำไหล และถมทับที่รองรับน้ำในระยะน้ำหลาก และจังหวัดอุบลเป็นพื้นที่รับน้ำโดยอยู่แล้ว แต่โครงการต่างๆ ทั้งของภาครัฐและเอกชน ได้ก่อสร้างสิ่งปลูกสร้างปิดกั้นทางไหลของน้ำทำให้น้ำท่วมขัง ส่วนใหญ่จะท่วมในพื้นที่ของชุมชน ชาวบ้านที่ไม่รู้เรื่องราว ช้ำน้ำยังท่วมเป็นเวลานานด้วย” (อ้างในสมหมาย ชินนาค, 2549)

เช่นเดียวกับงานศึกษาของปราณี โนนจันทร์ (2549) ที่พบว่าเมื่อมีการสร้างเขื่อนทำให้เกิดน้ำท่วมอย่างหนักในช่วงฤดูฝนและน้ำหลาก ซึ่งบริเวณที่ชาวบ้านเคยใช้ในการเพาะปลูกคือบริเวณพื้นที่ริมแม่น้ำมูลน้ำท่วมในปริมาณที่สูงขึ้น และท่วมในระยะเวลาานาน ทำให้เกิดการเซาะดินและการพังทลายของดินมากขึ้น

3) การแพร่ระบาดของวัชพืช ผลจากการเกิดน้ำท่วมและน้ำหลากในพื้นที่เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำทำให้เกิดการระบาดของวัชพืชที่ชาวบ้านไม่ต้องกรอย่างหนักโดยเฉพาะในเขตพื้นที่ริมแม่น้ำมูล จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งในงานของสมหมาย ชินนาค (2549) และปราณี โนนจันทร์ (2550) พบว่ามีการระบาดของไมยราพยักษ์ โดยเฉพาะในพื้นที่ป่าบุ่ง ป่าทาม ทำให้เกษตรกรไม่สามารถเพาะปลูกในพื้นที่เดิมได้ เช่น ในพื้นที่กุด บุ่งและทามบริเวณรอยต่อระหว่างเขตเทศบาลนครอุบลราชธานี และเขตเทศบาลเมืองวารินชำราบ ได้แก่ บริเวณชุมชนเกตุแก้ว ท่าบั้งมั่ง ชุมชนคอนจั่ว ชุมชนลับแล ชุมชนหาดสวนสุข ที่ปกคลุมไปด้วยไมยราพยักษ์ที่เป็นพืชโตเร็ว ขยายพันธุ์เร็ว เพราะว่ามีเมล็ดพันธุ์จะลอยไปตาม

กระแสน้ำและกระแสน้ำ ในพื้นที่บ้านปากบ่อกุ้งและชุมชนใกล้เคียง ต.คันไร่ อ.สิรินธร เช่นกัน ได้เกิด
ไมยราพยักษ์แพร่ระบาดมากขึ้นในช่วงหลังการสร้างเขื่อนปากมูลเสร็จ โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ดินที่ป่าริม
แม่น้ำมูลที่เคยเป็นสถานที่เพาะปลูกของชาวบ้านมาเป็นระยะเวลานาน แต่ปัจจุบันถูกปกคลุมด้วย
ไมยราพยักษ์ นอกจากนี้การเกิดไมยราพยักษ์ทำให้มีผลต่อพืชพื้นดินดั้งเดิมที่เคยอยู่ในป่าบ่อกุ้งป่าตามถูก
ทำลายลง ซึ่งพืชเหล่านี้เป็นแหล่งอาหารของชุมชนด้วย

4) **ดินเสื่อมคุณภาพ** เนื่องจากการขยายพื้นที่การเพาะปลูกเชิงเดี่ยวของเกษตรกรจากการส่งเสริม
การผลิตเพื่อการส่งออกของรัฐบาล ทำให้ชาวบ้านขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกมากขึ้น และมีการใช้
ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดวัชพืช สารเคมีกำจัดแมลงศัตรูพืชในปริมาณที่มากขึ้นทุกปี ไม่มีการบำรุงดิน ทำให้
ดินแข็ง ไม่สามารถเพาะปลูกเพื่อให้ได้ผลผลิตในปริมาณที่มากได้ ซึ่งผลกระทบนี้เกิดขึ้นทั้งชุมชนที่
ตั้งอยู่ในภูมิโนนที่ราบลุ่มแม่น้ำและพื้นที่ภูมิโนนบนที่ราบสูงและที่สูงเชิงเขา

พื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำ เช่น ในพื้นที่บริเวณบ้านปากบ่อกุ้ง และหมู่บ้านใกล้เคียง ใน ต.คันไร่ พื้นที่
5 ตำบลในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนปลาย และในเขตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดสุรินทร์ ที่
พบว่าชาวบ้านมีการเพาะปลูกที่ใช้การเพาะปลูกสมัยใหม่ นั้นส่งผลกระทบต่อดินที่ใช้ในการเพาะปลูก
เช่น ในพื้นที่ทำนา พื้นที่ปลูกปอ พื้นที่ปลูกอ้อย จนกระทั่งชาวบ้านต้องลงทุนเพิ่มมากขึ้นทุกปี ทำให้ดิน
แห้ง ไม่มีแร่ธาตุอาหารที่สำคัญสำหรับพืช

ในขณะที่บนที่ราบสูง และที่พื้นที่สูงบนภูเขา เช่น ในพื้นที่บ้านน้ำลาด อำเภอเทพสถิต จังหวัด
ชัยภูมิ และในพื้นที่อำเภอน้ำหนาว จังหวัดนครราชสีมา พบว่ามีการชะล้างพังทลายของหน้าดินสูง
เนื่องจากความลาดชันของพื้นที่ ทั้งนี้เนื่องจากกระบวนการเพาะปลูกที่ไม่เหมาะสมกับลักษณะของ
พื้นที่นั่นเอง

5) **แหล่งอาหารลดลง** เมื่อป่าถูกทำลายลงอย่างรวดเร็วทำให้เกิดการลดลงของทรัพยากรที่เป็น
อาหารของชุมชน เช่น พืชผัก ผลไม้ แมลง และสัตว์ต่าง ๆ อย่างเห็นได้ชัด เช่น ในกรณีพื้นที่ที่อยู่ในภูมิ
โนนที่ราบลุ่มริมแม่น้ำ โดยเฉพาะชุมชนที่อยู่ริมแม่น้ำมูลและลุ่มน้ำชี ทำให้เกิดการลดลงของพันธุ์
ปลาอย่างเห็นได้ชัด ส่วนหนึ่งมาจากการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ในพื้นที่ จากการศึกษาของปราณี โนน
จันทร์ พบว่าเดิมปลาในแม่น้ำมูลนั้นมีอยู่มากกว่า 200 ชนิด แต่จากการสำรวจเมื่อปี 2548-2549 พบว่า
เหลือปลาอยู่ประมาณ 66 ชนิด ทั้งนี้เกิดจากการปิดเขื่อนที่ทำให้ปลาไม่สามารถอพยพขึ้นมาจากแม่น้ำ
โขง รวมทั้งการพัฒนาเครื่องมือการหาปลาของชาวบ้านที่ไม่ได้ใช้เครื่องมือแบบท้องถิ่น ซึ่งทำให้การ
จับปลาโดยไม่ได้เลือกขนาดและฤดูกาลที่เหมาะสมด้วย สอดคล้องกับงานวิจัยไต้หวัน โดยคณะนักวิจัย
ไต้หวันสัมภาษณ์คนจนกรณีปากมูลและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงเหนือ(2545) ที่พบว่าก่อนการ
สร้างเขื่อนปากมูลมีปลามากกว่า 265 ชนิด แต่หลังจากการสร้างเขื่อนเสร็จและมีการปิดเขื่อนปากมูล
พบว่ามีปลาเหลืออยู่เพียง 43 ชนิด แต่หลังจากที่รัฐบาลได้มีมติให้เปิดเขื่อนพบว่าปลาได้กลับเข้ามาใน
พื้นที่แม่น้ำมูลอีกครั้ง ซึ่งชาวบ้านสำรวจพบว่ามีปลาอยู่ในพื้นที่ลำน้ำมูลจำนวน 146 ชนิด

ในขณะที่เดียวกันบนพื้นที่ภูมิโนทัศน์ที่เป็นลักษณะที่ราบสูงและที่สูงลาดเชิงเขา ก็พบว่าอาหารในป่าลดลงอย่างเห็นได้ชัด อาหารจำพวกสัตว์เล็กๆ ลดลง และหายไปในที่สุด โดยเฉพาะสัตว์ใหญ่ยังคงเหลือแต่ที่เป็นสัตว์เล็กเท่านั้นที่ยังคงอยู่ เช่น แมลงต่าง ๆ สัตว์เลื้อยคลาน ส่วนอาหารจำพวกผักนั้นมีปริมาณที่ลดลงมาก รวมถึงผลไม้ป่าและอาหารประเภทหัวด้วยเช่นกัน ซึ่งพบอยู่ในงานของประมวลเจริญยิ่ง(2549), สมหมาย แสงเนตร(2549) และงานของชินสัค สุวรรณอังกรีย(2549) สอดคล้องกับงานศึกษาของปรีชา อุยตระกูล และกนก ไตรสุรัตน์ (2529) ที่ทำการศึกษาวนบน จากการสัมภาษณ์ ชาวบ้านคนหนึ่งว่า

“มีลูก 7 คน มีอาชีพทำไร่ปลูกข้าว 3 ไร่ มันสำปะหลัง 1 ไร่ และปลูกเผือก 1 ไร่ ถ้ามีเวลาว่างจะรับจ้างเลื่อยไม้ และหากเสียดก่อนการทำมาหากินไม่ค่อยอยากเนื่องจากดินดีน้ำดี มีสัตว์ป่ามากเพียงพอกออกไปข้างๆบ้านก็ได้สัตว์ป่า และอาหารเพียงพอ อาหารแต่ก่อนจะกินพวกสัตว์เนื้อ ต่อมาการล่าของป่า ทำให้ป่า และสัตว์ป่าลดลงจำนวนมาก และกำลังจะหมดไป ทำให้การหาสัตว์ป่า เป็นอาหารยากขึ้น” (อ้างใน ปรีชา อุยตระกูล,กนก ไตรสุรัตน์, 2529)

4.2.2 ผลกระทบทางด้านสังคม วัฒนธรรม ประเพณี

4.2.2.1 ชุมชนบนไหล่เขา/ที่สูงเปลี่ยนจากเร่ร่อนเป็นสังคมที่อยู่กับที่มากขึ้น การศึกษาของชินสัค สุวรรณอังกรีย(2549) พบว่าเมื่อมีการเปิดป่ามีคนพื้นที่ล่างอพยพเข้าไปจับจองพื้นที่เดิมที่ชาวบนเคยทำไร่เลื่อนลอยอยู่มากขึ้น มีการปลูกพืชไร่ เช่น เผือก มากขึ้น ผลจากการปลูกเผือกของกลุ่มคนไทย-ลาว มีความแตกต่างจากการปลูกเผือกของญ้อกุล เพราะนอกจากเป็นการปลูกพืชเพื่อจำหน่ายโดยตรงแล้ว วิธีการปลูกนั้นส่งผลต่อการเปิดหน้าดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ในอาณาบริเวณที่กว้างขวางขึ้น ทั้งที่ชาวญ้อกุลนั้นพื้นที่หน้าดินใหม่จะเน้นการปลูกข้าวไร่ และค่อยมาปลูกเผือก แต่ชาวบ้านกลุ่มไทย-ลาวที่อพยพเข้ามานั้นอาศัยการปลูกเพื่อขายโดยตรง มีผลทำให้เกิดความเสื่อมโทรมของป่าอย่างรวดเร็วพร้อมกับในเวลานั้น ส่งผลต่อการเคลื่อนย้ายแปลงปลูกในกิจกรรมการทำไร่ของญ้อกุลไม่สามารถทำได้ ที่ไม่สามารถจะดำเนินการได้คงเช่นบรรพบุรุษ และส่งผลต่อปริมาณผลผลิตในเส้นทางชีวิตแบบเก่าของตนเองว่า

“การทำไร่เริ่มเปลี่ยนเริ่มมาทำละบ้าน มันขึ้นไปไม่ไหว มันไกลทางนั้นคนมันเต็มแล้วบุกไปไม่ได้ พวกบัวใหญ่อพยพเข้ามาทำถ่าน ทำเผือก พวกเราก็อพยลงมาทำไร่ละบ้าน มาเอาพื้นที่เก่าที่เคยทำ ช่วงอายุที่เราจะหมุนเวียนสลับลง ปกติเราจะทำที่เดิมประมาณ 7 ปี ข้าวไร่ที่หาปลูกไม่พอกิน คือ มันสู้ไร่ไม่ไหว มันไม่ได้บุกเบิกสมัยมันจำอยู่กับที่ละบ้าน มันสู้ไร่ไม่ไหว นั่นคือในช่วงประมาณ 2515-2519 ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่ทำมาหากินอย่างรุนแรง”(อ้างในชินสัค สุวรรณอังกรีย, 2549)

การตั้งอำนาจในการจัดการทรัพยากรโดยรัฐออกจากอำนาจของชุมชน ได้สร้างประโยชน์ทางการค้าแก่พ่อค้าเป็นสำคัญ และเป็นการทำลายวิถีชีวิตของชาวญ้อกลอย่างเห็นได้ชัด คือ ทำลายสิทธิตามธรรมชาติของการหาอยู่หากินของชาวนน ซึ่งในอดีตศักยภาพของชาวญ้อกลนั้นเน้นการทำไร่เพื่อการดำรงชีพเท่านั้น แต่เมื่อมีการสัมปทานป่า และการเผาถ่านในพื้นที่มากขึ้น จึงทำให้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ที่เคยเป็นแหล่งอาหารของชาวนนกลายมาเป็นสินค้าที่กลุ่มคนภายนอกเข้าไปบุกรุกและนำออกมาขายมากขึ้น รวมทั้งพื้นที่ป่ากลายมาเป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่ของคนนอก ทำให้เป็นจุดเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่ทำให้ญ้อกลกลายเป็นลูกไร่ของระบบทุนในระยะต่อมา

4.2.2.2 พฤติกรรมการบริโภคเกินตัว วิถีชีวิตของชาวนนในอดีตจะทำการผลิตแบบพออยู่พอกิน พึ่งพิงอยู่กับธรรมชาติอย่างพอเพียง พึ่งการหาของกินจากป่า หรือการปลูกข้าว โดยอาศัยน้ำฝน ใช้แรงงานคน และสัตว์ ชาวนนจะผลิตข้าวของเครื่องใช้ เครื่องเรือนต่างๆ ใช้กันเองในครัวเรือน ไม่ว่าจะเป็นเครื่องจักรสานต่างๆ กระบุง กะต่า(ตะกร้า) เครื่องมือหาปลา ตลอดจนเสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม ชาวนนก็จะมีการปลูกหม่อน เลี้ยงไหม เจ็นฝ้าย ดำหูกใช้กัน บ้านใดที่ไม่ได้ปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ก็นำข้าว ปลา พืชผัก ที่หาได้ไปแลกเปลี่ยนกับบ้านอื่นๆ ทั้งในและนอกชุมชน

แต่เมื่อสภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนเปลี่ยนไป จากการพึ่งตนเองลดลง หันไปพึ่งเงิน และคนภายนอกมากขึ้น ทำให้กระบวนการสร้างเครื่องมือต่างๆ ก็เริ่มหายไป โดยเฉพาะกับคนรุ่นใหม่ที่ไม่ค่อยให้ความสำคัญต่อข้าวของเครื่องใช้ที่สามารถผลิตเองได้ในชุมชน แต่กลับไปพึ่งภายนอกมากขึ้น เช่น การใช้ตะกร้าพลาสติก เสื้อผ้าจากโรงงาน ไม่มีการใช้เสื้อผ้าจากผ้าทอพื้นเมือง มีการเปลี่ยนแปลงจากการหาอยู่หากินเพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง มาเป็นเพื่อการค้าขายเพิ่มขึ้น “เงินตรา” เริ่มเข้ามามีบทบาทในวิถีชีวิตของชาวนน

การศึกษาของประมวล เจริญยิ่ง(2549) ยังพบว่าผลจากการพัฒนาสาธารณูปโภค เมื่อมีไฟฟ้าใช้ครั้งแรก ช่วงนั้นวันๆ ชาวนนไม่ทำอะไร ชูลูกชูลานไปดูเขาทำถนนทุกวัน พอถนนลาดยางเสร็จ ไฟฟ้าก็มีให้ใช้ ดีใจกันมาก นางอัมพร แพะประโคน เล่าว่า

“จำได้ว่า บ้านครูเกื้อ ปาประโคน เป็นบ้านหลังแรกที่มีทีวีสีเครื่องแรก ในวันธรรมดา คือจันทร์ถึงศุกร์ พอกินข้าวเย็นแล้ว ก็แหกกันมาดูหนังทีวีที่บ้านครูเกื้อเต็มไปหมดเหมือนมีงานบุญเลยทีเดียว วันเสาร์-วันอาทิตย์ ก็มาเฝ้าทีวีทั้งวันเพราะมีมวญให้ดู” (อ้างใน ประมวล เจริญยิ่ง, 2549)

เมื่อถนนหนทางสะดวกสบายขึ้นก็เริ่มมีรถโดยสารสองแถววิ่งรับส่งคนไปตลาด ไปอำเภอ บางครอบครัวที่ฐานะดีหน่อยก็ซื้อรถมอเตอร์ไซด์ไว้ใช้เอง ไปไหนมาไหนไม่ต้องรอรถประจำทาง เช่นเดียวกับที่บ้านปากบุง นอกจากความสะดวกสบายแล้วยังทำให้ชาวนนมีโอกาสง่ายขึ้นต่อการเข้าถึงแหล่งทุน เช่น ธกส. และเงินกู้อื่นๆ

“สิ่งที่ตามมาพร้อมกันกับความเจริญ ก็คือค่าใช้จ่ายที่มากมายเพราะความอยากที่จะ สะดวกสบายในชีวิตประจำวันเหมือนคนอื่น ๆ ไม่มีเงินก็ไปกู้ ธ.ก.ส. บ้าง บางคนถึงกับกู้ เงินข้าวเขียวกับนายทุนก็มี (กู้เงินข้าวเขียว หมายถึง กู้เป็นเงินสด ส่งคืนเป็นข้าวเปลือก 100 บาท / ข้าวเปลือก 1 กระสอบ) เพื่อมาซื้อพวกมอเตอร์ไซด์ ทวี ตู้เย็น พัดลม หม้อหุงข้าว เป็นต้น จนในปัจจุบันนี้ที่วิจะมีแทบทุกครัวเรือน ไม่ต้องเดินไปดูบ้านคนอื่นเหมือนเมื่อก่อนอีกแล้ว”(ปราณี โนนจันทร์, 2550)

4.2.2.3 ยอมรับวัฒนธรรมภายนอกมากขึ้น สมัยอดีตผู้คนในชุมชนให้ความสำคัญแก่การถ่ายทอดสิ่งศักดิ์สิทธิ์อำนาจเหนือธรรมชาติ และเคารพผู้อาวุโสในชุมชน ทำให้ระบบทางสังคมความเป็นอยู่ที่มีความสงบสุขเอื้ออาทรต่อกัน แต่ในปัจจุบันนี้ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณีได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม สาเหตุมาจากหลายด้าน เช่น ความเจริญทางด้านวัตถุ สื่อต่างๆ อารยธรรมต่างประเทศที่เข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน จึงส่งผลให้เกิดการเลียนแบบวัฒนธรรม อารยธรรม ค่านิยม ที่ผิดไปจากวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม ระบบการควบคุมสังคมแบบเดิม เช่น ความเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติ รวมทั้งระบบฮีดคอง เรื่องของการผิผิบรรพบุรุษผีเจ้าโคตร ในปัจจุบันกลับมีบทบาทลดน้อยลง เพราะว่าการสื่อสาร การมีปฏิสัมพันธ์กับภายนอก ระบบการศึกษา ทำให้คนในชุมชน หองถิ่นให้ความสำคัญต่อเรื่องของพลังในอดีตน้อยลง และชุมชนเริ่มมีการสร้างกฎกติกาขึ้นมาใหม่ แทนการใช้ผี หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ

การศึกษาของชินสัค สวรรณอัจฉริย(2549) พบว่า ปัจจุบันคนหนุ่มสาวเริ่มหันมายอมรับวัฒนธรรมจากภายนอกมากขึ้น เช่น การแต่งตัว การฟังเพลง และแบบแผนการพักผ่อนหย่อนใจ การยอมรับข่าวสารจากภายนอก ขณะเดียวกันก็เริ่มละทิ้งวัฒนธรรม ประเพณีวิถีชีวิตเดิม เช่น การแต่งกาย การละเล่น และวิธีการผลิต โดยมองว่าเป็นวิถีชีวิตที่ล้าหลัง ตัวอย่างเช่น ประเพณีบุญสงกรานต์ มีการละเล่นและจัดกันทุกปีแต่รูปแบบของประเพณีบางส่วนเปลี่ยนไปในส่วนที่หายไปจากประเพณีที่ทำขึ้นทุกปี ได้แก่ “กระเจี๊ว” (เป็นการละเล่นของชาวญ้อกุล) หอดอกผึ้ง ประเพณีแห่พระ และการจุดพลุในงานประเพณีสงกรานต์ นายเช่อม ยี่จตุรัส นายเลียง นายถนอม นายคล้อย นายม่อม และอื่นๆ เล่าว่า “เกิดความอายในประเพณีของคนไทยลาวได้มาพบเห็น” ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อมั่นในตนเองของชาวญ้อกุลเกี่ยวกับประเพณีของตนมีน้อยลง

งานศึกษาของ ประมวล เจริญยิ่ง(2549) พบว่า มีการเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรมการกินอยู่ เพราะผู้คนในชุมชนได้อพยพแรงงานไปทำงานตามต่างจังหวัดหรือในกรุงเทพมหานคร พอกลับมาอยู่บ้านก็นำเอาวัฒนธรรมการกินการอยู่เข้ามามีบทบาทในชุมชน ในที่สุดก็เกิดการเลียนแบบวัฒนธรรมการกินการอยู่เหล่านี้ขึ้นในชุมชน ได้แก่ การแต่งกายที่เน้นแบบสมัยนิยมมากกว่าการแต่งกายที่ใช้ผ้าทอเองหรือผลิตเองได้ การกินที่เน้นการกินอาหารแบบภูมิภาคอื่นๆ ทำให้ชาวลดการหาอยู่หากินในป่าที่เป็นอาหารของท้องถิ่น พฤติกรรมที่มีการเลียนแบบคาราหรือคนดังที่วัยรุ่นชอบ ไม่ว่าจะเป็นการแต่ง

กาย การพูดจา รวมทั้งการให้ความเคารพผู้อาวุโสมีน้อยลง ชาวบ้านให้การยอมรับคนมีเงินมากกว่ายอมรับคนที่มีความสามารถและเป็นคนดีของชุมชน

การศึกษาของสมหมาย แสงเนตร(2548) พบว่า ภาษาพูดท้องถิ่น เช่น ภาษาส่วย ภูไท เขมร ข่า ได้ลดน้อยลง ปัจจุบันมีคนพูดได้อยู่บ้าง แต่ก็ถือว่าน้อยมาก เพราะไม่มีการสืบทอดจากคนรุ่นใหม่ เหตุเนื่องจากไม่มีการพูดกันในชีวิตประจำวัน แม้กระทั่งการแต่งงานกับคนต่างถิ่นก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่งของการปรับตัวเข้ากับวัฒนธรรมใหม่ ทำให้ภาษาและวัฒนธรรมเดิมของคนค่อยๆ เลือนหายไป

4.2.3 ผลกระทบด้านเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่น

4.2.3.1 การทำมาหากิน ชาวอีสานใต้ ทุกกลุ่มชาติพันธุ์ ไม่ว่าจะอยู่ในภูมิภาคใดก็ตาม ต่างได้รับผลพวงจากการพัฒนา โดยเฉพาะในเรื่องการทำมาหากิน เพราะว่าเปลี่ยนจากการทำเพื่ออยู่เพื่อกิน หรือ “เฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน” มาเป็นการทำเพื่อขายและมีการพึ่งพาภายนอกสูง

ชุมชนในพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำ จากการศึกษาของปราณี โนนจันทร์(2550) เรื่องการประกอบอาชีพของชาวบ้านจากเดิมทำการประมงพื้นบ้าน แต่ปัจจุบันหาปลาได้น้อยลงมาก จนต้องนำเครื่องมือหาปลาขึ้นมาเก็บไว้ตามคันไม้ บ้านเรือน หรือที่ต่างๆ เพราะเครื่องมือเหล่านี้ใช้ประโยชน์ไม่ได้เนื่องจากปริมาณปลาในแม่น้ำมูลลดน้อยลง และระบบการไหลเวียนของน้ำที่เปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ยังพบว่าการทำงานประมงในอดีตนั้นเป็นการทำเพื่อการดำรงชีวิต และแลกเปลี่ยนกับสิ่งของที่ตนเองผลิตไม่ได้ เช่น ปลาแลกข้าว ปลาแลกเกลือ ปลาแลกไห กลายเป็นการทำประมงเพื่อมาแลกเปลี่ยนเงินตรามากขึ้น เช่นเดียวกันกับการศึกษาของชินศักดิ์ สุวรรณอักษร ภูมิชุมชนบ้านด่านที่อยู่ติดกับชายแดนไทย-ลาวต้องเปลี่ยนจากการทำการประมงมาเป็นการการค้าระหว่างชายแดนมากขึ้น

หลังจากยุคเขื่อนปากมูลเป็นต้นมา ปลาที่เคยมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ก็ลดจำนวนลง การหาปลาก็เป็นไปด้วยความยากลำบากมากขึ้น จากการพัฒนาที่ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และวิถีชีวิตของผู้คน เช่น เขื่อนที่กั้นแม่น้ำมูลทำให้เกาะแก่งที่เป็นแหล่งอาศัยของปลาที่เคยมีในแม่น้ำมูลจมหายไปอยู่ใต้น้ำ ประกอบกับปลาจากแม่น้ำโขงไม่สามารถขึ้นมาวางไข่ได้ตามฤดูกาลจึงทำให้จำนวนพันธุ์ปลาในแม่น้ำมูล มีจำนวนลดน้อยลง ส่งผลให้คนในหมู่บ้านพึ่งพาแม่น้ำมูลไม่ได้เหมือนแต่ก่อน จึงต้องอพยพออกไปหาอาชีพใหม่ในต่างถิ่น เช่น ไปทำงานในเมืองใหญ่ ทำงานต่างประเทศ เป็นต้น

ขณะที่บนพื้นที่สูงนั้น การหาของป่ายุคการตั้งถิ่นฐานและการขยายตัวของชุมชน ป่ายังคงมีความอุดมสมบูรณ์ การหาของป่า ล่าสัตว์ยังคงเป็นการหาอยู่หากินที่สำคัญ ทั้งเห็ด หน่อไม้ เมงกุดจี เมงกีนูน บ้าง และอื่นๆ ก็ยังคงมีให้ล่าอยู่มากมาย ปัจจุบันนี้ของป่าหายากขึ้น เนื่องจากมีคนเข้าไปหามากขึ้น และมีได้หามาแต่พอกิน ยังมุ่งหามาเพื่อขาย เพราะของป่ามีราคาสูง ไม่ว่าจะเป็นเห็ดปลวก (เห็ดโคน) และเห็ดอื่นๆ ไข่มดแดง ผักป่านานาชนิดเมื่อก่อนตั้งแต่ยุคแรก เช่น กรณีการหาเห็ดเดิมชาวบ้านจะหากันในช่วงกลางวัน คนที่ไปหา ก็จะเป็นพวกผู้หญิง ใครไปตอนไหนก็ได้ตอนนั้น เพราะ

เห็ดมีมาก และเกิดขึ้นตลอดเวลา และการไปหาเห็ดหรือว่าหาของป่าก็จะไปด้วยกันเป็นกลุ่มๆ ในขณะที่ปัจจุบันนี้การไปหาของป่าต้องรีบไปโดยไปหาทั้งกลางวัน และกลางคืน โดยผู้หญิงจะไปหาในช่วงกลางวัน และผู้ชายจะไปหาในช่วงตอนกลางคืนหรือแต่เช้ามืด โดยเฉพาะการไปหาเห็ดจะใช้วิธีการเอาเบตเตอร์ไปส่องหาเห็ดหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ก้านเห็ด ช่วงไหนเห็ดออกก็จะไปส่องเห็ดกันตั้งแต่เที่ยงคืน หรือตี 1 ตี 2 เพราะถ้าไปช้าจะไม่ทันเพื่อน และจะได้ไม่พอขาย ของป่าพวกแมงกุดจี่ จักจั่น แมลงทับ กะปอม ที่สามารถขายได้ก็เช่นกัน ซึ่งเกิดขึ้นในพื้นที่ป่าละหอกกระสัง ต.เขาคอก อ.ประโคนชัย และพื้นที่ป่าแถบบ้านปากบึงและหมู่บ้านใกล้เคียง ตำบลคันไร่ อ.สิริธร จ.อุบลราชธานี ดังคำพูดในงานของปราณี โนนจันทร์

“การหาของป่าในปัจจุบันนี้ก็ยังคงได้อยู่แต่ได้น้อยลงเพราะคนมากขึ้น คนที่จะหาได้
เยอะคือ คนที่ไปได้นั้นแหละการไปได้เดี๋ยวนี้ก็ใช้หม้อเบตเตอร์ไปได้เอาตอน
กลางคืนไม่จู้ไม่ทันเขา” (ปราณี โนนจันทร์, 2550)

4.2.3.2 การเปลี่ยนแปลงวิธีการทำนา การศึกษาของปราณี โนนจันทร์, ฟูโต ภูธา, พราวุฒิ ไวรวัจนกุล และประมวณ เจริญยิ่ง ระบุว่าสมัยก่อน (ก่อนปี 2517) การทำนาเป็นการทำนาเพื่อใช้ในการบริโภคในครัวเรือน จะนำข้าวออกมาขายก็เวลามีความจำเป็นจริงๆ เท่านั้น และทุกบ้านจะมีนางหรืออยู่ข้าวไว้เป็นเหมือนออมสินของชาวบ้าน ข้าวที่ปลูกก็จะเป็นข้าวเหนียว และข้าวเจ้า ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับพฤติกรรมการบริโภคข้าว และวัฒนธรรมประเพณี และความเชื่อของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น กลุ่มชาติพันธุ์ลาวนิยมปลูกข้าวเหนียว ส่วนกุย เขมรนั้นนิยมปลูกข้าวเจ้า รวมทั้งการปลูกข้าวก็ขึ้นอยู่กับลักษณะของภูมิโนทัศน์ด้วย เช่น พื้นที่สูงบนเขาก็มักจะมีการปลูกข้าวไร่ เช่น กรณีของชาวกูย ส่วนวิธีการทำนา เป็นการทำแบบเรียบง่าย อาศัยแรงงานคน และสัตว์ โดยอาศัยแรงควายไถนา แล้วคราด ใ้ปุ๋ยที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เมื่อเก็บเกี่ยวเสร็จก็จะเอาข้าวเก็บไว้ในยุ้งฉางเอาไว้กินหรือว่าเอาไว้แลกกับสิ่งของที่ตนเองไม่สามารถผลิตได้เอง จึงทำให้เกิดวัฒนธรรม แกล้งแลกข้าว ข้าวแลกปลา เป็นต้น

นับตั้งแต่รัฐบาลไทยมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมาและมีการส่งเสริมให้มีผลิตทางเกษตรเพื่อการค้ามากขึ้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนความหมายของข้าวจากที่เคยปลูกไว้สำหรับการบริโภคมาเป็นการทำเพื่อขาย ทำให้ปัจจุบันเมื่อชาวบ้านเกี่ยวข้าวเสร็จชาวบ้านก็จะเก็บข้าวไว้กินเพียงเล็กน้อย ที่เหลือนำไปขายเพื่อนำเงินมาใช้จ่ายในครอบครัว ทำให้มีกระบวนการในการออม และเป็นการเร่งให้เกิดการบริโภคนิยมกันมากขึ้น ที่สำคัญชาวบ้านเปลี่ยนวิธีการปลูกข้าว จากการใช้แรงงานคน แรงงานสัตว์ มาเป็นการใช้เครื่องจักรมากขึ้น จากควายไถมาเป็น ควายเหล็ก (รถไถนาเดินตาม) และก็เปลี่ยนจากรถไถนาเดินตามมาเป็นรถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่ เปลี่ยนจากการใช้แรงงานคนเกี่ยวข้าวมาเป็นใช้เครื่องจักรในการเกี่ยวข้าวแทน เปลี่ยนจากการทำนาดำ หรือทำข้าวไร่ มาเป็นการทำนาหว่านกันมากขึ้น เน้นการใช้เงินในการจ้างงานมากกว่าการช่วยเหลือเกื้อกูลกันหรือการลงแขก เปลี่ยนจากชาวบ้านเป็นผู้กำหนดว่าจะปลูกพันธุ์ข้าวอะไรในแต่ละปี กลายเป็นการปลูกพันธุ์ข้าวตามความต้องการ

ของตลาด และตลาดเป็นกลไกสำคัญในการกำหนดพันธุ์และประเภทของข้าวที่ชาวบ้านจะต้องปลูก เปลี่ยนจากชาวบ้านปลูกข้าวเพื่อมุ่งการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างหลากหลาย กลายมาเป็นการทำประโยชน์เพื่อการค้าเพียงอย่างเดียว เปลี่ยนจากการใช้ป้อนตามธรรมชาติ กลายมาเป็นการใช้ปุ๋ยเคมี และมีการฉีดยาควบคุมแมลงและวัชพืชมากขึ้น

ตัวที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเรื่องการผลิตก็คือการพัฒนาโครงสร้างการคมนาคม ที่มีความสะดวกในการขนส่ง และทำให้มีการติดต่อสื่อสารกับภายนอกได้สะดวกมากขึ้น รวมถึงการมีสหกรณ์การเกษตร เช่น กรณีศึกษาของปราณี โนนจันทร์ ที่พบว่าในปี พ.ศ. 2520-2522 เป็นการเร่งการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของชาวบ้านให้เปลี่ยนแปลงเร็วขึ้น มีการตั้งสหกรณ์การเกษตรอยู่ที่อำเภอพิบูลมังสาหาร เจ้าหน้าที่ของทางสหกรณ์ก็ได้เริ่มเข้ามาในหมู่บ้านเพื่อประชาสัมพันธ์เรื่องพันธุ์ข้าว ปุ๋ยเคมี และสารเคมี ให้กับชาวบ้าน โดยเขาจะให้ผู้ใหญ่บ้านเรียกชาวบ้านมาประชุมกัน จากนั้นเขาก็จะมีการประชาสัมพันธ์ และมีการนำพันธุ์ข้าวมาเสนอให้ชาวบ้านทดลองปลูกแทนพันธุ์ข้าวดั้งเดิม โดยตอนแรกจะมีการแจกพันธุ์ข้าวให้เป็นถุง เพื่อนำไปทดลองปลูก พอชาวบ้านนำข้าวที่ทางสหกรณ์แนะนำไปทดลองปลูก และเห็นว่าได้ผลผลิตดีจึงพากันหันมาซื้อพันธุ์ข้าวจากสหกรณ์มาปลูกแทนข้าวพันธุ์ดั้งเดิม

4.2.3.3 การเปลี่ยนแปลงพันธุ์พืช ด้วยกระบวนการพัฒนาเทคโนโลยีทางการเกษตร และการส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออก ทำให้ชาวบ้านต้องละทิ้งพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเพื่อมาปลูกข้าวที่รัฐบาลให้การส่งเสริม และเป็นข้าวที่ได้ราคาที่สูงกว่าข้าวพันธุ์พื้นเมือง ในขณะเดียวกันข้าวพันธุ์ใหม่ที่ว่าส่วนราชการเข้ามาส่งเสริมนั้นไม่ได้สอดคล้องกับลักษณะของภูมินิเวศน์ของพื้นที่ ทำให้ชาวบ้านจะต้องปรับพื้นที่ของตนเองให้เหมาะสมกับพันธุ์ข้าวที่รัฐส่งเสริม จะเห็นได้จากการศึกษาของปราณี โนนจันทร์ (2550) เมื่อมีการเข้ามาของเจ้าหน้าที่รัฐเข้าไปในช่วงปี พ.ศ. 2513 โดยสหกรณ์การเกษตรของรัฐได้ให้การสนับสนุนพันธุ์ข้าวเป็นครั้งแรก และให้หลักประกันในการผลิต และจำหน่าย ทำให้ชาวบ้านละทิ้งการใช้พันธุ์ข้าวดั้งเดิมและหันมาปลูกพันธุ์ข้าวที่รัฐบาลให้การสนับสนุน เช่น ข้าวพันธุ์ กข 6 และมะลิ และพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกในปัจจุบันก็เป็นข้าว กข 4, กข 6, ข้าวมะลิ และข้าวกอเดียว พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เคยปลูกในลุ่มน้ำแม่น้ำมูล ซึ่งสูญพันธุ์ไปแล้ว ได้แก่ ข้าวเสียว ข้าวแก่นจันทร์ ข้าวอีลาว ข้าวอีเตาะ ข้าวดอกไม้ และข้าวรากไฟ โดยข้าวพันธุ์พื้นบ้านที่ยังคงมีการปลูกอยู่ในปัจจุบันนี้มีข้าวพันธุ์ป๋องแฉ้วเท่านั้น

นอกจากนี้ยังมีพันธุ์พืชอื่นๆ อีกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์มันสำปะหลัง พันธุ์อ้อย พันธุ์ปอ พันธุ์ข้าวโพด แดงกวา แดงโม มะเขือ หอม กระเทียมและอื่นๆ ได้เปลี่ยนจากการใช้พันธุ์พื้นเมืองมาเป็นพันธุ์ที่มีการปรับปรุงใหม่ ที่มีการโฆษณาว่าจะให้ผลผลิตที่ดีกว่า ด้านทานโรคดีกว่า ทำให้ชาวบ้านเลิกเก็บเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมของตนเองไว้มาใช้พันธุ์พืชชนิดใหม่และทำให้พันธุ์พืชดั้งเดิมสูญหายไป และเป็นเมล็ดพันธุ์ที่จะต้องซื้อใหม่ทุกครั้งที่มีการปลูก และเน้นเป็นการปลูกเพื่อการค้ามากกว่าปลูกเพื่อการบริโภคในครัวเรือน เมื่อเปลี่ยนวิธีการผลิตจึงทำให้ชาวบ้านต้องลงทุนสูง ใช้พื้นที่เป็นบริเวณกว้างมาก

ขึ้น ต้องใช้เครื่องจักรมาแทนการใช้แรงงานคนและสัตว์ จึงทำให้เกิดการการคิดหนี้ที่สูงขึ้น ชาวบ้านพึ่งตนเองไม่ได้ สะท้อนให้เห็นได้จากการรวมตัวของกลุ่มเกษตรกรที่รวมตัวการชุมนุมและเรียกร้องให้รัฐบาลเข้ามาช่วยเหลือมาโดยตลอด

4.2.3.4 เปลี่ยนจากการทำไร่เลื่อนลอยและหาของป่าเป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจ การศึกษาของชินสัค สุวรรณอังกริช(2549) พบว่า “ละหุ่ง” เป็นพืชเศรษฐกิจตัวแรกที่มาพร้อมกับสัมปทานป่า การปลูกละหุ่งเป็นตัวเร่งทำให้ความต้องการใช้พื้นที่เพิ่มขึ้น เนื่องจากมีราคาดี และพื้นที่บุกเบิกใหม่มีความเหมาะสมอย่างมาก พอล้ำในท้องถิ่นโดยเฉพาะชาวจีนในตลาดมีความต้องการได้พืชไร่ตามเวลา จึงได้ใช้วิธีการส่งของซื้อสินค้ากับชาวไร่ผู้กุลแบบถาวร โดยผ่านนายหน้าชาวยุทธกุล โดยการออกเงินลงทุนให้ชาวยุทธกุลบุกเบิกก่อน แล้วนำผลผลิตที่ได้มาขายให้กับตน ซึ่งเป็นช่องทางให้พอล้ำมีโอกาสในการกดราคาพืชไร่ได้ตามความพอใจของตน และเป็นการดึงของยุทธกุลเข้าสู่ระบบตลาดอย่างเต็มพลังอันเป็นผลให้เกิดภาวะหนี้สินมากขึ้น บางรายต้องเสียที่ดินให้กับนายทุนเพื่อไถ่ถอนหนี้สิน

เมื่อพื้นที่ป่าเริ่มลดลงเนื่องมาจากการทำถ่านกันมากยิ่งขึ้นทำให้มีพื้นที่กว้างมากขึ้น การทำไร่เลื่อนลอยของชาวยุทธกุลก็ลดลง ทำให้เกิดการปลูกเดี่ยวขึ้นมาในเวลานั้นตามความต้องการพอล้ำภายนอก ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการเข้าสู่การผลิตพืชเศรษฐกิจ มีผลทำให้ยุทธกุลเข้าสู่ตลาดการค้ากับภายนอกมากขึ้น โดยเฉพาะพอล้ำในตลาดบำเหน็จณรงค์ อีกทั้งยุทธกุลเห็นว่าการปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นวิธีการสร้างรายได้ในรูปเงินตรา และสามารถจับจ่ายใช้สอยเพื่อบริโภคได้ การใช้พืชไร่ตัวใหม่คือเดือยมาแทนการปลูกละหุ่งที่มีราคาต่ำ และต่อมาชาวบ้านเริ่มเห็นว่าการปลูกพืชไร่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชนมากขึ้น และชนิดของพืชไร่ที่ปลูกก็เปลี่ยนไปตามความต้องการของตลาดเป็นหลัก

ในปี พ.ศ.2528-2530 พืชเศรษฐกิจประเภทมันสำปะหลัง เริ่มเข้ามาส่งผลอย่างมากต่อการเปลี่ยนชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านในพื้นที่อีสานใต้มากขึ้น กล่าวคือ ชาวบ้านได้ใช้เวลาทำงานในแปลงปลูกของตนเองมากยิ่งขึ้น และการทำปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นการทำมาหากินที่มุ่งตอบสนองต่อตลาด โดยตลาดจะกำหนดการผลิต กำหนดราคาการผลิต ในพื้นที่ด.เขาคอก อ.ประโคนชัย เช่นกัน ชาวบ้านส่วนใหญ่ปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตทุกครัวเรือน และเป็นการผลิตที่ต้องเพิ่มพื้นที่การเพาะปลูกที่กว้างขึ้น เนื่องจากต้องการให้ได้ผลผลิตที่มีปริมาณมาก ดังคำกล่าวของหลวงพอล้ำ

“การปลูกอะไรจะต้องใส่ปุ๋ยเคมีจึงจะได้ผล และต้องเพิ่มปริมาณการใส่มากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้ต้นทุนการผลิตสูง แต่ชาวบ้านก็ยังมีการปลูกมันสำปะหลังอยู่เพราะคิดว่าปลูกอย่างอื่นจนถึงปัจจุบัน แต่บางกลุ่มคนพอที่ดินเสื่อมคุณภาพแล้วก็ขยับขยายบุกเบิกพื้นที่เข้าป่าไปหาที่ทำใหม่ไปเรื่อยๆ เพราะว่าดินที่บุกเบิกใหม่จะดีกว่าที่เดิม”
(ประมวล เจริญยิ่ง, 2549)

นายโสม อินทะยุง ชาวบ้านเขาออกได้ เล่าว่า

"จากการที่ต้องลงทุนในการเพาะปลูกไม่ว่าการทำอะไรทำนานี่เอง จะต้องพึ่งปุ๋ยเคมี แล้ว ชาวบ้านที่ไม่เงินลงทุนก็ต้องหาแหล่งเงินกู้ ซึ่งเป็นจุดเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในชีวิต และความสามารถในกิจกรรมของคนในพื้นที่" (อ้างในประมวล เจริญยิ่ง, 2549)

กรณีในพื้นที่ 5 ตำบลในเขตลุ่มน้ำชีตอนปลายเช่นเดียวกันจากเดิมชาวบ้านหาอยู่หากินโดยพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก โดยเฉพาะในพื้นที่ป่าบุ่งและป่าทาม แต่เมื่อมีพืชเศรษฐกิจเข้าไปเกี่ยวข้องทำให้ชาวบ้านในพื้นที่ต้องปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตอย่างขนานใหญ่ เช่น ในพื้นที่ตำบลหนองแวง อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ หันมาปลูกหอมกระเทียมเพื่อเป็นการค้ามากขึ้น ชาวบ้านในเขตตำบลทาม ตำบลหนองบ่อ ตำบลชีทวน หันมาปลูกปอ เพื่อการค้าแทนการปลูกพืชหรือทำนาทามมากขึ้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงจากการทำไร่เลื่อนลอยและหาของป่า มาเป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการอยู่การกิน และวัฒนธรรมของชุมชนด้วย

4.2.3.5 วิธีการผลิตที่ต้องลงทุนมาก ดังกรณีของชาวภูฏานบ้านน้ำลาด ต.นายางหลัก อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ งานวิจัยของปรีชา อุยตระกูล และกนก โตสุรัตน์ (2529) ซึ่งได้สัมภาษณ์ชาวนาน้ำลาด ทั้งหมด 64 หลังคาเรือน พบว่า ชาวบ้านมีหนี้สิน 42 หลังคาเรือน แต่ละครัวเรือนมีหนี้อยู่ 2,000 – 5,000 บาท/ปี แหล่งเงินทุนได้มาจากนายทุนและญาติ พี่น้องของตนเอง การกู้ยืมจากญาติพี่น้องไม่เสียดอกเบี้ย เช่น ลูกเขยยืมเงินพ่อตา โดยมีการตกลงใช้เงินคืนเมื่อการเก็บเกี่ยวแล้ว ลูกขอยืมเงินจากหลาน มีการตกลงใช้เงินคืนเมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้ว หลานขอยืมเงินจากลุง ไม่มีการตกลงการใช้เงินคืน คืนเงินเมื่อไหร่ก็ได้ แต่การยืมเงินจากนายทุนจะมีการเสียดอกเบี้ยต่อเดือน ดังนั้นการยืมเงินในหมู่เครือญาติเป็นการช่วยเหลือกันอีกทางหนึ่ง

หญิงชาวบ้านคนหนึ่งเล่าว่าได้ไปยืมเงินมาจากนายทุนมา 2,800 บาท มาลงทุนทำไร่ข้าวโพดและ มันสำปะหลัง ในช่วงการเพาะปลูก โดยคิดดอกเบี้ยร้อยละ 6 บาท/เดือน เมื่อกู้มันสำปะหลังไปขายให้นายทุนที่กู้ยืมเงินแต่ไม่ลืหนี้ ในขณะที่ไปขายให้เจ้าแก่ เจ้าแก่บอกว่าตาซึ่งเสียชีวิตไม่ได้ชั่งมัน แต่ตอนเข้านัดแม่ให้มา พอมาถึงก็บอกว่ามันชั่งตั้งแต่เมื่อคืนแล้ว และให้แม่ไปคิดเงินกับเจ้าแก่ เจ้าแก่บอกว่าแม่ยังไม่หมดหนี้แต่เหลืออีกไม่มาก (ไม่บอกจำนวนเงินที่แม่เป็นหนี้อยู่) อีกหกเดือนต่อมาแม่กู้ข้าวโพด เอาข้าวโพดไปขายให้เจ้าแก่ (นายทุนคนเดิม) อีก 8 กระสอบ แต่เจ้าแก่บอกว่าไม่ลืหนี้ เจ้าแก่บอกว่าให้หาเงินมาให้ แต่ไม่บอกจำนวนเงิน แม่จึงไปหาเงินมาให้จำนวน 800 บาท แต่ก็ยังไม่ลืหนี้ อีกต่อม่อีกไม่กี่เดือนเจ้าแก่บอกให้แม่ไปพบแต่แม่ไม่ได้ไป เจ้าแก่จึงมาหาที่ไร่พูดคุยกันถึงเรื่องหนี้สินให้เอาเงินไปส่งแต่แม่ไม่มี เจ้าแก่บอกว่าจะยึดที่ดิน เกิดการถกเถียงกันแม่เถียงสู้เขาไม่ได้ จึงยอมยกที่ดินให้ 50 ไร่ แม่ไปบอกให้ผู้ใหญ่บ้านช่วยผู้ใหญ่อีกบอกว่าช่วยไม่ได้ (เป็นการถูกเอาเปรียบจากนายทุนมากกว่า เพราะว่าการซื้อและการไม่รู้ทันคนภายนอกของชาวบ้าน)

กรณีศึกษาของจีน สัค สวรรณอัจฉริยะ (2549) ก็พบว่ากรณีที่นายทุนให้เกษตรกร ชาวอู๋ฮุกกู่ เงินล่วงหน้าเท่ากับเป็นการผูกมัดให้ชาวอู๋ฮุกกู่เป็นเบี้ยล่าง ต้องส่งผลผลิตทั้งหมดให้นายทุนในราคาที่ตามแต่นายทุนจะเป็นผู้กำหนด

งานวิจัยอื่นๆอย่างงานของ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ (2532) ได้สรุปเรื่องหนี้ของเกษตรกรอีสานไว้ว่า จำนวนครัวเรือนที่เป็นหนี้ และยอดหนี้ต่อครัวเรือนสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง หนี้ที่เกิดขึ้นแก่ครัวเรือน เกษตรกรอีสานเห็นได้ชัดว่าเกิดจากการผลิตพืชพาณิชย์ สัดส่วนที่กู้เพื่อการผลิตทางเกษตรสูงกว่าการกู้ เพื่อกิจกรรมอื่นๆ อัตราดอกเบี้ยเงินกู้ ในช่วงที่ไม่มี ธกส. และสหกรณ์ดอกเบี้ยจะสูงมาก ครัวเรือนและ หมู่บ้านที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มาก จะมีหนี้สินมากกว่าครัวเรือนที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตร น้อย

4.2.3.6 การเปลี่ยนแปลงการปลูกพืชผัก เดิมชาวบ้านจะปลูกพืชผักที่จำเป็นต้องกินเป็น ประจำของครอบครัว ได้แก่ ผักสวนครัว ซึ่งชาวบ้านจะปลูกไว้กินกันเองตามพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำมูล เนื่องจากบริเวณริมแม่น้ำมูลมีความอุดมสมบูรณ์ของดินที่มีความเหมาะสมแก่การปลูกพืชผักนานาชนิด

การศึกษาของปราณี โนนจันทร์ พบว่าในช่วงปี พ.ศ.2512 ยังคงมีการปลูกผักตามริมฝั่งแม่น้ำ มูล ซึ่งผักที่ชาวบ้านปลูกส่วนใหญ่จะเป็น ถั่ว แตงกวา ผักกาด หอม กระเทียม ผักชี พริก มันแกว ข้าวโพด มากน้อยขึ้นอยู่กับความชอบของแต่ละคน ถ้าใครปลูกได้มาก ก็จะนำลงเรือไปขายที่พิบูลมัง สาหาร แม่ดู่ม ทองทวี เล่าถึงการปลูกผักนี้ว่า

“ในช่วงปี พ.ศ. 2537 ซึ่งเป็นช่วงที่มีการก่อสร้างเขื่อนปากมูลเสร็จแล้ว ทำให้การปลูกผัก ในยุคเขื่อนปากมูลนี้มีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก อันเนื่องมาจากได้รับผลกระทบจาก การสร้างเขื่อน คือเมื่อทาง กฟผ. มีการปิดเขื่อนทำให้พื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำมูลที่ชาวบ้านใช้เป็น พื้นที่ปลูกผักเพียงแห่งเดียวของหมู่บ้านนั้นถูกน้ำท่วมหายไป ชาวบ้านไม่สามารถปลูกผัก ได้อีก ชาวบ้านได้เลิกปลูกผักตามริมฝั่งแม่น้ำมูลไป และเริ่มหันไปซื้อของจากรถที่เข้ามา ขายกับข้าวในหมู่บ้าน” (อ้างใน ปราณี โนนจันทร์, 2550)

ผไท ภูธา ได้สัมภาษณ์ชาวบ้านในพื้นที่ ชาวบ้านเล่าว่า

“แต่ก่อนนี้ ดกแล้งพวกผู้หญิงก็จะลงปลูกแดงที่หาดวังเวิน บักแดงเป็นแดงช้าง ลูกยาว กว่าแตงกวา ที่หาดวังเวินนี้ดินมีลักษณะพิเศษ เรียกว่า ดินทรายมูล เป็นดินผสมทราย ตกตะกอน สะสม ปลูกอะไรก็ได้ผล ไทบ้านก็พากันปลูกแทบทุกครัวเรือน นอกจากปลูก แแดง ก็จะมีข้าวโพด ถั่ว ยาสูบ ผักสวนครัวอื่นใส่ต้มใส่แกง เช่น ผักอีตุ้ ตะไคร้ ผักกาด ขาม มีปัญหาโรคหรือแมลง แต่ก่อนจะใช้กระดูกวัว กระดูกควาย มาเผา เอาควันไล่ก็หมด ปัญหา หรือ เเผาเกลือเผาชี้ควายผสมกับดิน แล้วจึงปลูก แต่เดี๋ยวนี้ใช้ปุ๋ยเคมี” (อ้างใน ผไท ภูธา, 2549)

ชาวบ้านเล่าเพิ่มเติมว่า

"ทุกวันนี้ ชาวบ้านเลิกปลูกแตงมาหลายปีแล้ว เพราะมีผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ทำให้คาดคะเนการขึ้นลงของน้ำไม่ได้ แต่ก่อนนี้พอหลังเดือนพฤศจิกายนน้ำจะลด และลดลงเรื่อยๆชาวบ้านทำไห้ปลูกผักต่างๆใส่น้ำลงไปเรื่อยๆจนเต็มไห แต่พอสร้างฝายแล้ว น้ำขึ้นๆลงๆจะขึ้นหรือลงวันไหนก็ไม่รู้ การปลูกแตงก็เลยเสียหายทำไม่ได้อีก อยากกินแตงก็คอยซื้อเอา อยากกินผักก็รอรถแล่นมาขาย..." (อ้างใน ผไท ภูธา, 2549)

4.2.3.7 การเปลี่ยนแปลงการเลี้ยงสัตว์ การศึกษาของปราณี โนนจันทร์ (2550) และ ผไท ภูธา (2549) พบว่าการเลี้ยงวัว ควาย ยังเป็นสัตว์สำคัญที่มีบทบาทในการใช้แรงงานมาตั้งแต่อดีต ชาวบ้านจะต้องมีวัว ควาย ไว้อย่างน้อย บ้านละ 1-2 ตัว เพื่อเป็นแรงงานในการทำนา โดยการเลี้ยงวัว ควาย นั้นมักจะนิยมคือนำไปเลี้ยงที่ดอนป่าช้า หรือไม้ที่ป่าทึบเขา นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีการเลี้ยงสัตว์อื่นๆ เพื่อเป็นอาหารของครอบครัว เช่น เป็ด ไก่ แต่ด้วยสถานการณ์ของชุมชนที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น มีเทคโนโลยีจำพวกเครื่องจักรเข้ามาแทนที่ อีกทั้งทำเลที่เลี้ยงลดลง ปัญหาน้ำท่วม และปัญหาการแพร่ระบาดของต้นไมยราพยักษ์ในพื้นที่อย่างรวดเร็ว ทำให้ชาวบ้านลดความสำคัญในเรื่องการเลี้ยงวัว เลี้ยงควายลง และการเลี้ยงในปัจจุบันนี้ไม่ได้เป็นการเลี้ยงไว้เพื่อเป็นแรงงานในครอบครัว แต่เป็นการเลี้ยงเพื่อไว้ขายเป็นหลัก การเลี้ยงวัว เลี้ยงควาย เป็นการสะสมทุนอย่างหนึ่งของชาวบ้าน โดยชาวบ้านสามารถเลือกได้ว่าชาวบ้านจะขายเมื่อไหร่ และจะขายในราคาเท่าไร ในช่วงที่ราคาถูกชาวบ้านก็ไม่ต้องรีบเร่งและตัดสินใจขาย และการเลี้ยงวัว ควาย โดยเฉพาะที่เป็นพันธุ์ท้องถิ่นจะเลี้ยงง่าย และไม่ต้องลงทุนสูง ชาวบ้านสามารถนำไปเลี้ยงตามทุ่ง ตามป่าได้

4.2.3.8 การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดิน การศึกษาของปราณี โนนจันทร์(2550) และ การศึกษาของสมหมาย ชินนาค (2548) พบว่าการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินช่วงที่สำคัญ มีอยู่ 2 ช่วง คือ ช่วงการสร้างเขื่อนสิริธร และช่วงการสร้างเขื่อนปากมูลเสร็จสิ้น ในช่วงนี้เองได้มีนายทุนเข้ามากว้านซื้อที่ดินของชาวบ้าน โดยให้ราคาสูงชาวบ้านต่างก็ขายที่ดินของตนเองให้แก่รายทุน ที่ดินที่นายทุนซื้อได้ถูกเปลี่ยนสภาพให้เป็นไร่เพื่อปลูกมันสำปะหลัง ต้นไม้ถูกทำลาย สภาพภูมิโนเวศเปลี่ยนแปลงไป ชาวบ้านที่ขายที่ดินนั้นก็เข้าไปเป็นลูกจ้างปลูกมันสำปะหลังให้กับนายทุนอีกทอดหนึ่ง วิถีชีวิตของชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัดมากขึ้น ชาวบ้านที่ขายที่ดินได้ก็นำเงินที่ได้มาซื้อรถมอเตอร์ไซด์ ซื้อรถยนต์ บางรายใช้หนี้ บางรายฝากธนาคารเพื่อเอาดอกเบี้ย ผู้คนมีความฟุ้งเฟ้อมากขึ้นเกิดการเหลื่อมล้ำทางสังคม มีการเอารัดเอาเปรียบกัน กลุ่มคนที่มีอำนาจนั้นคือคนที่เป็นายทุนที่เข้ามากว้านซื้อที่ดินของชาวบ้าน พบว่า ในปี พ.ศ. 2537 ชาวบ้านเริ่มขายพื้นที่ดินของตนเอง และมีนายทุนซื้อเพื่อเข้าไปปลูกมันสำปะหลังซึ่งเป็นพืชหลักในพื้นที่ เป็นอีกช่วงที่ทำให้วิถีผลิตพืชเพื่ออยู่เพื่อกินเป็นการทำเพื่อขาย แต่กลุ่มที่เข้ามาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกลายเป็นนายทุนจากข้างนอก ที่มีความสัมพันธ์กับผู้นำบางคนของหมู่บ้านนั่นเอง กรณีพื้นที่บริเวณกุดระหว่างเขตเทศบาลเมืองวารินชำ

ราบ และเทศบาลนครอุบลราชธานี ได้มีการขยายพื้นที่เมือง และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสิทธิในการถือครองที่ดิน จากเดิมที่เป็นพื้นที่สาธารณะที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ร่วมกัน กลายเป็นพื้นที่ที่เอกสารสิทธิ และคนที่ถือครองส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนที่มีอำนาจในการซื้อ และมีอำนาจในการต่อรองสูง ในขณะที่ชาวบ้านต้องสูญเสียพื้นที่สาธารณะและแหล่งทำมาหากินให้กับกลุ่มทุนไป กรณีพื้นที่บ้านน้ำลาด พื้นที่ 5 ตำบลของกลุ่มน้ำชีตอนปลาย และตำบลเขาคอกก็เช่นกัน ชาวบ้านต้องสูญเสียสิทธิในการถือครองที่ดินไปเนื่องจากการเข้าไปของกลุ่มนอกชาติพันธุ์ ทำให้ต้องแย่งชิงพื้นที่ในการทำไร่ รวมทั้งผลของการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ทำให้ชาวบ้านต้องมีการลงทุนที่สูงขึ้น และคิดหนี้ จนกระทั่งไม่สามารถชำระหนี้ได้และต้องขายที่ดินเพื่อชำระหนี้ในที่สุด

4.2.3.9 เปลี่ยนจากการคมนาคมทางน้ำเป็นทางบก การศึกษาของสมหมาย จินนาค (2549) พบว่า ในอดีตการเดินทางขนส่งสินค้าระหว่างพื้นที่ต่างๆที่อยู่ในริมฝั่งแม่น้ำมูล ถือว่าสะดวกเป็นหลัก โดยสินค้าทางเรือจะมาจากทั้งทางตอนบน คือหัวเมืองนครราชสีมา และทางตอนล่างคือจากเมืองพิบูลมังสาหาร โขงเจียม เมืองจำปาสัก เมืองปากเซ ซึ่งเชื่อมไปถึงทะเลสาบเขมร นอกจากนี้ส่วนหนึ่งก็มาตามแม่น้ำชี จากเมืองยโสธร ร้อยเอ็ด และกาฬสินธุ์ เป็นต้น สินค้าที่สำคัญในการขนส่งทางเรือ คือ ข้าว สำหรับเรือที่ขนส่งระหว่างอุบลราชธานีและนครราชสีมาในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นก็จะเป็นเรือกลไฟ ซึ่งสามารถเดินทางได้เฉพาะในช่วงฤดูฝน สินค้าจะถูกนำไปขึ้นที่ท่าช้าง (อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน) จากนั้นก็จะถูกขนส่งโดยรถไฟเข้าสู่กรุงเทพฯ ทั้งนี้การสัญจรตามลำน้ำมูลในระยะทางข้ามจังหวัดนั้นได้หมดลง ในปี พ.ศ. 2473 ซึ่งมีการขยายเส้นทางรถไฟจากนครราชสีมาถึงเมืองอุบลราชธานี โดยการสัญจรทางลำน้ำมูลเหลือเพียงเรือพื้นบ้านในระยะทางสั้นๆ และเพื่อใช้จับสัตว์น้ำเท่านั้น โดยการสร้างทางรถไฟในยุคแรกยังเป็นเครื่องจักรไอน้ำที่ใช้ฟืนเป็นเชื้อเพลิง สินค้าอาหารสด และอาหารทะเลต่างๆ จะถูกลำเลียงมาโดยรถไฟ ทำให้มีอาชีพสำคัญเกิดขึ้น คือ กรรมกรรับจ้างขนสินค้าขึ้น-ลงรถไฟ ซึ่งส่วนมากมาจากจังหวัดนครราชสีมา แรงงานเหล่านี้ก็จะพากันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่ง บริเวณดังกล่าวยังเป็นที่พักสินค้าจำพวกสัตว์เคี้ยว เช่น หมู เป็ด ไก่ ที่รอการขนขึ้นรถไฟด้วย ในช่วงที่มีการขยายตัวของบ้านเรือนไปตามริมฝั่งแม่น้ำมูล จากบ้านที่ไม่ค่อยมั่นคงก็เริ่มมีการปลูกสร้างใหม่ให้บ้านเรือนมีความมั่นคงมากขึ้น และมีการหาปลาตามแม่น้ำมูล และกุดต่างๆ

ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2497 การคมนาคมทางบกยังไม่สะดวกนัก เนื่องจากถนนยังเป็นทางลูกรัง และยังไม่มีการบุกเบิก จนกระทั่งภายหลังปี พ.ศ. 2497 มีการก่อสร้างสะพานข้ามแม่น้ำมูลเชื่อมฝั่งเมืองอุบลราชธานีกับเมืองวารินชำราบ เป็นสะพานคอนกรีตที่มีความยาวที่สุดในภาคอีสาน คือ 450 เมตร อีกทั้งเริ่มมีการคมนาคมโดยรถยนต์ ทำให้ประชาชนเริ่มเปลี่ยนการเดินทางโดยเรือไปใช้รถยนต์แทน ดังนั้นอาชีพรับจ้างขนส่งสินค้าลงเรือ แจวเรือ รับจ้าง ค้าขายบริเวณท่าข้าม จึงค่อยๆ ลดลง และหายไป ในที่สุด เมื่อมีสะพานความเจริญก็เริ่มขยายตัวเพิ่มมากขึ้น มีกลุ่มคนหลายชาติพันธุ์ที่อพยพเข้ามาอยู่ทั้งที่ตัวจังหวัดและในต่างอำเภอ มีทั้งพ่อค้าจีน คนเวียดนามที่เข้ามาค้าขาย และมีกลุ่มแรงงานที่เข้ามา

รับจ้างขนส่งสินค้า มีการสร้างที่อยู่อาศัยที่มีความถาวรและมั่นคง และขยายตัวไปตามริมแหล่งน้ำต่างๆ เช่น แม่น้ำมูล กุดต่างๆ เช่น กุดปลาขาว และกุดบ้าน เป็นต้น เมื่อมีการใช้รถยนต์เพิ่มขึ้น ในปี พ.ศ. 2518 จึงเกิดปั๊มน้ำมันแห่งแรก ชื่อ ปั๊มน้ำมันสามทหารเสือ เป็นปั๊มน้ำมันของการปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย ภายหลังเมื่อมีการก่อสร้างสะพานเสรีประชาธิปไตย ยังผลให้เมืองอุบลฯมีการขยายตัวทั้งประชากรและธุรกิจอย่างรวดเร็ว จนนำไปสู่การขยายตัวไปยังพื้นที่ใกล้เคียง ซึ่งเป็นการดำเนินไปตามแนวทางการพัฒนาประเทศที่มุ่งไปสู่อุตสาหกรรม และสิ่งที่ตามมาคือการอาศัยกลไกของรัฐ ในการปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้ประโยชน์จากพื้นที่จากเดิมเป็น “ที่สาธารณะ(เป็นกุด เป็นป่าบุงป่าทาม เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์) มาใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจแทน ยังผลให้พื้นที่ที่สาธาณณะนั้นลดขนาดลงเรื่อยๆ

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยอื่น ๆ เช่น งานของสุวิทย์ ชีรสอวต(2532) พบว่ารายได้ของเกษตรกรอีสานเพิ่มขึ้นแต่ไม่ค่อยแน่นอน สาเหตุที่รายได้ไม่ค่อยแน่นอน เพราะขึ้นอยู่กับ (1) ราคาของสินค้าชนิดเดียวกันในต่างประเทศ ซึ่งถ้าราคาต่ำจะทำให้ราคาสินค้าภายในประเทศต่ำด้วย (2) ปริมาณสินค้าที่ผลิตได้ในประเทศในปีนั้น ซึ่งก็ขึ้นกับดินฟ้าอากาศ (3) ขึ้นกับระบบพ่อค้าคนกลาง หากรวมหัวกันกดราคาสินค้าขึ้นก็ราคาตกด้วย ปัจจัยทั้ง 3 ข้อเป็นปัจจัยที่เกษตรกรอีสานควบคุมไม่ได้แม้แต่ปัจจัยเดียว ขณะที่เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ชาวบ้านต้องซื้อ รายจ่ายของเกษตรกรอีสานเพิ่มขึ้นมาก ขณะที่เมื่อก่อนชาวบ้านได้ สิ่งเหล่านี้มาจากทรัพยากรธรรมชาติ และแรงงานของคนในครอบครัวเอง

4.2.4 ผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่น

4.2.4.1 การขยายตัวของระบบอุปถัมภ์และอิทธิพลท้องถิ่น การศึกษาของพราวดี วิจารณ์กุล(2549) พบว่า จุดเริ่มต้นของการสร้างระบบอุปถัมภ์และอิทธิพลท้องถิ่น เกิดขึ้นในช่วงของการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา) ชุมชนริมมูลที่เคยหาอยู่หากินแบบยังชีพ เคยใช้เส้นทางเกี่ยวในการคมนาคมขนส่ง หรือนำสินค้าออกไปแลกเปลี่ยนค้าขายต่างถิ่น เมื่อหันมาปลูกพืชซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจ จะเริ่มใช้รถบรรทุกหรือรถโดยสารลำเลียงผลผลิตไปยังแหล่งรับซื้อ ผู้ที่มีรถบรรทุกหรือรถจักรรถโดยสาร จะเป็นผู้นำหมู่บ้าน ผู้นำ หรือเครือข่ายผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ชาวบ้านก็จะอาศัยรถเหล่านั้นในการเดินทางขนส่ง

นอกจากนี้กลุ่มคนดังกล่าวยังดำเนินธุรกิจเงินกู้ยืมในระบบ และรับเหมาก่อสร้าง เมื่อชาวบ้านเดือดร้อนเงินทอง ก็จะไปขอยืมเงินโดยไม่มีการทำนิติกรรมสัญญาเมื่อเวลาล่วงเลยจะทวงถามเป็นเงินที่มากขึ้นทวีคูณ ยึดโฉนดที่ดินหรือตักดินในที่ชาวบ้านไปถมถนนหรือขายให้ผู้รับเหมาก่อสร้างแทนดอกเบี้ย

ในยุคของการแข่งขันทรัพยากร การสร้างระบบอุปถัมภ์ และอิทธิพลจึงมิใช่เป็นเพียงการสร้างฐานอำนาจให้คนเกรงกลัว เคารพนับถือ ยังเป็นการกุมสภาพพื้นที่เพื่อสร้างฐานการเมือง ควบคู่ไปกับการผูกขาดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร เช่น ให้เงินช่วยเหลือวัดต่างๆในช่วงเทศกาลงานบุญ การซื้อ

เรือหรือให้เงินเดินทางไปแข่งเรือของชุมชนต่างๆ การบริจาควัสดุก่อสร้าง การสนับสนุนผู้สมัคร แข่งขันเลือกตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อบต. สร้างระบบอุปถัมภ์พวกพ้อง เพื่อสละแรงด้านของกลุ่มคัดค้าน การสัมปทานคูศุขการ การถือครองที่สาธารณะ ตลอดจนการแสวงประโยชน์ในรูปแบบอื่นๆ เป็นต้น

4.2.4.2 การเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองการปกครองในชุมชน การศึกษาของปราณี โนนจันทร์(2550) พบว่าผู้นำหมู่บ้านในสมัยก่อนจะเป็นผู้ที่ชาวบ้านเคารพนับถือ จะทำหน้าที่ดูแลทุกข์ สุขของลูกบ้าน และคอยแก้ไขมีปัญหาดังกล่าว เช่น ปัญหาความขัดแย้ง ปัญหาการลักเล็กขโมยน้อย หรือผู้ประพฤติผิดจรรยาบรรณ เป็นต้นว่าผู้บ่าว (ชายหนุ่มที่ยังไม่เคยแต่งงาน) ไปถูกเนื้อต้องตัวผู้สาว (หญิงสาวที่ยังไม่ได้แต่งงาน) ก็จะต้องไปไกล่เกลี่ย ปรับไหมกันที่บ้านของผู้ใหญ่บ้าน โดยมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ คัดลั่นคดีความ เรียกว่า “การขึ้นเฮือนผู้ใหญ่บ้าน” การเลือกผู้ใหญ่บ้าน อาศัยความไว้น้ำใจ เชื่อใจ อาศัย ความศรัทธาเป็นหลักประกันว่าคนที่จะได้รับเลือกตั้งเป็นผู้นำนั้นเป็นคนดีที่ชาวบ้านให้การยอมรับ เมื่อ ชาวบ้านเห็นพร้อมกันว่าคนนั้นจะเป็นผู้นำก็จะเอาชอโร ไปแขวนหน้าบ้าน ในสมัยอดีตระบบการ ปกครองในชุมชนก็จะให้ความเคารพผู้อาวุโส ผู้เฒ่าผู้แก่ตลอดจนผู้นำในชุมชนต่างก็ได้รับความเคารพ ยำเกรง และให้ความร่วมมือด้านการพัฒนาในทุกๆด้านเป็นอย่างดี เพราะเนื่องจากการได้มาซึ่งผู้นำนั้น ได้มาจากการคัดเลือกจากบุคคลที่เหมาะสมที่จะเป็นผู้นำชุมชน

แต่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจและสังคมใหม่นั้น ถึงแม้ว่ากระบวนการทางการเมืองการปกครองมี การเปลี่ยนแปลงไป และระบบในการเลือกตั้งผู้นำของหมู่บ้านได้เปลี่ยนไป แต่การเลือกผู้ที่จะขึ้นมาเป็น ผู้นำในพื้นที่อีสานใต้ยังยึดความเป็นเครือญาติกันเป็นสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นในระดับผู้ใหญ่บ้าน และระดับ การบริหารการปกครองส่วนท้องถิ่น หรือ การเข้าไปเป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล

4.3 สรุป

การที่รัฐส่วนกลางมีนโยบายให้สัมปทานทรัพยากร เช่น ป่า ที่ดิน ทราย แก่ภาคเอกชน การ พัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ เช่น เขื่อน และการคมนาคม เป็นต้นทำให้ทุนเอกชน ทั้งระดับ ท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับข้ามชาติ ได้เข้าไปผูกขาดทรัพยากร แรงงานของท้องถิ่น ทำให้ชุมชนอีสาน ต้องติดต่อใกล้ชิดกับตลาดภายนอกมากขึ้น ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง วิถีชีวิต ความเชื่อ ความสัมพันธ์ ที่ขึ้นต่อภายนอกมาอย่างรวดเร็วและรุนแรง ทำให้ความรู้ ความเข้าใจ ภูมิปัญญาดั้งเดิมที่เคยสั่งสมมา จากอดีตใช้การได้น้อยลงหรือใช้การไม่ได้ ในสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติ และความสัมพันธ์กับสิ่ง อื่นๆ ภายใต้สถานการณ์ใหม่ อันเป็นผลให้ชุมชนอีสานได้สูญเสียพลังอำนาจในการจัดการตัวเอง ชุมชน และสภาพแวดล้อม ส่งผลกระทบต่ออำนาจในการต่อรองกับภายนอกที่มีนโยบายด้วย อันมีผลต่อ ศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชน ผลของการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ได้ก่อให้เกิดระบบอุปถัมภ์แบบใหม่ ที่ ใช้อำนาจและเงินตราเป็นเครื่องมือสำคัญด้วย พร้อมกับการขยายตัวของอิทธิพลท้องถิ่น ที่สั่งสมทุน จากการทุจริตส่วนเกินจากเกษตรกรโดยเฉพาะในพื้นที่การเกษตรแผนใหม่ อิทธิพลเหล่านี้ได้สืบกลาน

เข้าไปยึดกุมช่องทางต่างๆ ทั้งด้านการทำมาหากิน การค้า อุตสาหกรรมและการเมืองทั้งในระดับท้องถิ่น และระดับชาติ ทำให้ชุมชนอีสานได้จำเป็นต้องแสวงหาแนวทางในการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดมากขึ้น

อีสานได้กับการปรับตัวในยุคเศรษฐกิจสังคมใหม่

ในประวัติศาสตร์ของชาวอีสานได้เคยแสดงบทบาท เพื่อประกาศให้คนอื่นรู้ว่าเรามีพวกเขาอยู่ในเวทีด้วย เรามีตัวตน มีสิทธิ และมีอำนาจต่อรอง เห็นจากบทกวีชาวอีสานหลายครั้งในอดีตที่แสดงให้รัฐได้รับรู้ว่าเมื่อใครถูกค้ำ เอะเปรียบพวกเขามากจนเกินขีดที่จะรับได้ เขาก็จะลุกขึ้นสู้ไม่ด้วยวิธีใดก็วิธีหนึ่ง จากอ่อนสุดจนถึงแรงสุด จากการนิทาหรือสร้างข่าวลือ ถึงการจับอาวุธลุกขึ้นสู้กับรัฐส่วนกลาง โดยมีตัวละครอื่นๆ เข้ามาร่วมแสดงในเวทีด้วย เช่น ผู้นำชุมชน ข้าราชการ นักศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชน นักธุรกิจ ปราชญ์หรือปัญญาชนในพื้นที่

อีสานได้วันนี้เป็นอีสานที่อยู่รอดได้ด้วยการดิ้นรน และแสวงหาวิธีการใหม่ ๆ เพื่อให้การดำรงชีวิตอยู่รอดให้ได้ หลังจากที่ทรัพยากรและสภาพภูมิโนเวศน์เปลี่ยนแปลงไปตามผลกระทบที่เกิดขึ้นจากโครงการของรัฐ เช่น การสร้างเขื่อน การจัดสรรที่ทำกิน การสัมปทานป่า การสัมปทานอุตสาหกรรม รวมทั้งผลกระทบที่เกิดจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และการพัฒนาด้านอื่นๆ อีกมากมาย อันมีผลให้ทรัพยากรทั้งในน้ำ พืช และสัตว์ในป่า แหล่งอาหารที่เคยพึ่งพาถูกทำลายจนลดน้อยลง ส่งผลต่อความมั่นคงของชีวิตชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัว ปรับวิถีชีวิตที่เคยพึ่งพาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในระบบภูมิโนเวศน์แบบเดิม ไปสู่วิธีการแบบใหม่ มีความพยายามจะใช้ประสบการณ์เดิม รวมทั้งเครือข่ายความสัมพันธ์เดิม มาปรับใช้ในสถานการณ์ใหม่ ในงานวิจัยของทุกโครงการการค้นคว้าและพัฒนาพลังชุมชนอีสานได้ มีปรากฏการณ์หลายอย่างในหลายชุมชน

การปรับตัวของชาวบ้านในพื้นที่อีสานได้ เป็นการปรับตัวตามสภาพของภูมิลักษณะของพื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงไปของแต่ละภูมิโนเวศน์ ชุมชนริมน้ำสายใหญ่และสายย่อย ซึ่งเป็นที่ลุ่ม พื้นที่ในการปลูกพืช หรือการทำกินในทามมีน้อยลง ต้องปรับพื้นที่อื่นมาเป็นพื้นที่ในการเพาะปลูกแทน รวมทั้งลักษณะของกลุ่มคนและวัฒนธรรมที่ลักษณะของการอยู่หลากหลายชาติพันธุ์ในหนึ่งชุมชนมากขึ้น ดังนั้นจึงมีลักษณะการปรับตัวที่แตกต่างกัน

ชุมชนบนที่สูง เช่น อยู่ตามไหล่เขา หันมาฟื้นฟูทรัพยากรของตนเอง ด้วยสภาพป่าที่เปลี่ยนแปลงไป ภูมิลักษณะของที่สูงบนเขาเปลี่ยนแปลงไป เช่น กรณีป่าภูปะโล๊ะดงจำโฮง ที่ชาวบ้านได้รวมตัวกันอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งจัดสรรพื้นที่บางส่วนเป็นสถานที่ท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ในขณะที่ชุมชนบนที่สูง หรือพื้นที่โคก และพื้นที่ดอน เช่น กรณีบ้านละลอกกระสังและชาวบ้านในพื้นที่ตำบลเขาคอก อ.ประโคนชัย จ.นครราชสีมา ปรับตัวในเรื่องการฟื้นฟูแหล่งทรัพยากร โดยการรวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และขออนุญาตจากทางราชการจัดตั้งป่าละลอกกระสังเป็นป่าชุมชน ส่วนชุมชนในเมืองและชุมชนแออัด เมื่อพื้นที่ทำกินถูกแบ่งไป หรือถูกจัดการโดยรัฐ

ชาวบ้านมีแต่เขมือบออก แต่บางชุมชนมีการรวมกลุ่มเพื่อต่อสู้และปกป้องแหล่งทำมาหากิน และที่อยู่อาศัยของตนเอง

ชุมชนชายแดน ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตจากการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติไปในเรื่องการค้าข้ามชายแดนมากขึ้น ซึ่งเป็นไปตามภาวะการค้าชายแดนในปัจจุบัน ทั้งชายแดนไทยสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว กัมพูชาประชาธิปไตย โดยเฉพาะด้านจังหวัดอุบลราชธานีมีปริมาณการค้าเพิ่มขึ้น เนื่องจาก สปป.ลาว และ กัมพูชา ได้เปิดทำการค้ากับต่างประเทศมากขึ้น ทั้งสองประเทศกำลังพัฒนาจึงมีความต้องการสินค้าประเภทวัสดุก่อสร้าง เครื่องจักรอุปกรณ์ น้ำมันเชื้อเพลิง และสินค้าอุตสาหกรรมทั่วไปเพิ่มมากขึ้น และนอกจากนี้ยังมีการค้าชายแดนผ่านไปยังประเทศเพื่อนบ้าน จุดผ่านแดนที่สำคัญ คือ จุดผ่านแดนบริเวณช่องเม็ก และจุดที่ 2 บริเวณบ้านปากแซง กิ่งอำเภอนาดอน นอกจากนี้ยังมีจุดผ่อนปรนอีก 5 จุด คือ (1) บ้านน้ำยืน หมู่ 6 (บริเวณช่องอานม้า) ต.โขง อ.น้ำยืน (2). บ้านสองคอน หมู่ 1 ต.สองคอน อ.โพธิ์ไทร (3). บ้านด่านเก่า หมู่ 1 ต.โขงเจียม อ.โขงเจียม (4). บ้านหนองแสง หมู่ 6 (บริเวณช่องตาอุ) ต.โพนงาน อ.บุญศรี (5). หน้าท่าเรือ อ.เขมราฐ นอกจากนี้ยังมีจุดช่องโหลตมิด และด่านช่องจอมที่จังหวัดสุรินทร์ ช่องสง่างาม จ.ศรีสะเกษ ช่องตะโก ช่องตาเพ็ด ช่องตาแก้ว และช่องบาระเนาะ ที่จังหวัดบุรีรัมย์ โดยมีเป้าหมายเพื่อการซื้อขายสินค้าที่มีความจำเป็นแก่การดำรงชีวิตประจำวัน

5.1 อีสานใต้ในวันนี้: การปรับตัวของชุมชนเพื่อการอยู่รอด

สภาวะความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมและทรัพยากร ตลอดจนการเพิ่มขึ้นของประชากร ส่งผลให้การแข่งขันแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติอันมีอยู่อย่างจำกัด กำลังเป็นปัญหาใหญ่ที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรงขึ้นในหลายๆ พื้นที่ ทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเคยเป็นแหล่งทำมาหากินของเกษตรกรในชนบท กำลังถูกพรากไปจากประชาชนในท้องถิ่น เช่น กรณีของพื้นที่กุดระหว่างรอยต่อเขตเทศบาลนครอุบลราชธานี และเขตเทศบาลเมืองวารินชำราบ ที่เป็นผลมาจากการขยายตัวของพื้นที่เมือง ทำให้เกิดการนำทรัพยากรที่เป็นกุดซึ่งเคยเป็นแหล่งทำมาหากินของชาวบ้านมาสร้างเป็นบริษัทขายวัสดุก่อสร้าง โรงแรม และสถานบริการรถโดยสาร ทำให้แหล่งทำมาหากินเดิมของชุมชนเริ่มหายไป (สมหมาย ชินนาค, 2548) กรณีเรื่องการสร้างเขื่อนสิรินธรและเขื่อนปากมูล ที่สร้างผลกระทบในเชิงลบต่อระบบนิเวศน์ของทรัพยากรธรรมชาติ และกระทบต่อการทำมาหากินของชาวบ้านโดยเฉพาะอาชีพประมง สร้างความแตกแยกในชุมชน ครอบครัว ชุมชนแตกสลาย (ปราณี โนนจันทร์, 2550) รวมถึงกรณีการดูดทรายในพื้นที่ทำคูม ตลอดลุ่มน้ำมูลตั้งแต่เขตอำเภอพิมาย เฉลิมพระเกียรติ จ.นครราชสีมา, อำเภอสตึก จ.บุรีรัมย์ อ.ท่าตูม และอ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ ตลอดจน แถบจังหวัดศรีสะเกษ และอุบลราชธานี ที่มีมากกว่า 30 แห่ง ที่สร้างผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ของกลุ่มน้ำมูล คลังพัง ส่งผลต่อการทำมาหากินของชาวบ้าน (พราวดี ไวรวัจนกุล, 2549)

เมื่อทรัพยากรซึ่งเคยเป็นแหล่งเอื้ออำนวยปัจจัยต่อการดำรงชีวิตให้อยู่ได้ ทั้งอาหาร ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม และที่อยู่อาศัย ถูกทำลายลงด้วยอิทธิพลจากภายนอก ทั้งรัฐ ทูน และคนในชุมชนเอง ที่คนในชุมชนไม่สามารถควบคุมได้ เป็นผลให้ชุมชนต้องแสวงหาทรัพยากรจากภายนอกมากขึ้น เพื่อนำมาเป็นปัจจัยในการดำรงชีวิต ทรัพยากรภายนอกที่สำคัญและหาได้ง่ายในสังคมยุคใหม่ คือ เงินตรา ที่เข้ามามีอิทธิพลมากขึ้น พร้อมทั้งการรุกคืบของระบบทุนที่แผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาถึงแทบทุกอณูของสังคมไทย

การดำเนินชีวิตในแต่ละวันขึ้นอยู่กับ การซื้อขาย โดยมีเงินเป็นตัวกลาง เกือบทุกครัวเรือนมีหนี้สิน ความหลากหลายของทรัพยากรลดน้อยลงทุกปี ดังนั้นวิถีใหม่ที่เน้นการแข่งขันกันมากขึ้น การบริโภคที่ไม่ผลิตเอง เป็นการหาเงินเพื่อซื้อสินมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านอยากกระโจนเข้าสู่ความร่ำรวยด้วยเงินตรา โดยที่ไม่ได้ดูฐานทรัพยากร และศักยภาพของตนเอง จนทำให้วิถีชีวิตเดิมที่เคยเป็นอยู่เปลี่ยนแปลงไป มีน้อยคนที่ใส่ใจความรู้เดิมของชุมชน และวัฒนธรรมเดิมของตนเอง

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน การก่อสร้างโครงการขนาดใหญ่ของรัฐและการทำลายของชาวบ้านเอง ทำให้สภาพภูมินิเวศเปลี่ยนแปลงไป มีนายทุนเข้ามากว้านซื้อที่ดินจากชาวบ้าน เปลี่ยนผืนดินของชาวบ้านจากการทำเพื่ออยู่เพื่อกิน กลายเป็นพื้นที่ทำเพื่อธุรกิจ ชาวบ้านหลายครอบครัวต้องกลายเป็นลูกจ้างในพื้นที่เดิมของตน เช่น ในพื้นที่บ้านปากบุงและหมู่บ้านใกล้เคียง ตำบลคันไร่ อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี พื้นที่อำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา

ท่ามกลางวิกฤติที่เกิดขึ้น ชาวบ้านในพื้นที่อีสานใต้ต้องปรับตัวเพื่อให้ตนเอง ครอบครัว ชุมชนอยู่รอดได้ภายใต้สถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว แม้ว่าวัฒนธรรมบางอย่างของชุมชนจะเลือนหายไปแล้ว หรือไม่มีการนำมาใช้แล้ว แต่ผู้เฒ่า ผู้แก่ หรือผู้รู้ของชุมชน ได้ช่วยกันเก็บรักษาไว้ เพื่อวันข้างหน้าลูกหลานจะได้นำไปปรับใช้ ดังนั้นอีสานใต้ในปัจจุบันนี้จำเป็นต้องปรับตัวเพื่อให้ตนเอง ครอบครัว และชุมชนอยู่รอดท่ามกลางสถานการณ์โดยรอบที่เปลี่ยนแปลงหรือตามบริบทใหม่ของสังคม และเศรษฐกิจใหม่ แต่ทั้งนี้ยังคำนึงถึงฐานเดิมที่เคยมีอยู่ ซึ่งการปรับตัวของคนอีสานได้นั้นมีหลากหลายรูปแบบดังนี้

5.1.1 การเกษตรพึ่งเทคโนโลยี

การรุกเข้ามาแข่งขันทรัพยากรโดยรัฐและทุนจากภายนอก ชาวบ้านจำต้องปรับตัวเพื่อการอยู่รอดร่วมกัน ผู้คนเปลี่ยนจากการพึ่งพาทรัพยากรอย่างเดียวมาพึ่งการทำการเกษตรแผนใหม่โดยการส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเศรษฐกิจของรัฐบาล เช่น ปอ งา ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง ฝ้าย อ้อย เดือด ข้าวฟ่าง ข้าวหอมมะลิ หอม กระเทียม ผักกาดหัว ชาวบ้านเน้นการผลิตเพื่อการขายมากขึ้น แทนการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพในครอบครัว รูปแบบการผลิตของชุมชนเปลี่ยนไป แรงงานที่นับวันจะมีแต่ผู้สูงอายุ ที่มา

จากปัจจัยหลายอย่าง เช่น การศึกษาที่หลักคนรุ่นใหม่ออกนอกถิ่นฐานมากขึ้น และผู้ประกอบการที่มองว่าการประกอบอาชีพทางการเกษตรเป็นอาชีพที่มีแต่ความยากลำบากต้องทำงานหนัก จึงส่งเสริมให้ลูกหลานได้เรียนสูง ๆ มีงานทำที่ดี ไม่ต้องมาทำการเกษตรเช่นรุ่นพ่อแม่ ส่วนหนึ่งมาจากการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจของรัฐบาลที่เน้นการปลูกเพื่อส่งออก และเกษตรกรต้องขยายพื้นที่ในการผลิตทำให้ต้องใช้แรงงานมาก

ดังนั้นการมีเทคโนโลยีด้านการผลิตสมัยใหม่เข้ามาแทนที่เครื่องมือของท้องถิ่น เช่น รถไถนาเดินตามในระยะแรกเข้ามาแทนที่วัว ควาย และปัจจุบันชาวบ้านเน้นการจ้างแทรกเตอร์ขนาดใหญ่เข้าไปไถแทนรถไถนาเดินตาม โดยการจ้างคิดอัตราบาทต่อไร่ (ราคาอยู่ที่ประมาณ 200-300 บาทต่อไร่ ในปี 2548) การใช้ปุ๋ยเคมีแทนปุ๋ยธรรมชาติ การใช้รถเกี่ยวเข้ามาแทนการลงแขก และการจ้าง การใช้ยาฆ่าหญ้าหรือยาคุมหญ้าในแปลงนา แปลงผัก ข้าวโพด มันสำปะหลัง อ้อย ใช้เครื่องนวดข้าวแทนใช้แรงงานคน และสัตว์ ซึ่งทุกขั้นตอนในการผลิตจะต้องมีค่าใช้จ่ายทั้งค่าพลังงาน (น้ำมัน, ไฟฟ้า) และค่าสึกหรอของเครื่องจักร สำหรับครัวเรือนที่ไม่มีปัจจัยการผลิตดังกล่าวต้องใช้วิธีการจ้างและใช้เงินจำนวนมากในการทำการผลิตแต่ละครั้ง และเงินที่ได้มาเพื่อทำการเกษตรนั้นมาจากลูกหลานที่ไปทำงานอยู่ข้างนอกชุมชนส่งเงินเข้าสู่ชุมชน

การทำการเกษตรที่ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาทดแทนแรงงานคนทำให้ชาวบ้านมีรายจ่ายมากขึ้น ซึ่งรายจ่ายนี้ก็มาจากการลงทุนทางการเกษตรที่สูงขึ้น การพึ่งพาภายนอกสูงขึ้น ชาวบ้านลดการพึ่งตนเอง ขาดความเชื่อมั่นในตัวเอง และชาวบ้านให้ความสำคัญหรือเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คอยปกปักรักษาที่ดิน น้ำ ป่า น้อยลง จึงทำให้การการเกษตรแผนใหม่เข้ามาแทนที่ และยังทำให้มีผลกระทบต่อลักษณะทางกายภาพโดยรวมของพื้นที่ เช่น ในกรณีพื้นที่อำเภอน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา ที่การปลูกพืชเชิงเดี่ยว (ข้าวโพดอาหารสัตว์) มาเป็นระยะเวลานาน และไม่มีการดูแลบำรุงดิน ใช้วิธีการไถที่ไม่ถูกวิธี ดินเสื่อมคุณภาพลงอย่างรวดเร็ว ทำให้เกิดการชะล้างพังทลายของหน้าดิน ดินมีความอุดมสมบูรณ์น้อยลงทุกปี การผลิตที่ลงทุนสูงขึ้นทุกปีกลับได้ผลผลิตน้อยลง หรือกรณีการทำนาในพื้นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ของอีสานใต้ก็ทำให้ดินเสื่อมเนื่องจากชาวบ้านใช้สารเคมีสูงขึ้น รวมทั้งพฤติกรรมในการบริโภคที่เน้นการซื้อของจากข้างนอกมากกว่าการผลิตเอง และพึ่งพาปัจจัยสี่จากทรัพยากรธรรมชาติ น้อยลง ระบบเศรษฐกิจที่เปลี่ยนจากการแลกเปลี่ยนสิ่งของกันมาเป็นการซื้อขาย ชาวบ้านเริ่มมีหนี้สินที่สูงขึ้น และไม่มีความสามารถในการชำระหนี้สินได้ ซึ่งเกิดขึ้นในทุกพื้นที่ เช่น กรณีบ้านน้ำลาดที่เป็นกลุ่มชาวนา ที่เดิมเคยปลูกพืชแบบหมุนเวียนและคละกันหลายชนิด เปลี่ยนมาปลูกมันสำปะหลัง เด็ดขายข้าวฟ่าง ซึ่งต้องลงทุนสูงขึ้น และต้องมีปฏิสัมพันธ์กับตลาดภายนอกอย่างไม่รู้เท่าทัน ไม่มีอำนาจต่อรอง ในที่สุดชาวบ้านคิดหนี้สินเรื้อรังไม่สามารถชำระคืนได้ กรณีชาวบ้านในพื้นที่วังน้ำเขียวที่เป็นพื้นที่บุกเบิกใหม่ ชาวบ้านปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ บางรายคิดหนี้เงินกู้ยืมบ้านและที่ดิน และครอบครัวแตกสลายไปในที่สุด

ดังนั้นการทำการผลิตเช่นนี้ที่ทำให้เกษตรกรใช้ทุน (เงิน) มากขึ้น แต่การใช้เวลาในการเกษตรน้อยลง และมีเวลาเหลือมากจึงหันไปทำอาชีพอย่างอื่นหลังว่างเว้นจากการทำการเกษตรในพื้นที่ของตนเอง เช่น การออกไปประกอบอาชีพรับจ้างในพื้นที่เมืองต่างๆ เพื่อหาทางรอดให้กับครอบครัวของตนเอง แม้ว่าจะมีหนี้สินจากการทำการเกษตรก็ตาม เกษตรกรบางรายในพื้นที่อำเภอวังน้ำเขียวถึงกับต้องขายที่ดินในช่วงที่ราคาที่ดินสูงขึ้น (ปี 2538) ในพื้นที่บ้านปากบุง และหมู่บ้านใกล้เคียงในตำบลคันไร่เช่นกัน ในช่วงหลังปี 2537 ชาวบ้านได้ขายที่ดินให้กับนายทุนจากภายนอกชุมชนอย่างมากมายเพื่อนำมาใช้หนี้ และเปลี่ยนไปทำอาชีพอื่นแทน

5.1.2 ปลุกพืชเชิงเดี่ยว

การปลูกพืชเชิงเดี่ยวเป็นผลจากนโยบายของรัฐดังที่ได้กล่าวมาแล้ว การปลูกพืชเชิงเดี่ยวมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การขายผลผลิตและผู้ที่ได้รับผลดีจากการส่งเสริมให้ปลูกพืชเชิงเดี่ยวคือกลุ่มนายทุนที่เป็นผู้ขายปัจจัยการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยา อุปกรณ์เครื่องมือทางการเกษตร และขณะเดียวกันก็เป็นผู้รับซื้อผลผลิตจากเกษตรกรด้วย ในขณะที่ชาวบ้านเป็นเพียงเจ้าของที่ดินและแรงงานนั้นจะได้ประโยชน์ในช่วงแรกๆ ที่ทำให้เขาลืมหน้าอำเภอได้ แต่เมื่อทำไปนาน ๆ กลับเป็นการสร้างหนี้สินให้กับชาวบ้านจนไม่สามารถชำระคืนได้ พืชเชิงเดี่ยวที่มีการเริ่มปลูกในช่วงที่ชาวบ้านปรับเปลี่ยนนั้น ได้แก่ ปอ มันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ข้าวฟ่าง งา อ้อย เดือย ข้าวพันธุ์ใหม่ ฯลฯ

ในรายงานความก้าวหน้าของโครงการฯ ผไท ภูธา (2549) กล่าวถึง ช่วงที่มีการปลูกปอมากที่สุด ในพื้นที่บ้านท่าศาลา ตำบลชีทวน อยู่ช่วงปี 2502 ต่อมาในปี 2504 ชาวบ้านหนองบ่อ และท่าไผ่ได้มีการขยายพื้นที่ปลูกมากขึ้น และขยายไปในพื้นที่บ้านหนองแสง และหมู่บ้านในกลุ่มพร้อมกับบ้านเจ็ญ บ้านทาม ได้ขยายพื้นที่ปลูกปอกันอย่างกว้างขวาง การปลูกปอในช่วงนี้ราคาปออยู่ที่กิโลกรัมละ 2-3 บาท ซึ่งมีพ่อค้าที่อยู่ในพื้นที่ชีทวนเป็นคนรับซื้อ แต่ต่อมามีกลุ่มพ่อค้าเร่ยนต์จากบ้านกกไฮ ริมฝั่งแม่น้ำมูลจากอำเภวารินชำราบมารับซื้อในราคาที่ดีกว่า ทำให้ชาวบ้านเริ่มถางป่าดง ป่าโคก ที่ติดริมแม่น้ำมูลเพื่อมาทำเป็นไร่ปอ ชาวบ้านได้เริ่มจับจองพื้นที่เป็นของตนเอง จนกระทั่งทางราชการได้ออกใบ สก.1 และ นส. 3 ให้ในที่สุด

ในช่วงปี 2501-2502 การปลูกอ้อยได้กระจายไปในหลายพื้นที่อีสานใต้เช่นกัน โดยเฉพาะในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัด ในช่วงนี้อ้อยราคาดี และทำให้มีการขยายพื้นที่ปลูกไปในพื้นที่ ต.หนองบัวไชยวาน อ.กันทรารมย์ ด้วยเช่นกัน ต่อมาเมื่อราคาอ้อยถูกลง ก็มีพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่เข้ามาแทนที่ก็คือการปลูกปอ ชาวบ้านหนองบัวไชยวาน เริ่มเปลี่ยนจากการปลูกอ้อยมาเป็นการปลูกปอตั้งแต่ปี 2508 เป็นต้นมา เนื่องจากการส่งเสริมของรัฐบาลและราคาปอดีกว่าด้วยในขณะนั้น (ชินศักดิ์ สุวรรณอภัยริย ,2549)

การปลูกปอเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้คนในพื้นที่ตำบลชีทวน ท่าไห และหนองบ่อ กลายเป็นพ่อค้าที่มีความมั่งคั่ง คนจนเริ่มมีเงินมีทอง บางคนมีเงินมากพอที่จะนำมาปรับปรุงบ้านเรือนของตนเองให้มีความแข็งแรงมากขึ้น และส่งลูกหลานไปเรียนหนังสือในระดับที่สูงขึ้น บางคนมีที่ดินทำกินเพิ่มขึ้น แต่สิ่งที่ชาวบ้านต้องแลกมาคือพื้นที่ป่าบุ่งป่าทามที่ถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว แหล่งทำมาหากินที่เคยอุดมสมบูรณ์ต้องสูญหายไป

ต่อมาการปลูกปอ ได้ขยายออกไปในพื้นที่บ้านหนองบัวไชยวาน ต.โนนสังข์ อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ การปลูกปอเป็นการแพร่ระบาดจากพื้นที่หนึ่งไปสู่อีกพื้นที่หนึ่ง เช่นกันในพื้นที่บ้านหนองบัวไชยวานได้รับอิทธิพลและเห็นแบบอย่างมาจากชาวบ้านแถบชีทวน อ.เขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งได้เข้ามาใช้พื้นที่ป่าในบริเวณบ้านห้วยชะbung และได้เข้ามาใช้พื้นที่ป่าบริเวณของบ้านทุ่งพาย และบ้านบก เป็นพื้นที่ในการปลูกปอ แล้วทำให้ชาวบ้านในพื้นที่หนองบัวไชยวานปลูกตามไปด้วย (ชินสัคค สุวรรณอักษร, 2549 และ ฝ่าไท ภูธา, 2549)

กรณีชาวบ้านน้ำลาด อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ และชาวไทย ลาว เขมรและญวณที่บ้านละลอกกระสัง ต.เขาคอก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์ ชาวบ้านได้เริ่มหันมาสนใจปลูกมันสำปะหลัง เมื่อประมาณปี 2528 – 2530 ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่กล่าวคือ ต้องทำงานในแปลงปลูกของตนเองมากขึ้น โดยเฉพาะกลุ่มชาวญวณหรือ ชาวบน พบว่าที่ดินที่เคยเป็นกรรมสิทธิ์ของกลุ่มตนเองไม่สามารถเคลื่อนย้ายต่อไปแล้ว เนื่องจากสภาพพื้นที่ดินบนภูเขาได้ลดความอุดมสมบูรณ์ลงและมีคนอื่นมาจับจองมากขึ้น รวมทั้งการทำพืชไร่ในลักษณะนี้ต้องใช้เวลานาน เพราะว่าการทำมันสำปะหลังนั้นต้องใช้ระยะเวลามากกว่า 10 เดือน ไม่เหมือนการทำไร่เลื่อนลอยแบบที่ผ่านมาของชาวบน

การเข้าสู่ระบบแบบนี้ทำให้ราคาของการลงทุนด้านปัจจัยการผลิตไม่สัมพันธ์กับราคามันสำปะหลังหรือราคาผลิตผลจากพืชไร่ที่ชาวบ้านมี รวมทั้งการรู้ไม่เท่าทันเล่ห์เหลี่ยมของกลุ่มพ่อค้าคนกลาง ทำให้กลุ่มผู้ปลูกมันสำปะหลังหรือชาวไร่ค่อนข้างเสียเปรียบ เช่น กรณีญวณหรือ ชาวบน ที่ถูกพ่อค้าล่อลวงเอาเปรียบในเรื่องราคา และแรงงาน ทั้งที่ตนเองเป็นเจ้าของแรงงาน ทุนและวัตถุดิบ เมื่อเป็นดังนั้นก็ทำให้เกิดหนี้สินทบกันไปเรื่อยๆ จนกลายเป็นหนี้สินเรื้อรัง ที่เพิ่มพูนขึ้นตลอดเวลาจนเกินความสามารถของชาวบ้านที่จะใช้หนี้คืนได้ และต้องถูกยึดที่ดินกลายเป็นแรงงานรับจ้างในที่สุด

เมื่อประมาณ ปี 2520 เป็นต้นมาในหลายพื้นที่เริ่มประสบกับภาวะการคิดหนี้สินจากการส่งเสริมของภาครัฐให้ปลูกพืชเศรษฐกิจ ทำให้ชาวบ้านหลายพื้นที่เริ่มคิดและทบทวนตนเองเข้าหาช่องทางอื่นในการหาชีวิตรอด และให้ครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ได้ด้วยการเปลี่ยนจากการปลูก มันสำปะหลัง ปอ อ้อย มาปลูกพืชที่ใช้ระยะเวลาสั้นลง เช่น ในพื้นที่ ต.หนองแวง และต.ทาม อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ และต.หนองบ่อ ต.ชีทวน และต.ท่าไห อ.เขื่องใน จ.อุบลราชธานี เริ่มเปลี่ยนจากที่เคยปลูกปอเดิมมาเป็นพื้นที่ปลูกพริก หอม กระเทียม และเป็นพืชที่สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้กับท้องถิ่นในแถบนี้

การปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ที่มีการปลูกกันมากในหลายพื้นที่ โดยเฉพาะในบริเวณพื้นที่สูง เช่น พื้นที่อำเภอวังน้ำเขียว นับตั้งแต่ชาวบ้านเริ่มมีการบุกเบิกพื้นที่หลังจากที่รัฐบาลได้ให้การสัมปทานป่า และได้มีการโค่นต้นไม้ใหญ่ออกไปหมดแล้ว ทำให้ชาวบ้านบางส่วนที่เป็นลูกจ้างในการตัดไม้ได้เข้ามาจับจองพื้นที่และชักชวนญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านย้ายขึ้นมาทำการเพาะปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นการปลูกในพื้นที่กว้างมาก ในพื้นที่บ้านน้ำลาดเช่นกัน แต่สุดท้ายการปลูกพืชเช่นนี้ก็ทำให้ชาวบ้านประสบชะตากรรมแบบเดียวกับการปลูกพืชชนิดอื่น ๆ คือ ดินเหนียวต้องขายที่ดินทำกินของตนเอง บางครอบครัวต้องย้ายออกไปอยู่พื้นที่อื่น

5.1.3 แรงงานเกษตรนอกพื้นที่

จากสภาวะการณ์ทำการเกษตรที่มีการใช้เทคโนโลยีเข้ามาช่วยมากขึ้น ทำให้เกษตรกรใช้เวลาในการทำการเกษตรในพื้นที่ของตนเองน้อยลง และทำให้มีเวลามากขึ้น จึงทำให้ชาวบ้านอีสานใต้ต้องจัดการแรงงานของตนเองใหม่ เนื่องจากมีแรงงานเหลือเฟือในหมู่บ้าน อีกทั้งรายได้จากผลผลิตทางการเกษตรเมื่อเทียบกับรายจ่ายที่มากขึ้น ทำให้รายได้ไม่เพียงพอต่อค่าใช้จ่ายในครอบครัว จึงต้องดิ้นรนไปขายแรงงานในต่างถิ่น จากการเป็นเกษตรกรในท้องถิ่นของตนเอง ทำงานในพื้นที่เกษตรของตนเอง ต้องออกไปรับจ้างเป็นแรงงานในภาคเกษตรกรรมนอกพื้นที่ ซึ่งเป็นกลุ่มที่ค่อนข้างมีจำนวนมากพอสมควรสำหรับพื้นที่อีสานใต้ เช่น แรงงานตัดอ้อย แรงงานทำร่นมันสำปะหลัง แรงงานประมง และอื่นๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งเงินมาใช้จ่ายในครอบครัว บางกลุ่มก็อพยพไปเป็นแรงงานนอกภาคเกษตรนอกหมู่บ้านของตนเอง

แรงงานตัดอ้อย เกิดขึ้นในแทบทุกพื้นที่ของโครงการย่อยที่ได้ทำการศึกษา ในบางพื้นที่ที่มีการซื้อขายแรงงานล่วงหน้า เป็นการแย่งชิงแรงงานของเจ้าแก๊วไร้อ้อย การซื้อขายแรงงานแบบนี้ นายจ้างจะเอาเงินมาจ่ายล่วงหน้า เมื่อถึงเวลาตัดอ้อยเจ้าของไร้อ้อยจะส่งคนมารับไปตัด ถ้าหากว่าใครไม่ไปตัดอ้อยก็จะมีกริดดอกเบี้ยเงินกู้ในอัตราที่สูง ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ มีการอพยพแรงงานไปตัดอ้อยเป็นจำนวนมากเพื่อหารายได้ของตนเอง และเป็นปัจจัยในการทำให้สมาชิกในครอบครัวอยู่รอดได้ เช่นเดียวกันกับกรณีในพื้นที่บ้านโนนแดง ที่อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งมีประชากร 157 หลังคาเรือน มีเพียงร้อยละ 10 ที่มีที่ดินเป็นของตนเองและทำงานอยู่ในหมู่บ้านหรือในพื้นที่ใกล้เคียง ส่วนอีกประมาณร้อยละ 70 ส่งลูกหลานในวัยทำงานไปรับจ้างตัดอ้อยทางภาคตะวันออกเกือบทั้งหมด ในระยะเวลา 1 ปีจะมีโอกาสกลับบ้านในช่วงปิดโรงหีบอ้อย ประมาณเดือน เม.ย.ถึง พ.ค. เท่านั้น ส่วนร้อยละ 20 นั้นทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม (พราวดี ไวรวัจนกุล, 2549)

การที่ชาวนาเข้าสู่แรงงานรับจ้าง เนื่องจากครัวเรือนส่วนใหญ่มีที่ดินขนาดเล็กและขนาดกลาง เมื่อทำนาเสร็จแล้วก็ต้องออกไปเพื่อหางานทำที่อื่น เพราะว่าหากอยู่ในพื้นที่ก็ไม่มีการทำและไม่มีการได้ บางครอบครัวต้องไปรับจ้างเนื่องจากรายได้จากภาคเกษตรไม่เพียงพอ แต่การใช้จ่ายในครัวเรือน และสมาชิกของครัวเรือนมีระดับการศึกษาน้อย ต้องการขายแรงงานเป็นหลัก เป็นการหาหนทางเพื่อการอยู่

รอดโดยการขายแรงงาน และต้องอพยพไปไกลจากบ้านและเคลื่อนย้ายไปตามตลาดแรงงานที่ว่างหรือที่มีงานให้ทำ ซึ่งเป็นการเรียนรู้ในเงื่อนไขใหม่ ที่มีความแตกต่างจากชีวิตในหมู่บ้านของตนเอง เป็นภาวะที่ถูกกำหนดจากภายนอกทั้งประเภทของงาน ค่าจ้าง เวลาในการทำงาน แหล่งที่ทำงานโดยแทบจะไม่มีอำนาจในการต่อรองเพียงเพื่อให้ได้เงินเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในครอบครัวและในยามที่จำเป็น คังกรณีการไปเป็นแรงงานในไร่ฮ้อยของชาวบ้านในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ที่ไปหลายพื้นที่ ช่วงปี 2523 ที่มีเส้นทางไปตัดฮ้อยในหลายพื้นที่ทั้งจังหวัดราชบุรี กาญจนบุรี และลพบุรี

การไปตัดฮ้อยถือว่าเป็นการอพยพแรงงานชั่วคราวตามฤดูกาล ที่ช่วยให้คนอยู่ในชุมชนของตนเองได้ต่อไป การออกไปรับจ้างนอกพื้นที่ของชาวบ้านในพื้นที่อีสานได้นั้น ใช้เครือข่ายของญาติพี่น้องในการออกไปทำงานร่วมกัน บางครั้งก็ไปทำงานตัดฮ้อยโดยผ่านนายหน้าซึ่งเป็นคนในชุมชนที่ได้รับความไว้วางใจจากเจ้าของไร่ฮ้อย และได้รับการยอมรับจากชาวบ้านด้วยตนเอง เท่ากับว่าแรงงานอพยพฤดูกาลเป็นการช่วยเหลือกันเอง และจัดการทรัพยากร(แรงงาน) ที่มีอยู่ในชุมชนให้ได้ อันนี้คือพลังที่สร้างขึ้นโดยแรงงานในชุมชนซึ่งถือได้ว่าเป็นแรงงานแบบไม่เป็นทางการและสามารถนำไปสู่การแก้ปัญหาการว่างงานของกลุ่มคนในชุมชนท้องถิ่นได้ระดับหนึ่ง สามารถเพิ่มช่องทางใหม่ของการมีอาชีพสร้างรายได้ให้ครอบครัวและชุมชน ที่สำคัญสิ่งเหล่านี้มีความหมายต่อชีวิตของตนเองและคนในชุมชน เป็นกลุ่มที่มีความสำคัญต่อการขับเคลื่อนเศรษฐกิจของชุมชน

5.1.4 แรงงานในเมือง

ด้วยข้อจำกัดของทรัพยากร และการถ่ายทอดความรู้เดิมสู่คนรุ่นหลัง รวมถึงการทำให้ถูกมองว่าการทำงานทางด้านการเกษตรเป็นงานที่หนัก ดังนั้นครอบครัวในชนบทอีสานได้เริ่มส่งบุตรหลานเข้าไปเรียนหนังสือกันมากขึ้น แต่เมื่อเรียนจบแล้วถ้าหากว่าใครไม่สามารถสอบบรรจุเป็นข้าราชการได้ก็เข้าไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม หรือ รับจ้างทั่วไป การแสวงหาการเอาตัวรอดและการไปหาทรัพยากรในพื้นที่ใหม่ แม้ว่าบางครั้งจะต้องย้ายถิ่นฐานออกจากชุมชนไปโดยไม่ได้คำนึงถึงความผูกพันกับชุมชนที่เคยอยู่เป็นประจำในท้องถิ่นของตนเองก็ตาม เพราะไม่เช่นนั้นไม่สามารถรักษาสถาบันพื้นฐานคือครอบครัวของตนเองเอาไว้ได้ เพราะว่าปัญหาหลักของครอบครัวคือรายได้ที่ไม่เพียงพอต่อค่าใช้จ่าย ทำให้การพึ่งพาฐานทรัพยากรเก่าได้น้อยลงเพราะทรัพยากรเดิมถูกทำลายลง และความรู้ในการใช้ทรัพยากรจากท้องถิ่นเริ่มมีน้อยลงด้วย

ในพื้นที่บ้านคือได้ชาวบ้านเริ่มออกไปทำงานนอกชุมชนมากขึ้นทั้งหญิงชาย นับตั้งแต่ปี 2521 เป็นต้นมาและเพิ่มมากขึ้นเรื่อย

“ก่อนหน้าปี 21 ก็มีอยู่แต่บ่หลายปานได้ มีแต่ไปรับจ้างโดยบ่ได้ไปโรงงาน ไปเป็นงานบ้านบ่แม่หญิงก็บ่อยากไป เพราะว่าแต่ก็บ่ได้ดังแสงบ่ได้ทั่วถึงแสง ไปโรงงานมาก็ย่านเขาต้มแม่หญิงบ่กล้าไปเฮ็ดงาน แต่เดี๋ยวนี้อะไรเฮ็ดงานโรงงานแตกหัววันๆ บ่เคยว่าหย่าน รุน

หว่างได้ นี้ออกหว่าง ลิปปีนี้แหละ ..." (พ่อขุน คำมูล, อ้างในชินสัคค สุวรรณอักษร, 2549)

กรณีของบ้านปากบุง และหมู่บ้านใกล้เคียง ต.คันไร่ อ.สิรินธร จ.อุบลราชธานี ชาวบ้านเริ่มออกจากหมู่บ้านและเข้าไปทำงานโรงงานอุตสาหกรรมตั้งแต่ปี 2521 เช่นกัน มีกลุ่มคนที่อพยพไปทำงานต่างถิ่นกลุ่มแรกๆ คือนายเสริม ทราชทอง กับนายจันทร์ สัตยากุล (เสียชีวิตแล้ว) ออกไปถีบสามล้อที่สถานีรถไฟศรีสะเกษ เพราะที่นั่นคนเยอะแล้วรายได้ดี ต่อมาในช่วง ปี 2522 นายเสริมได้เดินทางกลับมาร่วมงานบุญในหมู่บ้าน พอคมีคนมาชวนนายเสริมให้ไปทำงานที่กรุงเทพฯ โดยบอกว่าเต้าแก่ต้องการคนไปทำงานบ้านด้วยค่าจ้างเดือนละเดือน 200-400 บาท จากนั้น นายเสริม ทราชทองก็ทำหน้าที่เป็นนายหน้าติดต่อระหว่างคนที่ต้องการคนงานไปทำงานบ้านกับชาวบ้าน จนมีฐานะดีขึ้น นอกจากนี้ชาวบ้านจะอพยพไปทำงานที่ต่างถิ่น โดยเฉพาะในเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ เมืองอุบลราชธานี และเมืองใหญ่ในต่างจังหวัดอีกมาก

ในช่วงปี 2537 เป็นช่วงหลังการสร้างเขื่อนปากมูลเสร็จ ลักษณะของระบบนิเวศในพื้นที่ลำน้ำมูลเปลี่ยนแปลงไป คนที่เคยทำอาชีพประมงต้องประสบกับปัญหาเรื่อง ปริมาณปลาที่ลดลง แหล่งในการหาปลาน้อยลง เนื่องจากเกาะ แก่ง ต่างๆ ได้ถูกระเบิดเพื่อนำไปสู่การสร้างเขื่อน ดังนั้นหลายคนก็เริ่มไปทำงานที่โรงงานน้ำแข็งกัน โดยตอนแรกไปกันไม่กี่คน พอคนที่ไปกลับมาเยี่ยมบ้านก็จะชักชวนกันไป คนในหมู่บ้านปากบุงจึงตามกันไปทำงานที่โรงงานน้ำแข็งมากขึ้น คนในหมู่บ้านส่วนใหญ่ยังไปทำงานที่กรุงเทพฯ เพราะคิดว่าอยู่ที่บ้านไม่มีอะไรทำ ไม่มีรายได้ โดยเฉพาะหลังฤดูทำนา ดังนั้นจึงพากันเข้ากรุงเทพฯ เพื่อหางานทำ แล้วส่งเงินกลับมาที่บ้าน

"คนในหมู่บ้านส่วนใหญ่ ซึ่งจะมีอายุอยู่ระหว่าง 17 - 18 ปี จะออกไปทำงานที่กรุงเทพฯ จะไปทำงานที่โรงงานทำน้ำแข็งสยาม ซึ่งตั้งอยู่ที่ บางลำพูสาย 5 และที่จังหวัดนครปฐม โดยถือว่าที่นั่นเป็นจุดแรกที่เกือบทุกคนจะต้องไปเพราะที่นั่นมีคนบ้านปากบุงไปทำงานอยู่เยอะ หลายคนจึงไปเริ่มทำงานที่นั่นก่อนที่จะขยับไปทำงานที่อื่น" (อ้างในปรางค์ โนนจันทร์, 2550)

ในยุคปัจจุบันนี้การอพยพออกไปทำงานต่างถิ่น จะกลายเป็นเรื่องธรรมดา ใครก็ตามที่ว่างเว้นจากการทำนา หรือพอหาทำงานหาเลี้ยงชีพได้ก็จะเข้าไปทำงานหาเงินตามที่ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นโรงงาน ทอกระสอบ โรงงานทอผ้า โรงงานเหล็ก โดยเฉพาะที่โรงงานทำน้ำแข็งเพราะเข้าทำงานได้ง่ายไม่จำกัดวุฒิการศึกษาหรืออายุใดๆทั้งสิ้น ขอเพียงมีแรงทำงานเขาก็จะรับเข้าทำงานแล้ว

ด้วยข้อจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติเดิมที่ไม่สามารถตอบสนองให้เกิดอาชีพได้อย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านบ้านค้อได้ เช่นกัน เพื่อแสวงหาทางรอดให้กับชีวิต หลังปี 2532 เริ่มหาปลาลำบากมากขึ้น และชาวบ้านค้อได้ไม่มีที่นาเป็นของตนเอง และปลาก็ไม่มีเหมือนเมื่อก่อนจึงได้เผชิญกับความยากลำบาก

“ปี 32 เริ่มหายาก ช่วงเกี่ยวข้าวปลาหมูกะขึ้นมาแทน คิมองพอได้มีอะเจ็ดแปดโล ปลาเนื้มันก็ราคาดีอยู่ โลละ 80 – 100 บาท คันทันหายากซิดละสิบบาท ไปกรุงเทพฯ กับเพื่อนๆ เค้าแนะนำไปทำงานในโรงงาน ไปอยู่กับเพื่อนสิบห้าคนไปแตกกระจายกันอยู่ หม่องละคน 2-3 คน บางคนก็อยู่กับเจ้านาย บางคนก็ทำงานในโรงงาน ก็ต้องเช่าบ้านอยู่ ที่ไปอยู่โรงงาน ต้องเช่าบ้าน บางคนก็อยู่หอพักเช่าอยู่ 3-4 คน พัน สองพันห้า แล้วหารกันกับคนบ้านเดียวกัน” (อ้างในชินสัคค สุวรรณอักษร, 2549)

ในพื้นที่บ้านชีทวน ท่าไห หนองบ่อ ทาม และหนองแขว นั้นก็มองเห็นว่าการไปทำงานที่กรุงเทพเริ่มเป็นที่น่าสนใจ ชาวบ้านจึงเริ่มออกไปทำงานในกรุงเทพนับตั้งแต่ปี 2515 เป็นต้นมา แต่ในท้ายที่สุดชาวบ้านก็จะกลับมาสู่ท้องถิ่นเดิม รวมทั้งมีการสร้างเครือข่ายกับองค์กรธุรกิจจากภายนอก เช่น นายจ้าง กลุ่มคนอื่นๆ ให้ร่วมบริจาคเพื่อนำเงินมาสร้างวัด โรงเรียนและพัฒนาหมู่บ้าน เช่น นายจิ๋ว เบ้าทอง ไปทำงานบริการในโรงพยาบาลเลลิมกรุง ตั้งแต่ปี 2515 แล้วได้กลับมาอยู่บ้านในช่วงปี 2535 นี้เอง (ผไท ภูธา, 2549)

การออกไปทำงานนอกพื้นที่ เช่น การออกไปทำงานที่กรุงเทพของชาวนนในพื้นที่บ้านน้ำลาด เริ่มต้นตั้งแต่ปี 2528 ด้วยข้อจำกัดของทรัพยากรที่มีอยู่เริ่มลดน้อยลง และมีข้อจำกัดในเรื่องความรู้การออกไปต่อสู้นอกชุมชนตนเอง ดังนั้นการออกไปนอกหมู่บ้านในช่วงแรกๆ จึงผ่านกระบวนการนายหน้า

“จบ ป. 4 ไปเลย 15 ปีผมก็ไป ที่ได้ไปกรุงเทพก็เห็นเขาไป เมื่อก่อนเลยนะมันไม่ใช่เห็นเขาไปนะ เมื่อก่อนนั้นมีนายหน้าเข้ามารับแค่ นายหน้ามารับ มีค่าหัวด้วยนั่นแหละ ผมเคยโดน ต้องเสียค่าหัวให้เขาเดือนแรก” นายสมบัติ บัวจตุรัส: (อ้างในชินสัคค สุวรรณอักษร, 2549)

การเข้าไปเป็นแรงงานของชาวนนในกรุงเทพฯ ในระยะแรกถูกหลอกลวงขาดความรู้ในเรื่องของตลาดแรงงาน ทำให้การอพยพไปทำงานต้องผ่านนายหน้า ซึ่งเป็นกลุ่มคนอื่นที่ไม่ใช่ชาวนนด้วยกัน ทำให้เกิดความเสี่ยงในการออกไปทำงานนอกชุมชน

“มีคนลาวเขาไปกรุงเทพฯ ไปทำงานอยู่นั้น ลูกชายเฒ่า อย่างนี้เนาะ คิดว่าจะเป็นรุ่นแรกนะ ชาวนน คิดว่ารุ่นแรกเลยแหละ เพราะว่าในคุ่มนี้ ไม่มีใครที่ว่าจะได้ไปกรุงเทพฯ ได้ ผมนี้ไปเผชิญเหตุการณ์ตรงนั้นมา มันบอกว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อะไรสารพัด งานมันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ทั้งๆ ที่มันยังไม่มียานมารองรับเลย มันโง่อยู่ ประสบการณ์ยังไม่มีตอนนั้นผมไปที่นั่นที่แรกที่แรก ทำงานทั้งวันไม่มีหยุด ...ผมจำได้แต่เรื่องที่โหดร้าย ห้างพักไม่มีมุ้ง ยุงนี่ ในเมืองยุงหลาย” (อ้างในชินสัคค สุวรรณอักษร, 2549)

กรณีชาวบ้านบ่อแถม การออกไปทำงานชั่วคราวโดยสารในกรุงเทพ เป็นการใช้สายเครือญาติหรือตระกูลเดียวกันในการช่วยเหลือกันในการเข้าไปทำงานในเมืองใหญ่ เช่นในช่วง ปี พ.ศ. 2516 เป็น

ต้นมาในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ที่เกิดภาวะแล้งติดต่อกันนาน 7 ปี ทำให้การทำนาไม่ได้ผลชาวบ้านต้องหาทางรอดให้กับตนเอง หลายคนอพยพเข้าเมืองไปเป็นพนักงานขับรถของ ขสมก.

“หมู่ตาบัว ตาทองเป็นหมู่ที่ไปขับรถ ขสมก. คนบ่อนแอกแต่ก่อนไปทำงาน ขสมก. เยอะ เขาลาออกมาอยู่บ้าน พวกผู้ใหญ่บ้านแต่ก่อนก็เป็นคนขับรถเมล์ เป็นบริษัทของนายเลิศ รถมลล์เขียว รถมลล์แดง ตาหม้อยก็เคยขับรถเมล์ แยกขึ้นมาอยู่บ้านกันแล้ว ทำงานรถเมล์ 10 กว่าปี พอส่งลูกเรียนจบก็ลาออก ทำงานรถเมล์ก็อาศัยเบิกค่าเล่าเรียนได้ ลูกเรียนจบแล้วก็ไม่เอาแล้ว” (อ้างใน ชินสัคค สุวรรณจักรีย, 2549)

เมื่อกลุ่มคนเหล่านี้ออกไปทำงานนอกชุมชน ก็ได้มีการรวมกลุ่มกันนำเงินกลับมาพัฒนาชุมชน เพื่อมาสนับสนุนการสร้างสิ่งดีๆ ให้กับชุมชน เช่น สร้างประปาชุมชน ศาลาหมู่บ้าน สร้างวัด

“บ้านเขาขับรถ อยู่กรุงเทพก็หลาย สร้างที่ได้ประปาอิยังก็มีแต่ผ้าป่ามาจากพวกไปขับรถเมล์มาจากกรุงเทพฯ ก็พวกคณะรถเมล์นี่แหละ เขาเอาเงินมาสร้างศาลาที่ทำบุญอยู่นี้ ก็เป็นพวกรถเมล์นี่แหละเป็นพวกผ้าป่า เป็นกองทุนหมู่บ้านเขาทำผ้าป่าจากพวกคณะรถเมล์นั่นแหละที่มา คณะลงเรือก็สมทบขึ้นมา ก็ลงมารวมกันที่หมู่บ้านนี้แหละ ก็เป็นผ้าป่ากองใหญ่ แต่ก่อนมันไม่มีกองทุนจะทำไฟฟ้า จะทำแท่งค้ำน้ำ ทางกรุงเทพก็มาช่วยกัน ทางพ่อแม่นี้ก็ยากจน ก็ออกช่วยพ่อแม่มาครั้งหนึ่ง ทางรัฐเขาก็เอาไฟฟ้ามาลง แล้วก็ทำผ้าป่ากองทุนหมู่บ้านครั้งหนึ่ง ภาครัฐเขาจะเอาไฟฟ้ามาลง”(อ้างใน ชินสัคค สุวรรณจักรีย, 2549)

ดังนั้นการออกไปทำงานในเมืองทำให้คนในชุมชนต้องดิ้นออกไปเห็นโลกที่กว้างขึ้น และเห็นการเปลี่ยนแปลงของสังคมภายนอก นำมาปรับใช้ในชุมชน รวมทั้งเป็นการนำเอาเงินตราที่ได้จากการขายแรงงานมาพัฒนาชุมชนของตนเองด้วย เช่นจะมีการรวมกลุ่มคนทำงานนำเงินมาทอดผ้าป่าสร้างหรือซ่อมแซมวัด โรงเรียน และสิ่งสาธารณะประโยชน์ของชุมชนอีกด้วย ในขณะที่เดียวกันคนที่ทำงานภายนอกชุมชนส่งเงินมาเพื่อเป็นเงินลงทุนในการทำการเกษตรด้วย ในขณะเดียวกันก็นำเอาวัฒนธรรมภายนอกเข้ามาสู่ชุมชนพร้อมด้วย

5.1.5 แรงงานต่างประเทศ

การออกไปทำงานนอกหมู่บ้านนั้นชาวบ้านเรียกว่า “การออกไปแสวงโชค” ถ้าโชคดีประสบความสำเร็จก็ทำให้ครอบครัวมีความสุข มีเงินทองใช้ ไม่คิดหนี้คิดสินใคร และมีของใช้อำนวยความสะดวกใช้ในครัวเรือน เช่น วิทยุ โทรทัศน์ พัดลม เครื่องซักผ้า รถยนต์ รถมอเตอร์ไซด์ และอื่นๆ แต่การออกไปทำงานไม่ได้มีแต่ความสำเร็จเสมอไป ชาวบ้านหลายคนก็ประสบเคราะห์ร้าย คิดหนี้สินมากมายเนื่องจากการเอาที่ดินไปจำนอง จำนำ เพื่อให้ได้เงินเดินทางไปทำงานต่างประเทศ บางครอบครัวต้องสูญเสียสมาชิกในครอบครัว บางครอบครัวสมาชิกติดเชื้อโรคร้าย การไปทำงานต่างประเทศถือได้ว่าเป็นการพยายามดิ้นรนของคนในอีสานใต้ในการแสวงหาเงินตราเข้ามาในครัวเรือน

ชาวบ้านปากบ่องเริ่มออกไปทำงานต่างประเทศในช่วง ปี พ.ศ 2529 เป็นช่วงที่คนนิยมไปทำงานที่ประเทศสิงคโปร์ ซาอุดีอาระเบีย ใต้หวัน คนในพื้นที่ส่วนใหญ่นิยมไปทำงานกันที่ประเทศใต้หวัน ในขณะที่บ้านดอนม่วงชาวบ้านนิยมไปทำงานที่ประเทศสิงคโปร์ ซึ่งโดยส่วนใหญ่ออกไปทำงานต่างประเทศโดยผ่านนายหน้า บางคนก็ถูกหลอกจนหมดเนื้อหมดตัว เนื่องจากต้องจำนำที่นาเพื่อเอาเงินมาจ่ายให้กับนายหน้า บางคนไปแล้วก็ประสบความสำเร็จ และได้เงินมาใช้อย่างสุขสบาย (ปราณี โนนจันทร์, 2550)

การอพยพไปทำงานรับจ้างก่อสร้างที่ประเทศมาเลเซียของชาวบ้านในพื้นที่บ้านค้อใต้ หมู่ที่ 6 ต.โพธิ์ศรี อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี

“เฮพวกคนจากบ้านเฮนี่แหละไปตอนแรกผมจะไป 5 คนก่อน มีช่างซึ่งช่างพวกนี้อยู่ที่สิรินธร โนน เป็นคนรู้จักกันเป็นญาติกัน มันจะมีช่างเครื่อง ช่างเชื่อม ช่างอ้อก ผมอีกคนหนึ่งไปเตรียมพร้อมเมื่อเสร็จแล้วผมก็โทรมาให้พวกเขาลงไป คือทางบริษัทจะมาประสานกับผมทางบริษัทก็จะเรียกไป ทางบริษัทจะมารับเอาอยู่ที่สุโขทัย โลก รับไปที่หน้างาน เสร็จแล้วผมก็เตรียมเครื่องมือเครื่องมือ เสร็จเรียบร้อยแล้ว ครบแล้ว ก็จะให้เขาโทรมาเอาคนงานพวกนี้ไป นัดเวลากัน จะได้ไม่เสียเวลา ไปแล้วก็พักอยู่หนึ่งอาทิตย์ก็ทำงานเลย ได้ขึ้นตำแหน่งเร็ว เว่ง่ายๆ ว่าที่ผมไปทำงานผมจะต้องดูทุกอย่าง” (อ่างในชินศักดิ์ สุวรรณอภัยกร, 2549)

5.1.6 แรงงานประมง

ด้วยคนอีสานใต้ที่มีถิ่นฐานอยู่บริเวณใกล้เคียงกับแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี ซึ่งส่วนใหญ่มีอาชีพการทำประมงน้ำจืด และมีความรู้ ความสามารถในการหาปลาโดยตลอด แต่หลังจากการสร้างเขื่อนและการพัฒนาโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ ทำให้ทรัพยากรแหล่งทำมาหากินมีน้อยลง แรงงานบางส่วนก็อพยพไปเป็นแรงงานประมงในทะเล เมื่อไปแล้วก็นำฐานความรู้จากการทำประมงน้ำจืดไปปรับประยุกต์ใช้ ถึงแม้จะมีชาวเรือล่องกลางทะเล และการมีชีวิตเป็นประมงทะเลนั้นต้องออกเรือไปแต่ละครั้งก็ใช้เวลาหลายวัน กระแสการไปลงเรือประมงหาปลากลางทะเลก็ยังเป็นความสนใจของชาวบ้านที่เขามีอาชีพประมงน้ำจืดมาก่อนพอสมควร เนื่องจากไปลงเรือมาแล้วสามารถเก็บเงินทองกลับบ้านได้เป็นกอบเป็นกำ ซึ่งจากการศึกษาของ พรวิภา วัชรวิญญู(2549) พบว่า ชาวบ้านในเขตบ้านปราสาท กระสัง แซ่ค้อน บ้านท่าศาลา บ้านตากลาง บ้านน้อย และบ้านตูม อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ เดินทางไปลงเรือกันเป็นจำนวนมาก ในปี 2514 วิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมของคนริมมูลเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ ประสบการณ์อันซ้ำซ้อนที่เรียนรู้จากแม่น้ำมูล ถูกนำไปใช้ในการหาปลาในทะเล ปัจจุบันยังคงมีคนจำนวนมากที่ไปเป็นแรงงานประมงในทะเล ทั้งนี้ไม่เพียงกลุ่มคนเชื้อสายเขมรรวมถึงคนไทยลาว เช่น บ้านโนนแดง บ้านน้ำคำ บ้านกุดจับ และม่วงมูล อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ การไปลงเรือหาปลาเป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่ทำให้อยู่รอดได้ อย่างไรก็ตามแรงงานเหล่านี้ไม่เพียงได้แต่

เงินทองและอาหารทะเลกลับมาบ้านเท่านั้น หากแต่คนยังนำโรคที่ติดมาจากหญิงบริการในพื้นที่ที่เขาไปขายแรงงานมาด้วย

ในช่วงปี 2512 ชาวบ้านแถบทุ่งกุลาร้องไห้เริ่มมีการอพยพไปเป็นแรงงานประมงทะเล เนื่องจากสภาวะความแห้งแล้งทำให้การทำนาไม่ได้ผลเท่าที่ควร จึงต้องดิ้นรนเพื่อหาทางรอดให้กับตนเอง และหาเงินให้กับครอบครัวได้ใช้จ่าย แม้ว่าจะต้องทุกข์ยาก ถูกกดขี่สภาพจิตใจ เดือนหนึ่งจะได้ขึ้นมาสักครั้งหนึ่ง แต่การลงเรือก็ถือเป็นทางเลือกที่พวกเขาได้มีงานทำ มีเงินใช้ โดยที่ไม่ต้องมีเอกสารแสดงวุฒิทางการศึกษาประกอบ

“คนเป็นดังเกไปลงเรือนี้กว่าพ่อแม่ไม่พอกิน ไปลงเรือมันก็ได้เงินมาเป็นก้อนไปปีหนึ่งก็ได้มาหมื่นสองหมื่นส่งให้พ่อแม่ พ่อแม่ก็จะได้ออ้นแหละใช้จ่ายในครัวเรือนไป” (อ้างใน ชินศักดิ์ สุวรรณจักรีย, 2549)

5.1.7 เปลี่ยนอาชีพใหม่

หมู่บ้านในอีสานได้เริ่มมีการเปลี่ยนอาชีพจากเกษตรในพื้นที่ของตนเอง ไปสู่การรับจ้าง การค้าขาย การหาของในท้องถิ่นออกไปขายในเมือง สถานการณ์ของระบบเศรษฐกิจที่เน้นการนำเงินตรามาเป็นเครื่องมือในการแลกเปลี่ยน ทำให้สมาชิกในครอบครัวจำเป็นต้องหาเงินเป็นหลัก และหลายครอบครัวไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง ในบางพื้นที่ชาวบ้านต้องสูญเสียแหล่งทำมาหากินเนื่องจากระบบพื้นที่ทำกินถูกน้ำท่วม ถูกเวนคืน ถูกรุกและถูกกว้านซื้อจากนายทุนและรัฐที่ต้องการขยายพื้นที่เพื่อสร้างโรงงาน ร้านค้า โรงแรม และสถานียขนส่งของเอกชน เช่น พื้นที่กุดต่างๆ ในเขตรอยต่อระหว่างเทศบาลนครอุบลราชธานี และเทศบาลเมืองวารินชำราบ ชาวบ้านจึงต้องเปลี่ยนอาชีพจากการเคหะอยู่หากินตาม กุด เกาะ แก่งต่าง ๆ เพื่อให้ตนเองและครอบครัวอยู่ได้ด้วยอาชีพใหม่ดังเช่น

5.1.5.1 อาชีพขายของเร่ คือการออกเดินทางร่อนเร่ไปยังที่ต่างๆ พร้อมกับสินค้าเพื่อขายของเงินผ่อน เป็นการดิ้นรนในลักษณะตลาดเร่ ดังในพื้นที่สะพือได้ อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี และชาวบ้านแถบอำเภอลำปลายมาศ จ.บุรีรัมย์ พ่อค้าเหล่านี้นำสินค้าไปถึงผู้บริโภคโดยตรงในพื้นที่หมู่บ้านต่างๆ ที่ตนเองรู้จักคุ้นเคยหลังปล่อยสินค้าไว้ให้ผู้ซื้อผ่อนชำระ เป็นลักษณะการจัดทำระบบเครดิตขึ้นมาของชาวบ้าน ซึ่งสินค้าที่นำไปขายจะเป็นสินค้าที่ใช้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน เช่น ยาสูบ เสื้อผ้าใบ ที่นอน หมอน มุ้ง เฟอนิเจอร์ เครื่องหวนย และอื่น ๆ การขายสินค้าที่เป็นเงินผ่อนจึงจำเป็นต้องบวกดอกเบี้ยไปในตัว บางครั้งเป็นการบวกราคาขึ้นไปเป็นเท่าตัว เช่น ซื้อของมา 25 บาท ขายในราคา 50 บาท ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ตั้งแต่ปี 2523 การเกิดตลาดแบบนี้ขึ้นมาก็เพื่อเป็นศูนย์กลางในการส่งสินค้าจากผู้ผลิตไปถึงผู้บริโภค และเป็นการขายของเป็นลักษณะของสินเชื่อ ที่อาศัยความไว้วางใจกัน

เส้นทางในการค้าขายอยู่ในเขตพื้นที่อีสานใต้ เช่น จากพื้นที่ทุ่งกุลารั้วไปขายแถบพื้นที่ชายแดน อำเภอบราสาท อำเภอกาบเชิง จ.สุรินทร์และเลยลงไปขายถึงในพื้นที่ประเทศกัมพูชา ไปอำเภอประโคนชัย อำเภอโนนแดง อำเภอบ้านกรวด อำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดศรีสะเกษ และจังหวัดอุบลราชธานี เป็นการนำสินค้าไปเสนอถึงครัวเรือน ทำให้ผู้ที่ทำหน้าที่ในการส่งสินค้าได้มีโอกาสพบเห็นประสบการณ์การเรียนรู้ในเรื่องการทำมาหากินจากพื้นที่อื่น ๆ ด้วย แล้วก็นำมาปรับใช้กับชีวิตของตนเองด้วย

พ่อค้าเริ่มมี 2 ประเภท ประเภทแรกใช้รถปิคอัพ หรือรถบรรทุกหกล้อ บรรทุกสินค้าไปวางขายในพื้นที่ต่างๆ ของชุมชน การจัดตลาดนัดชุมชน ส่วนมากจะเป็นเสื้อผ้าสำเร็จรูป ซึ่งส่วนใหญ่มาจากตลาดโบ๊เบ๊ในกรุงเทพฯ กับจำพวกของใช้ในครัวเรือน ส่วนมากเป็นพลาสติก เช่น ถังน้ำ ตะกร้าใส่ผ้า ผาชี ชันน้ำ ถังขยะ เครื่องถ้วยชาม เครื่องครัว ฯลฯ ประเภทที่สอง เป็นพ่อค้าเร่ที่นำสินค้ามาเร่ขายในหมู่บ้าน โดยไม่ตั้งเค้นท์ แต่จะเคลื่อนไปซ้ำๆ บางคันอาจจะมีไมโครโฟนประกาศว่าขายอะไร มีตั้งแต่ขายโอ่งน้ำ ซึ่งมักจะเข้ามาช่วงก่อนหรือต้นฤดูฝนเล็กน้อย บางรายก็เอาไม้กวาด เสื้ออก เสื้อผ้อ เสื้อพลาสติก มุ้ง มิด พรำ เทียนเทียนข้าว มาขาย บางกลุ่มก็นำเกลือไปแลกข้าว เป็นต้น

การศึกษาของไพฑูริยา พบว่า ไทบ้านทามซื้อรถยนต์สี่ล้อ บรรทุกหอมแดง กระเทียม และพริกแห้ง ไปจากหมู่บ้านนาน 7-8 วันจึงกลับมา การค้าให้ต่างถิ่น ต่างจังหวัดแบบรายย่อยอาศัยพักแรมค้างคืนตามปั้มน้ำมัน นอนบนรถ ส่วนลูกหลานให้ย่ำหรือขายดูแล

5.1.5.2 อาชีพขายลือตเตอร์ ชาวบ้านบางส่วนหันหน้าเข้าเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ หรือว่าเมืองใหญ่ๆ เพื่อมาขายลือตเตอร์ เป็นรายได้เงินจือครอบครั้ว เช่น กลุ่มคนในชุมชนแออัดในเขตชุมชนที่อยู่ระหว่างรอยต่อเขตเทศบาลนครอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบ ชาวบ้านในพื้นที่ทุ่งกุลารั้วให้ อำเภอชุมพลบุรี จ.สุรินทร์ และพื้นที่บ้านหนองมันปลา อ.ลำปลายมาศ จ.บุรีรัมย์

5.1.5.3 อาชีพหาสินค้าจากชุมชนไปขายในตลาด ช่องทางในการหาเงินอีกทางหนึ่ง โดยเฉพาะกลุ่มคนที่มีความคิดในเรื่องการตลาด ก็จะนำสินค้าจากชุมชน เช่น มะพร้าว ถั่วลิสง พุทรา มดแดง ผักต่าง ๆ โดยการนำมาใส่ถุงหรือมัดเป็นมัดเล็กแล้วเอาออกมาจำหน่าย ดังกรณีของชุมชนในพื้นที่สะพือได้ จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่ติดกับริมลำน้ำมูล ในบางฤดูกาลที่หาปลาได้มากก็จะส่งไปขายยังตลาดในเมือง หากฤดูกาลที่หาปลาได้น้อยก็จะขายกันเฉพาะในตลาดในชุมชน แต่จะนำสินค้าอื่นๆ ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น อันเป็นผลผลิตที่ได้ในชุมชน ทั้งผักผลไม้และสัตว์อื่นๆ ไปขายยังตลาดในเมือง

5.1.3.4 อาชีพแม่ค้าหาบเร่ขายของ เป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่ชาวบ้านพยายามดิ้นรนหาทางรอดโดยนำเอาผลผลิตของชุมชนมาหาบเร่ขายในชุมชนและบริเวณใกล้เคียงเพื่อนำสินค้าไปถึงผู้บริโภคโดยตรงเป็นการสร้างรายได้และนำไปสู่การขายตลาดและเครือข่ายของตนเองให้เพิ่มมากขึ้น

“มีแม่ค้าหาบเร่ ได้แก่ แม่ค้าปลา แม่ค้าผัก ในพื้นที่คือได้ เกิดขึ้นมาตั้งแต่ปี 2537 เป็นการปรับตัวอีกรูปแบบหนึ่งของคนในพื้นที่โดยไม่อพยพแรงงานออกนอกพื้นที่คือ อาชีพแม่ค้าที่ได้กระจายและจัดวางสินค้าตนเองใกล้บ้านกับแหล่งที่พักอาศัยของตนเอง และค้าขายตามสถานีหรือชุมชนการค้าซึ่งครัวเรือนในพื้นที่ต้องหาสถานที่และผลผลิตมาใช้ในการกำหนดกิจกรรมของตนเอง โดยคิดหารายได้ที่มีความแตกต่างจากอดีต ที่ทำมา คือเอาทรัพยากรที่มีอยู่ในครัวเรือนหรือจากเพื่อนบ้านสร้างขึ้นมาในรูปแบบใหม่ ที่คาดว่าจะสามารถจำหน่ายได้ โดยทดลองเอาไปจำหน่ายอย่างเช่นว่า “ขายбакขามเพื่อก็กีบбакขามไปขายเพื่อละสองสามร้อย ข่อยไปขายตลาดบได้ไปขายอย่างเดียวดอกกะไปปลัดเอานั่นเอา นี่ อย่างละห้าบาทสิบบาทเอามาต้มกัน ขายбакพร้าวหน้าหนา ขายเหม็ดทุกอย่าง” (อ้างใน ชินศักดิ์ สุวรรณจักรนิย, 2549)

ทำให้เกิดการค้าขายระหว่างพื้นที่หรือกับตลาดหรือไปเอาสินค้าจากภายนอกเข้าสู่ตลาดในพื้นที่หรืออาจเป็นการแปรรูปสินค้า การทำการค้าแบบขายของหาบเร่ จึงมีการทำตามแบบกันและจับกันเป็นกลุ่ม มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลและทักษะระหว่างกัน เป็นกลุ่มหาบเร่จากหมู่บ้านสะพือใต้ เป็นกิจกรรมซึ่งคนในพื้นที่เห็นเป็นทางออกในการแก้ไขปัญหาของครัวเรือนตนเอง

5.1.3.5 อาชีพขายของเก่า คือการเก็บขยะในเขตเมืองขาย กรณีในเขตรอยต่อระหว่างเทศบาลเมืองวารินชำราบ และเทศบาลนครอุบลราชธานี ที่รัฐเข้าไปจัดการพื้นที่และมีนายทุนที่มีเงินมากกว่าเข้าไปซื้อที่ดินบริเวณกุศและสร้างเป็นโกดัง โรงแรม สถานีรถโดยสาร และห้างร้านต่างๆ ทำให้คนจนในพื้นที่เดิมมีแหล่งทำมาหากินน้อยลง และต้องหาหนทางเพื่อให้ชีวิตอยู่รอดได้ จึงเข้าเมืองเพื่อเก็บขยะ เช่น ขวดพลาสติก กระดาษ เหล็ก ขวดแก้วต่างๆ เพื่อนำไปขายเป็นรายได้มาจุนเจือครอบครัว

5.1.5.5 อาชีพเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง ในงานของชินศักดิ์ สุวรรณจักรนิย (2549) ได้มีการพูดถึงการเลี้ยงเป็ดแบบไล่ทุ่งของพื้นที่หนองมันปลา เริ่มมีการเลี้ยงมาตั้งแต่ปี 2530 ซึ่งได้เห็นประสบการณ์มาจากพื้นที่ภาคกลาง เป็นการนำเป็ดไปเลี้ยงในทุ่งนาซึ่งเป็นการเคลื่อนย้ายไปตามฤดูกาลเพาะปลูก เป็นแนวคิดเรื่องการปรับตัวของครัวเรือนที่มีอาชีพเลี้ยงเป็ดโดยมาจากอำเภอนางรอง และลำปลายมาศ จ.บุรีรัมย์ อ.ชุมพลบุรี จ.สุรินทร์ โดยอาศัยความชำนาญในการเข้าสู่ตลาดสมัยใหม่ การเกิดอาชีพแบบนี้มีมาประมาณ 15-20 ปีมาแล้ว การเลี้ยงเป็ดโดยอาศัยเขตพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นที่ลุ่มและมีน้ำสามารถเลี้ยงเป็ดได้ เช่น เขตทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นเขตที่มีความเหมาะสมในการเลี้ยงเป็ดฝูงใหญ่ได้ โดยพื้นที่ปลูกข้าวส่วนใหญ่ยินยอมให้ใช้แปลงปลูกข้าวของตนเอง เนื่องจากเจ้าของที่นามีปัญหาเรื่องหอยเชอรี่ อาชีพเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งได้ช่วยแก้ปัญหาหอยเชอรี่ไปในตัว โดยการเคลื่อนย้ายตามฤดูกาลของการเก็บเกี่ยวข้าวเบาเริ่มต้นเดือนพฤศจิกายน ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ในเขต อ.สตึก จังหวัดบุรีรัมย์ และ อ.ชุมพลบุรี จ.สุรินทร์ เป็นแหล่งใหญ่ หลังจากนั้นผ่านเข้าสู่เขตนาปี คือ จังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ เมื่อเสร็จสิ้นฤดูกาลผลิตเข้าสู่นาปรังในลุ่มน้ำชี แควร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขุขันธ์ เมื่อสิ้นสุดฤดูกาลผลิตเข้าสู่นาปรัง

บริเวณ อ.พิมาย อ.ขามทะเลสอ อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา หลังจากนั้นเข้าสู่ป่าร้างในพื้นที่ภาคกลาง ไม่
ว่าจะเป็นแถบละหานทราย ถึงบุรี สุพรรณบุรี นครสวรรค์ และชัยนาท เป็นต้น

5.2 อีสานใต้: พลังแห่งความหวังและความยั่งยืน

5.2.1 พลังแห่งอนาคตคือสังคมที่ยั่งยืนของอีสานใต้: เยาวชนและสตรี

มีการศึกษาประเด็นเด็กและเยาวชนเพิ่มเติมโดยศึกษารายกรณีศึกษา 3 กรณี คือ กรณีการจัดค่าย
เยาวชนเขาแผงม้า ต.วังน้ำเขียว อ.วังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา กรณีกลุ่มเด็กกรักป่าที่บ้านแสงพันธ์ อ.เมือง
จ.สุรินทร์ และกรณีโรงเรียนอิชะ ต.อิชะ อ.โพธิ์ศรีสุวรรณ จ.ศรีสะเกษ

เป็นที่น่าสังเกตว่าทั้ง 3 กรณีต่างใช้ป่าเป็นสื่อหรือเครื่องมือในการพัฒนาเยาวชน กรณีโรงเรียน
บ้านอิชะ นำโดยคณะครูของโรงเรียน กรณีเด็กกรักป่า และค่ายเยาวชนเขาแผงม้า กระบวนการนำโดย
องค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ ทั้ง 3 กรณี เป็นการให้การศึกษาทั้งในระบบโรงเรียนและนอกระบบ
โรงเรียน

กระบวนการที่ทั้ง 3 กรณีเน้นคือการให้เยาวชนเข้าใจตนเอง เข้าใจธรรมชาติ ความสัมพันธ์
ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เน้นให้เยาวชนได้เติบโตทางความคิด ความรู้สึก และได้มีโอกาสแสดง
บทบาทได้มีพื้นที่ (Space) ของตนเองในสังคม โดยผ่านค่ายที่เน้นการเรียนรู้ด้วยการสังเกตและปฏิบัติ
จริง การทำโครงการที่เป็นปัญหาของชุมชน การแสดงบทบาทสมมติ กระบวนการดังกล่าวทำให้
เยาวชนที่เข้าร่วมได้มีโครงการพัฒนาบุคลิกภาพของความเป็นผู้นำและมีโอกาสในการพัฒนาตนเองให้
เติบโตไปในวิถีที่เขาต้องการ หลายคนก้าวไปในวิชาชีพ หลายคนเปลี่ยนพฤติกรรมที่มีความรับผิดชอบ
มากขึ้น และเป็นที่ยอมรับของครอบครัว กลุ่มเพื่อนและสังคมในวงกว้างมากขึ้นด้วย

กลุ่มเด็กเหล่านี้มีภาวะในความเป็นผู้นำ รู้จักการจัดการและวางแผนการทำงานร่วมกัน รู้จัก
บทบาทหน้าที่ของตนเอง มีความกล้าแสดงออก กล้าคิด กล้าพูด กล้าทำ กล้าที่จะไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้
ข้อมูล ความรู้ร่วมกับคนอื่น ๆ รู้จักตนเอง และมีความมั่นใจในการวิถีการดำเนินชีวิตในแบบของตนเอง
สูง แก้ไขปัญหาเป็น เห็นความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น เข้าใจระบบนิเวศในชุมชนและสังคมของ
ตนเอง เห็นประโยชน์ของทรัพยากรในพื้นที่และรู้สึกรักหวงแหน

ทั้งสามกรณีศึกษาเป็นตัวอย่างของกิจกรรมในการพัฒนาเยาวชนพื้นที่ที่ทำโดยคนกลุ่มเล็กๆ ที่
เห็นความสำคัญและเข้าใจ เยาวชนซึ่งน่าจะเป็นบทเรียนและแรงบันดาลใจให้กับกลุ่มหรือองค์กรอื่นๆ
ได้ ในท่ามกลางสภาพในชุมชนที่หลายชุมชนกำลังประสบกับปัญหาเรื่องพฤติกรรมของเยาวชน ไม่ว่าจะ
จะเป็นพฤติกรรมทางเพศ ยาเสพติด แก๊งมอเตอร์ไซด์ ฯลฯ ถ้าหากชุมชนหรือองค์กรในพื้นที่ให้ความสาค
ใจและมีกิจกรรมทางสร้างสรรค์ ก็อาจเปลี่ยนพลังของเยาวชนที่กำลังกลายเป็นปัญหาให้กลายเป็น
คุณประโยชน์ต่อชุมชนได้ในอนาคต

5.2.2 พลังของผู้หญิงกับการพัฒนา

ในยุคของการฟื้นฟูพลังทางเศรษฐกิจของชุมชนผู้หญิงเข้ามามีบทบาทมากขึ้น บทบาทในการทำมาหากิน การค้าขาย การเปลี่ยนแปลงอาชีพ การดูแลครอบครัว นอกจากนี้ผู้หญิงยังจำเป็นต้องออกมาจากบ้านมาเพื่อหาเงิน หารายได้เลี้ยงครอบครัว ผู้หญิงมีความสามารถในการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตตามสถานการณ์และบริบททางเศรษฐกิจและสังคมใหม่ได้อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะบทบาทในเรื่องการค้าขายเพื่อให้ได้มาซึ่งเงินตรา บทบาทในการเข้าถึงตลาด จากหัตถิพลิกแพลงที่สร้างให้เงื่อนไขต่างๆ รอบตนเองนั้นกลายเป็นโอกาสและสร้างช่องทางการทำมาหากิน เมื่อเข้าสู่ตลาดต้องพึ่งพาสตรีเป็นบทบาทและอำนาจของตนเอง เมื่อเกิดการซื้อขายในกิจกรรมในระบบตลาดว่า “ตลาดก็คือหม่องเฮาทำมาหากิน” พลังของการขับเคลื่อนของครอบครัวที่อยู่ในความสามารถของผู้หญิงในการแก้ไขปัญหา ที่ซับซ้อนให้ง่าย และมีกิจกรรมของตนเองในระบบตลาดอย่างสม่ำเสมอ เช่น กรณีของผู้หญิงแถบพินุลมังสาหาร จะเห็นได้ว่าการเดินรถเพื่อขายของและเป็นแม่ค้าในตลาดเพื่อที่มีความอยู่รอด นั้นจะต้องปรับตัวเองอย่างไร เช่น การเรียนรู้ในเรื่องวิธีการในการจำหน่าย การจัดวางสินค้า รวมถึงวิธีการสื่อสารกับผู้ที่คนที่เป็นลูกค้า เพื่อให้สามารถจำหน่ายสินค้าได้ รวมทั้งจะต้องมีวิธีการในการสื่อสารเพื่อขายสินค้าให้ได้ราคาด้วย สิ่งที่น่าสังเกตคือในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงนี้จะเห็นบทบาทของผู้หญิงมีบทบาทมากขึ้นมาในการออกมาเป็นผู้ต่อรองเรื่องแรงงานกับเจ้าเก่า กรณีแรงงานตัดอ้อย และเป็นแม่ค้าขายของในตลาดรวมถึงการผลิตสินค้าแบบใหม่ ซึ่งปรากฏอยู่ในงานของชินลัก สุวรรณอักษร ที่สำคัญพบว่าผู้หญิงมีบทบาทในการต่อรอง เรื่องอัตราค่าจ้าง เช่น ค่าจ้างในการตัดอ้อย ถ้าตัดอ้อยที่อยู่ในพื้นที่ที่รก และมีอ้อยล้มจำนวนมากกับตัดอ้อยในพื้นที่ไม่รกและอ้อยไม่ล้มก็จะมีอัตราค่าแรงที่แตกต่างกัน รวมทั้งผู้หญิงมีบทบาทในการจัดการกับความขัดแย้ง เช่น ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มนายจ้างกับลูกจ้าง โดยผู้หญิงจะทำหน้าที่ในการเจรจาและพูดคุยเพื่อไม่ให้เกิดการทะเลาะเบาะแว้งกันมากขึ้น และสามารถทำให้ทุกคนที่ออกเดินทางไปทำงานได้รับความเป็นธรรมด้วย

5.3 สรุป

การปรับตัวของชุมชนท้องถิ่นอีสานใต้ภายใต้ระบบเศรษฐกิจใหม่เป็นการปรับตัวเพื่อให้ตนเอง ครอบครัว และชุมชนอยู่รอดในเรื่องการดำรงชีวิตและการฟื้นฟูวัฒนธรรมชุมชนของตนเอง ซึ่งเห็นได้ว่าชุมชนท้องถิ่นในอีสานใต้มีการปรับเปลี่ยนกันอย่างหลากหลายรูปแบบ ทั้งในเรื่องการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น และการไปแสวงหาแหล่งทรัพยากรใหม่ๆ ด้วย โดยการออกไปนอกชุมชนแล้วยังมีการนำทักษะ ความรู้ที่ตนเองมีอยู่ในพื้นที่เดิมไปใช้ด้วย ดังนั้นการปรับเปลี่ยนเพื่อความอยู่รอดของชุมชน จึงเป็นส่วนสำคัญในการทำให้เกิดการดำรงไว้ซึ่งความเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นด้วย ดังนั้นพลังที่สำคัญของอีสานใต้คือพลังที่สะท้อนออกมาผ่านความรู้และภูมิปัญญา ที่เป็นความรู้เดิมที่หลงเหลืออยู่ และเป็นพลังที่เข้ามาเสริมให้คนอีสานใต้ได้ทำกิจกรรมร่วมกัน เพราะว่าอดีตคงเป็นเหมือนพื้นที่ ในการให้คนได้มารวมกลุ่มกัน

บทที่ 6

พลังชุมชนอีสานใต้ : การผลิตซ้ำ การฟื้นฟู และการสร้างใหม่

6.1 การผลิตซ้ำ

การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (Cultural reproduction) หมายถึง การถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญา จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่องเพื่อให้เกิดการดำรงอยู่ของมรดกทางปัญญา ซึ่งอาจเป็นลักษณะของชนบประเพณีเดิม มาประยุกต์ใหม่ โดยยึดหลักคุณค่าหรือความหมายเดิม ให้คงไว้ เช่น การบวชป่า ถือเป็นการประยุกต์ชนบประเพณีเดิมจากการบวชพระที่เป็นมนุษย์มาเป็นพิธีกรรมการบวชป่า หรือบวชต้นไม้แทน เพื่ออนุรักษ์และป้องกันการตัดต้นไม้ที่บวชไว้ เพราะถือว่าการโค่นต้นไม้ที่มีพิธีกรรมการบวชต้นไม้แล้วถือเป็นบาปมหันต์ เท่ากับการฆ่าพระ ดังนั้นการบวชต้นไม้เป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม โดยเอาความเชื่อของการบวชพระมาประยุกต์เป็นการบวชต้นไม้ เพื่อเป็นการอนุรักษ์ต้นไม้ในชุมชน ในเขตอีสานใต้มีการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมเช่นนี้ หลายพื้นที่ เช่น กรณีป่าชุมชนละลอกกระสัง หรือการบวชป่าริมแม่น้ำ เช่นกัน

การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมยังมิให้เห็นอีกในหลายกรณี เช่น การกำหนดเขตอภัยทาน ในบริเวณป่า และบริเวณลำน้ำ เพื่ออนุรักษ์ชีวิตสัตว์ในบริเวณดังกล่าวให้มีการแพร่พันธุ์และเติบโต สัตว์ที่เข้ามาอยู่ในบริเวณอภัยทานของชุมชน เช่น ปลาในเขตอภัยทานริมน้ำมูล ซึ่งปรากฏอยู่ในงานวิจัยของผไทภูธา, ปราณี โนนจันทร์ และพรารุติ ไวรวิจกุล พื้นที่เหล่านี้ชุมชนจะกำหนดเขตอภัยทานในบางช่วงของลำน้ำมูลที่ไหลผ่านชุมชนของตนเอง ให้เป็นเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลา ห้ามมิให้มีการจับสัตว์น้ำในบริเวณดังกล่าว ในชุมชนจะมีพิธีกรรมการปล่อยปลาวาสาว เพื่อเพิ่มจำนวนการขยายพันธุ์ปลาในพื้นที่ของตน ดังชุมชนบ้านบุ่งและหมู่บ้านใกล้เคียง เป็นต้น

ในป่าชุมชนหลายพื้นที่เป็นเขตอภัยทานก็ปรากฏว่ามีการเข้ามาอยู่และการขยายพันธุ์ของสัตว์ในป่ามากขึ้น เช่น นก กระรอก กระแต กระด่ายและไก่ป่า ดังกรณีของป่าชุมชนละลอกกระสัง และป่าชุมชนบริเวณริมน้ำมูลของตำบลคันไร่ เป็นต้น

การทำบุญประเพณีข้าวเพื่อระดมทรัพยากรของชุมชนเพื่อนำมาสร้างเป็นกองทุนในการพัฒนาชุมชน ถือเป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมอีกประการหนึ่งที่มีการแพร่หลายในเขตอีสานใต้ ที่ให้ชุมชนนำข้าวเปลือกมาบริจาคและนำข้าวเหล่านี้ไปขายเพื่อนำเงินมาเป็นกองทุนในการพัฒนาชุมชนของตนเอง

กระบวนการดังกล่าวก็คือการฟื้นฟูและผลิตซ้ำทางจิตสำนึก ในด้านประวัติศาสตร์ การสร้างความหมายใหม่ และกำหนดบทบาทใหม่ให้กับภูมิปัญญาของท้องถิ่น เพื่อนำความรู้และภูมิปัญญาต่างๆ มาใช้ในการแก้ปัญหาหรือสร้างประโยชน์ใหม่ให้แก่ชุมชน ตัวอย่างต่อไปนี้จะช่วยชี้ให้เห็นว่า ชุมชนท้องถิ่นนั้นมีปฏิกิริยาตอบรับ ต่อสู้ และ ปรับตัวต่อความเปลี่ยนแปลงอย่างไร

6.2 การฟื้นฟูพลังชุมชนท้องถิ่น

การฟื้นฟูพลังชุมชนเป็นการใช้ฐานภูมิปัญญาเดิม ที่ชาวบ้านมีอยู่แล้ว เรียนรู้จากประสบการณ์ที่ผ่านมา ด้วยสถานการณ์ของชุมชน สังคมที่เปลี่ยนไปแล้ว ทำให้ภูมิรู้ หรือความรู้ของท้องถิ่นที่เคยมีคุณค่าได้ถูกลบเลือนไป ดังนั้นชุมชนท้องถิ่นจึงได้ร่วมกันฟื้นฟูขึ้นมา เช่น ประเพณีบุญบั้งไฟ งานประเพณีต่างๆ ฮัตติบสอง คองสิบสี่ ความเชื่อต่างๆ วัฒนธรรมการแสดง การละเล่นต่างๆ และส่วนหนึ่งเป็นเพราะเหตุจากการระรานและคุกคามจากกระแสโลกาภิวัตน์กับอำนาจรัฐที่เป็นแรงกระตุ้นทำให้คนในพื้นที่อีสานใต้ได้เกิดสำนึกตื่นตัวที่จะเรียนรู้ เพื่อบูรณะฟื้นฟูอัตลักษณ์และภูมิปัญญาของตนเองขึ้นมา เพื่อนำไปสู่ความเป็นอิสระและพึ่งตนเองได้ของชุมชนท้องถิ่น

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง ชาวบ้านในเขตอีสานใต้ยังคงรักษาความเชื่อพื้นบ้าน ประเพณีพิธีกรรมเก่าแก่ และภูมิปัญญาพื้นบ้านให้สืบทอดต่อมาได้จนกระทั่งถึงปัจจุบัน แม้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น ประเพณีหรือกิจกรรมบางอย่างจะผ่านกระบวนการปรับเปลี่ยนรูปแบบเพื่อให้เหมาะสมแก่สถานการณ์ของสังคม แต่ "ความหมาย" ที่อยู่ภายใต้รูปแบบนั้น ชาวบ้านยังคงรักษาไว้ได้ดั้งเดิม ยกตัวอย่างเช่นกรณีบ้านหนองบ่อที่ได้มีการส่งเสริมเรื่องการละเล่นเพลงพื้นบ้านที่สืบทอดกันมาจากรุ่นปู่ย่าตายาย หรือการจัดกิจกรรมวัฒนธรรมบ้านหนองบ่อเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยว แต่เนื้อหาของกิจกรรมเป็นการเชื่อมโยงสายสัมพันธ์ของกลุ่มคนที่เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชน ขณะเดียวกันก็จะได้ใส่ความรู้เรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นทั้งต่อคนนอกชุมชน เช่นนักท่องเที่ยว และคนในชุมชนเอง โดยเฉพาะเด็กๆ ในชุมชนที่เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมด้วย

6.2.1 ฟื้นฟูเรื่องฮัตติบสอง

ฮัตติบสองที่ได้รวบรวมมาจากการศึกษาของโครงการย่อยทั้ง 7 โครงการ ซึ่งได้กล่าวไว้แล้วในบทก่อนนั้นพบว่าในหลายพื้นที่ยังมีการดำเนินกิจกรรมตามประเพณีเก่าแก่นี้อยู่ แต่โดยส่วนใหญ่แล้วผู้ที่เข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ จะเป็นกลุ่มผู้สูงอายุ ส่วนกลุ่มเด็ก วัยรุ่น วัยทำงานจะมีน้อยมาก เนื่องจากกลุ่มเหล่านี้ออกไปทำงานนอกชุมชน จะกลับมาเฉพาะในช่วงที่เป็นเทศกาลใหญ่ๆ เช่น มาทำบุญสงกรานต์ หรือวันหยุดปีใหม่ แต่ ฮัตติบสองที่มีอยู่ในอีสานใต้ ที่ยังมีการถือปฏิบัติอยู่นั้นในปัจจุบัน ชาวบ้านไม่ทำบุญประเพณีให้ครบทั้ง 12 เดือน ดังกรณีของบ้านคันไร่ ฮัตติบสองที่มีการปฏิบัติอยู่นั้นเป็นฮัตติบที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากินทางการเกษตร เช่น บุญเข้ากรรม บุญคูณลาน บุญข้าวจี บุญผแส บุญบั้งไฟ บุญสงกรานต์ บุญเข้าพรรษา ออกพรรษา และบุญกฐิน เป็นต้น การฟื้นฟูและการยังรักษาประเพณีเหล่านี้ถือถือเป็นโอกาส รวมเครือญาติที่ไปทำงานต่างถิ่นให้กลับมารวมกันในแต่ละช่วงเวลาอีกด้วย

6.2.2 ฟื้นฟูงานมิติด้านวัฒนธรรม

มิติด้านวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นการแสดงของศิลปินพื้นบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น ล้วนแล้วแต่ทำให้คนในชุมชนที่เข้าร่วมเกิดความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมท้องถิ่น มีพื้นที่ที่สามารถแสดงออกได้

เต็มที่ เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่สนุกสนานได้เนื้อหาสาระ ดังนั้นถ้าหากงานทางด้านวัฒนธรรมมาขับเคลื่อนงานพัฒนาชุมชน จะทำให้เกิดพลังร่วมกันมากขึ้น ด้วยกระแสการพัฒนาของประเทศไทยที่ผ่านมา ดำเนินตามอย่างทุนนิยม ทั้งด้านความคิด ความเชื่อ อันมีลักษณะเป็น "วัฒนธรรมแบบอำนาจ" และ วัฒนธรรมแบบเน้นระบบเศรษฐกิจ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบที่คนในชุมชนท้องถิ่นให้ "คุณค่า" ไปสู่ระบบ "การสร้างมูลค่า" แทน และส่งผลให้ความเป็นชุมชน ถูกตีค่าเป็นมูลค่า ดังเช่น การช่วยเหลือด้านแรงงานหรือการลงแขกในชุมชนหายไปในทุกพื้นที่ของอีสานได้ กลายมาเป็นการจ้างแรงงานแทน คุณค่าในเรื่องของประเพณีที่ดั้งเดิมกลายเป็นการปฏิบัติตามประเพณีเพื่อเป็นการหารายได้มากกว่าให้ความสำคัญเรื่องของคุณค่าและความหมายของประเพณีนั้น จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ความหลากหลายของวัฒนธรรมถูกระทบ ชุมชนเริ่มแตกสลาย การเคารพอาวุธและความดีนั้มน้อยลง แต่ว่ากลุ่มคนให้ความเคารพและเชื่อถือบุคคลที่มีเงิน จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณีของท้องถิ่นและเชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากภายในชุมชน ด้วยการนำองค์ความรู้ ภูมิปัญญาต่างๆ ของชุมชน ไปเป็นพลังในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นอย่างแท้จริง

วัฒนธรรม เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่คนในชุมชนร่วมกันตั้งขึ้นมาเพื่อร่วมกันอนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณีที่ดั้งเดิมไปสู่ลูกหลานในอนาคต และเป็นการประกาศให้คนอื่นได้รู้ว่าชุมชนของตนเองมีของดีที่มีค่าอยู่หลายอย่าง และกลุ่มทางวัฒนธรรมเป็นกลไกที่จะช่วยให้เกิดการขับเคลื่อนในเรื่องการบอกตัวตนของชุมชนนั่นเอง เช่น เครือข่ายชุมชนแออัดฯ ในเขตรอยต่อเทศบาลวารินชำราบและเทศบาลนครอุบลราชธานี ได้เข้าไปสนับสนุนการจัดตั้งกลุ่มวัฒนธรรมขึ้นในบางชุมชนที่มีศักยภาพ มี 2 ชุมชนคือชุมชนลับแล มีการก่อตั้งกลุ่มกลองยาวชื่อว่ากลุ่มหงส์ฟ้าหงส์ทองกลองยาว มีการถ่ายทอดความรู้เรื่องการตีกลอง การคิดพิน และการฟ้อนรำ และชุมชนหาดสวนสุข มีการจัดตั้งกลุ่มดนตรีพื้นบ้านและกลุ่มฟ้อนรำ โดยการนำเด็กและเยาวชนในพื้นที่เข้าร่วมกิจกรรมเพื่อสืบสานวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน หรือกรณีของบ้านละลอกกระสังที่ได้มีการรวมกลุ่มเด็กและเยาวชนในพื้นที่ให้เข้ามาเรียนรู้เรื่องวัฒนธรรมท้องถิ่นจากกลุ่มผู้สูงอายุ ทั้งในเรื่องการแสดง การละเล่นต่างๆ หรือกรณีของบ้านหนองบ่อที่มีคณะหมอลำพื้นบ้านที่นำเสนอความเป็นท้องถิ่นของตนเอง ซึ่งเป็นการใช้เครื่องดนตรีพื้นบ้าน เช่น พิน กลองยาว เป็นเครื่องดนตรีหลัก รวมทั้งกลุ่มคนที่เข้ามามีบทบาทสำคัญคือบุคคลที่มีภูมิปัญญาเรื่องเครื่องดนตรีพื้นบ้าน และกลุ่มคนรุ่นใหม่ ซึ่งเป็นการเรียนรู้รุ่นสู่รุ่น

ชาวบ้านสร้างกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมของตนเองขึ้นมาเพื่อเผชิญกับภาวะความเปลี่ยนแปลงที่เป็นจากสังคมภายนอกของหมู่บ้าน การทำบุญผะเหวดเป็นส่วนหนึ่งของกลไกที่ชาวบ้านสร้างขึ้นมา ด้วยการปรับเปลี่ยนและผสมกลมกลืนวัฒนธรรมที่มาจากภายนอกให้เข้ากับเงื่อนไขภายในชุมชน เช่น เงื่อนไขทางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมประเพณีของหมู่บ้าน เพื่อความอยู่รอดของสมาชิกในชุมชน และการที่ชุมชนท้องถิ่นมีรากเหง้าวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่นอยู่เดิม ให้แต่ละ

ชุมชน/ท้องถิ่นรู้จักตัวตน ภูมิใจในวัฒนธรรมท้องถิ่นตนเอง เกิดสำนึกท้องถิ่น และเป็นการเปิดพื้นที่ให้ชุมชนเรียนรู้แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน ก็จะบูรณาการเป็นชุมชนเดียวกัน ที่อยู่ร่วมกันโดยมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม เป็นการนำไปสู่ การสะท้อนระบบคุณค่าของชุมชนว่า จะรับหรือไม่รับในเรื่องใด ทบทวนวิถีชีวิต และการปรับให้สอดคล้องกับกระแสการเปลี่ยนแปลงในยุคโลกาภิวัตน์ จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนทำความเข้าใจและรู้จักวัฒนธรรมของตน โดยการสร้างฐานคิดเดียวกันของคนในชุมชน "ใช้วัฒนธรรมเป็นฐานการฟื้นฟูชุมชนท้องถิ่น" ซึ่งจะเห็นความอยู่รอดของชุมชนนั้น มาจากกลุ่มเล็กๆ ที่รวมตัวกันเป็นพลังความหลากหลาย มีความเป็นตัวตน

6.2.3 ฟื้นฟูทรัพยากร ป่าไม้ น้ำ ดิน

ชุมชนได้ร่วมกันฟื้นฟูทรัพยากรท้องถิ่นขึ้นมาเพื่อเป็นแหล่งตอบสนองความต้องการในปัจจัยสี่ของการดำรงชีวิต รวมถึงเป็นการสร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับชุมชนในอนาคตด้วย เช่น การมีกลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชน กลุ่มอนุรักษ์พันธุ์ปลา ดังนั้นการสร้างกลุ่มและเครือข่ายขึ้นมาเพื่อจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ของชุมชนนั้น ไม่ใช่เพียงการสร้างเครือข่ายในการแสดงสิทธิความเป็นเจ้าของทรัพยากรเท่านั้น แต่ยังเป็นเครือข่ายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ทำให้เกิดประโยชน์ในหลายๆ ด้าน ซึ่งได้แก่

- ฟื้นฟูและสร้างพลังทางเศรษฐกิจของชุมชน เพราะว่าทรัพยากรธรรมชาติเป็นแหล่งทำมาหากินของสมาชิกในชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งชุมชนใกล้เคียง และหมู่บ้านห่างไกลที่เข้ามาใช้ประโยชน์ร่วมด้วย จากการศึกษาของโครงการย่อยทั้ง 7 โครงการพบว่าในพื้นที่ป่าที่ได้มีการทำการศึกษา พบว่าในพื้นที่เหล่านั้นสามารถฟื้นฟูพลังทางเศรษฐกิจได้เพราะว่า มีอาหารหลากหลายชนิด เช่น เห็ด หน่อไม้ ไข่มดแดง ผลไม้ป่า แมลงต่างๆ สัตว์ป่า ผักป่านานาชนิด ปลาที่มีมากมายหลายประเภท รวมทั้งไม้ใช้สอยต่างๆ เช่น ไม้เพื่อเป็นเชื้อเพลิง ไม้ในการทำคอกวัว คอกควาย เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ ซึ่งชาวบ้านนำมาใช้บริโภคและอุปโภคในครัวเรือน และหาขายเป็นรายได้ของครอบครัว เป็นมูลค่าที่สูงมาก เช่น กรณีป่าละหอก กระสังหนึ่งปีชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากป่าเป็นมูลค่ารวมทั้งที่ชาวบ้านใช้บริโภคในครัวเรือนและจำหน่ายเป็นรายได้ให้ครอบครัวมากกว่า 2,300,000 บาท โดยแบ่งเป็นการบริโภคในครัวเรือน 1,500,000 บาทและขายเป็นรายได้ให้ครอบครัว 800,000 บาท (จากการสำรวจ 150 ครัวเรือน ของประมวล เจริญยิ่ง, 2548-2549) และ จากการสำรวจของปราณี โนนจันทร์ (2550) ในพื้นที่ตำบลคันไร่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่า 276 ไร่ มีมูลค่ารวมทั้งพืช สัตว์ ผัก ผลไม้ ได้ประมาณ 1,840,395 บาท ต่อปี ทั้งนี้การใช้ประโยชน์ชุมชนจะมีการวางกติกา ระเบียบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของตนเองไว้เพื่อสร้างความสมดุลย์ของระบบนิเวศด้วย

- พื้นฟูและสร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับชุมชนในพื้นที่ ด้วยกระบวนการที่ชาวบ้านร่วมกันดูแลและจัดการทรัพยากรในพื้นที่ของตนเอง ทำให้มีการรักษาและเพิ่มปริมาณของอาหาร รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในพื้นที่ ทำให้พื้นที่ป่าสาธารณะ หรือป่าชุมชนค่อยๆ สร้างความสมดุลทางระบบนิเวศแล้วสามารถที่จะสร้างอาหารให้กับคนในพื้นที่ได้อย่างมั่นคง
- เป็นการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพและความสมดุลของระบบนิเวศน์ ด้วยพื้นที่ที่ศึกษาของโครงการย่อยทั้ง 7 โครงการเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรและหลากหลาย เป็นแหล่งรวมของชีวิตสัตว์ ปลา พืช และแมลงต่างๆ ที่สร้างความสมดุลให้กับชีวิตผู้คนที่กำลังลดลงทุกวัน จากการกระทำของคนในและคนนอกชุมชน ดังนั้นการที่ชุมชนมีมาตรการในการดูแลรักษาป่า ดูแลรักษาดินน้ำ และดูแลรักษาพันธุ์ปลาต่าง ๆ โดยความร่วมมือหลักจากคนในชุมชน และการส่งเสริมจากองค์กรสนับสนุนภายนอกเป็นแรงเสริมที่สำคัญทำให้เกิดการรักษาสมดุลของธรรมชาติ
- เป็นการสืบทอดและสืบสานวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น เพราะว่าพื้นที่ป่า พื้นที่สาธารณะ เป็นแหล่งที่อยู่ของผีปู่ ย่า ตา ยาย ที่ปกป้องรักษาความสงบสุขของชุมชน เป็นสัญลักษณ์ของการยึดโยงความรัก ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ซึ่งแต่ละชุมชนจะมีการกำหนดวันไหว้หรือเคารพสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์กันทุกปี ตามแบบแผนของแต่ละชุมชนที่มีการสืบทอดกันมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ซึ่งในเขตอีสานได้มีการใช้พื้นที่ป่าดอนปู่ตา ซึ่งถือว่าเป็นสถานที่ที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์สถิตย์อยู่ รวมทั้งเป็นที่สถิตย์ของผีบรรพบุรุษ ป่าที่มีที่ตั้งของศาลเจ้าที่ หรือหอผีที่เป็นที่เคารพของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เดียวกัน ซึ่งป่า และแหล่งเพาะพันธุ์ปลาที่ได้กำหนดเป็นเขตอภัยทานต่างๆ เหล่านี้ได้ถูกรักษาไว้อย่างเคร่งครัดตามความเชื่อของชุมชนที่ทำให้เกิดความสุขร่วมกัน และถ้าหากมีการตัดไม้ หรือจับปลาในบริเวณดังกล่าวมาใช้ ก็ทำให้เกิดภัยพิบัติ หรือว่าทำให้คนในชุมชนอยู่กันอย่างไม่มีความสุข

คนอีสานได้ยังมีพลังแห่งภูมิปัญญา ที่มีการพัฒนาขึ้นมาจากการสั่งสมประสบการณ์ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อการดำเนินชีวิตสืบทอดกันมาช้านาน พลังภูมิปัญญาจะเข้มแข็งขนาดไหนดูได้จากความสามารถในการเผชิญอุปสรรค ความสามารถในการจัดการแก้ปัญหาของคนในชุมชน ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และระบบนิเวศน์ของตน เช่น ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับระบบและกลไกในการจัดการน้ำ องค์ความรู้เกี่ยวกับการไหลของน้ำ องค์ความรู้ในการรู้จักใช้น้ำอุปโภคและบริโภค องค์ความรู้ด้านการเกษตรที่เหมาะสมกับระบบภูมินิเวศน์ทั้งที่เป็นที่สูงบนภูเขา ที่ราบลุ่มน้ำ ที่ทุ่งทาม หรือที่ลักษณะเป็น “กุด” ความรู้เกี่ยวกับสัตว์เพื่อประโยชน์ในการล่าสัตว์ จับปลา รู้ว่าปลาชนิด

โคชอบอยู่ในลักษณะภูมินิเวศน์แบบใด องค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรปลา วิธีการและเครื่องมือในการจับปลา ชนิดและพฤติกรรมของปลา ฤดูกาลการอพยพและปริมาณของปลา

ภูมิปัญญา เป็นเรื่องของระบบความรู้ของชาวบ้านที่มีการสะสม และได้มีการทดลอง สังเกตจากธรรมชาติ จากการลงมือปฏิบัติจริง และเรียนรู้ปรับเปลี่ยนมาเรื่อยๆ และมีการสืบทอดกันมาเป็นรุ่นต่อรุ่น ซึ่งในการสืบทอด หรือถ่ายทอดความรู้นั้นขึ้นอยู่กับระดับของความรู้ และความสามารถของผู้ที่จะสืบทอด เพราะว่าความรู้ในบางเรื่องนั้นบางคนมีความสามารถในการที่จะรับสืบทอดได้ในบางเรื่อง รวมทั้งการถ่ายทอดความรู้จะเป็นการสืบทอด ให้กับลูกหลาน คนในวงศ์ตระกูลเดียวกัน หรือคนที่ในชุมชน คนที่เป็นลูกศิษย์ ที่ผ่านการฝึกหรือว่าเรียนรู้กับผู้รู้มาเป็นระยะเวลาอันพอสมควร และเห็นว่ามีคุณสมบัติสามารถรับได้ และไม่นำความรู้ไปใช้ในทางที่เสียหาย

ในพื้นที่อีสานใต้มีภูมิความรู้มากมาย ทั้งในเรื่องการตั้งถิ่นฐาน การทำมาหากินแบบใช้หลักการพึ่งพาตนเอง “เฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน” ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำ ความรู้ในด้านการทำการเกษตร การคัดและรักษาพันธุ์พืชพื้นเมือง การร้องรำทำเพลง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนเครื่องมือในการทำมาหากิน และการแปรรูปอาหาร การถนอมอาหารจากทรัพยากรในท้องถิ่น

การดำรงชีวิตอยู่ได้โดยการใช้หลักการพึ่งพิงธรรมชาติ รวมทั้งการหลักการพึ่งตนเองมากกว่าการพึ่งพาภายนอก ซึ่งคนอีสานใต้ ไม่ว่าจะอาศัยอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่โคกหรือที่ดอน ที่ลาดเชิงเขา รวมทั้งพื้นที่ชายแดน ต่างก็ปรับตัวกับธรรมชาติที่มีอยู่แวดล้อม ด้วยการสั่งสมความรู้ และประสบการณ์ ที่ได้มาจากการเรียนรู้จากธรรมชาติ และการทดลอง สังเกตจนกระทั่งพัฒนาขึ้นมาเป็นองค์ความรู้ และภูมิปัญญาของแต่ละท้องถิ่น

เมื่อทรัพยากรธรรมชาติที่เคยเป็นแหล่งยังชีพของชุมชนถูกยึดหรือถูกทำให้เปลี่ยนสภาพ ชุมชนไม่สามารถใช้ภูมิปัญญาแบบเดิมจัดการได้อีกต่อไป จึงทำให้ชุมชนต้องเปลี่ยนวิถีชีวิตจากเดิม ดังที่กล่าวไปแล้ว อย่างไรก็ตามในสภาวะของการเปลี่ยนแปลงจะเห็นถึงความพยายามในการปรับตัวของชาวอีสานใต้ที่จะเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ เพื่อเอามาใช้ประโยชน์หรือมีการฟื้นฟูทรัพยากรที่รัฐทำลายไปขึ้นมาใหม่เท่าที่จะเป็นไปได้ ดังจะเห็นได้จากกรณีชาวญ้อกุล บ้านน้ำลาด อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ ที่เดิมทุนของพวกเขา คือ ป่าธรรมชาติที่อุดมด้วยไม้นานาพรรณ สัตว์ป่าที่หลากหลาย ดินและน้ำที่อุดม เมื่อถึงยุคที่รัฐจำกัดโดยพื้นที่และทุนเดิมถูกทำลาย พวกเขาจำเป็นต้องสร้างทุนใหม่ขึ้นมาให้สอดคล้องกับกติกาของสังคมยุคใหม่ คือ ทุนเงินตรา โดยการสร้างกลุ่มออมทรัพย์ จากการรวมตัวกันทำไร่มันรวม เพื่อที่จะได้ไม่ต้องไปกู้เจ้าแก่ในตลาดเอาเปรียบ กองทุนของญ้อกุลในบ้านน้ำลาดมีหลายกองทุนตามกลุ่มเครือญาติ และแต่ละกองทุนมีจำนวนเงินออมมากขึ้นทุกปี ญ้อกุลในบ้านน้ำลาดปัจจุบันพึ่งพาเงินกู้จากเจ้าแก่น้อยลง

กรณีชุมชนละหอกกระสังมีการประสานความร่วมมือกันระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ในการรื้อฟื้นป่าชุมชนเขาคอกขึ้นมาใหม่ พื้นฟูภูมิปัญญาเรื่องเห็ด สมุนไพร และร่วมกันศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชน ประวัติศาสตร์ของป่า และจัดกระบวนการเรียนรู้ป่าของตนเอง โดยความร่วมมือระหว่างองค์กรชุมชน กับภาคีในท้องถิ่น เช่น โรงเรียน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง

กรณีชุมชนที่อยู่ริมกุด เช่น บ้านปากบุง และหมู่บ้านใกล้เคียงในตำบลคันไร่ ชุมชนริมลำมูลในพื้นที่อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์ ชุมชนลุ่มน้ำชีตอนปลาย รวมถึงชุมชนบริเวณกุดรอยต่อระหว่างเขตเทศบาลนครอุบลราชธานี และเขตเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ชุมชนแห่งนี้มีการฟื้นฟูทรัพยากรที่มีอยู่บนบก ริมน้ำ และในลำน้ำ โดยจัดเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลา ฟื้นฟูดูแลทาม บึง และกุดเพื่อเอามาใช้ประโยชน์ให้หลากหลายขึ้น โดยใช้ความรู้หรือภูมิปัญญาที่ได้เรียนรู้มาจากอดีตมาผสมผสานกับความรู้สมัยใหม่ เช่น การนับต้นไม้ การสำรวจพันธุ์ปลา กระบวนการรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ผ่านกระบวนการพูดคุยระหว่างกลุ่มที่เข้ามารุ่นแรกและกลุ่มคนหนุ่มสาว และทำให้มีการถ่ายทอดประสบการณ์รุ่นสู่รุ่น

6.3 การสร้างกลไกใหม่เพื่อพัฒนาพลังชุมชน

การพัฒนาพลังของชุมชนขึ้นมาใหม่โดยใช้กลไกและเงื่อนไขทางสังคมใหม่นั้น ซึ่งเป็นผลมาจากการที่ชุมชนท้องถิ่นถูกเอารัดเอาเปรียบจากสังคมภายนอก ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ทุน และกฎหมายที่ทางรัฐบาลได้ออกมาเพื่อบังคับใช้ก็ตาม และทำให้สังคมหรือชุมชนท้องถิ่นเกิดความเลื่อมล้ำมากขึ้น ทำให้จำเป็นต้องปรับเพื่อลดความเสี่ยงของชุมชนในบริบทใหม่ เพราะว่าความเชื่อ วิถีชีวิตแบบเดิมได้ถูกทำลายลง เช่นความเชื่อเรื่องผีเริ่มอ่อนแอลง ภูมิปัญญาเรื่องฮีดคองเริ่มมีการปฏิบัติตามวิถีเดิมน้อยลง มีการเคลื่อนย้ายแรงงานที่สูงขึ้น แรงกระแทกจากภายนอกที่แรงมากขึ้น ทำให้ชุมชนถูกทำลายได้ง่ายขึ้น ดังนั้นการเปลี่ยนอาชีพ การเปลี่ยนวิถีทางการเกษตรกรรม รวมทั้งการสร้างเครือข่ายใหม่ขึ้นมาเพื่อให้พลังชุมชนยังดำรงอยู่ได้ นั้นเป็นการสร้างขึ้นมาใหม่ภายใต้บริบท สังคม เศรษฐกิจใหม่ก็จริงอยู่ แต่ยังมีเครือข่ายเดิม หรือว่าพื้นฐานสังคมวัฒนธรรมแบบเดิม เช่น ความเป็นเครือญาติ ความเป็นเพื่อน เลี้ยว เกลือ ซึ่งในการทำการศึกษาในพื้นที่อีสานใต้ทั้ง 6 จังหวัด ได้แก่ ชัยภูมิ นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานีนั้น พบว่า กลไกที่สร้างขึ้นใหม่และมีพลังอำนาจในการต่อรอง และสร้างความร่วมมือของชุมชนขึ้นมาได้คือเรื่องของการสร้างเครือข่ายในชุมชน ระหว่างชุมชน ระหว่างตำบล ระหว่างอำเภอ และระหว่างจังหวัด และอาจจะนำไปสู่การสร้างเครือข่ายในระดับภูมิภาคต่อไป รวมไปถึงการทำให้ชาวบ้านได้รู้จักตัวเอง และมีความเชื่อมั่นในตัวเองมากขึ้น เชื่อว่าตนเองมีความรู้ มีความสามารถ มีศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์

6.3.1 เครือข่ายทางเศรษฐกิจ

เครือข่ายหรือกลุ่มทางเศรษฐกิจ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มอาชีพ ที่มีทั้งที่เป็นการจัดตั้งที่เป็นทางการ และกลุ่มที่รวมกันเพื่อร่วมกันทำมาหากิน และช่วยเหลือกันในเชิงเศรษฐกิจทั้งในระดับปัจเจกและระดับชุมชน การรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจนี้เป็นการลดช่องว่างการกู้ยืมเงินนอกชุมชน เงินรายทุน รวมทั้งในบางครั้งสามารถส่งเสริมในเรื่องอาชีพของคนในชุมชนที่สามารถสร้างรายได้เสริมให้กับครอบครัวและชุมชนได้ในท้ายที่สุด

กลุ่มออมทรัพย์ การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมาเป็นกลไกในการสร้างความร่วมมือของชุมชนในเบื้องต้น ในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจร่วมกัน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ของชาวบ้านอยู่ตามกุดในเขตรอยต่อเมืองอุบลราชธานี ที่เริ่มก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2542.จากการรวมกลุ่มของคนในชุมชน โดยมีข้อตกลงร่วมกันในการออมทรัพย์ ซึ่งแบ่งเป็น 2 รูปแบบ คือ แบบรายวันและแบบรายเดือน ทำให้เกิดเงินหมุนเวียนในชุมชน และมีการนำเงินที่ได้จากดอกเบี้ยของกลุ่มออมทรัพย์มาสนับสนุนการจัดกิจกรรมของชุมชน ปัจจุบันชุมชนที่มีการตั้งกลุ่มออมทรัพย์ ได้แก่ ชุมชนลิบแล ชุมชนเกตุแก้ว และชุมชนหาดสวนสุข และกลุ่มออมทรัพย์บ้านปากนุ่นพัฒนา ที่มีนางปราณี โนนจันทร์ เป็นประธาน ที่ตั้งขึ้นมาเพื่อส่งเสริมกระบวนการออมและการทำงานของกลุ่มแม่บ้าน รวมทั้งส่งเสริมอาชีพของคนในชุมชน รูปแบบในการออมนั้นสมาชิกจะออมเงินเดือนละหนึ่งครั้ง และมีการให้สมาชิกกู้เงินไปเพื่อสนับสนุนครอบครัวในการประกอบอาชีพ

ร้านค้าชุมชน ในพื้นที่ทุ่งกุลาร เป็นการรวมกันเป็นเครือข่ายคนบ้านเดียวกัน ที่มีการผูกพันทางชาติพันธุ์ ซึ่งคุณลักษณะ โครงสร้างที่เป็นทางการ คือการทำงานนั้นต้องมีระบบระเบียบ มีกฎกติกา ในการเข้าร่วมกิจกรรมที่ให้ความหมายสำคัญ โดยอยู่บนพื้นฐานของการจัดตั้ง เป็นกิจกรรมทั้งขนาดเล็ก และขนาดใหญ่ ตอบสนองคนในพื้นที่ โดยอยู่ในรูปแบบของกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อกันในพื้นที่ และมีอิทธิพลต่อกัน ในการเข้าร่วมกิจกรรมของการตอบสนองการบริโภคบางอย่างซึ่งมีลักษณะคือว่า

“เราไปซื้อของไกลบ่ได้ ก็จำเป็นต้องซื้อของที่ศูนย์มันแพงกว่าไปซื้อที่สตึก แต่ว่าเขาไปซื้อไกลบ่ได้ มันค่ารถไปมันก็แพง ซื้อของที่ศูนย์เขาก็ได้ผลคืน มันก็ปันหุ้นมันก็ดี ไปอย่างหนึ่ง มันแพงมันก็เป็นเงินเขา มันก็มีแบ่งมันก็เป็นเงินเขา” (สัมภาษณ์แม่ผั้น สมบูรณ์อ้างในชินสัคค สุวรรณอักษร, 2549)

การเกิดขึ้นของร้านค้า เป็นการสร้างให้เกิดการพัฒนากลุ่มหรือเครือข่ายผู้บริโภคอันสามารถตอบสนองได้นั้นอยู่ที่ผลกำไรในแต่ละปี เป็นการให้ความช่วยเหลือกันในรูปแบบของสถาบันมากยิ่งขึ้น และเรื่องของการติดตามและควบคุมพฤติกรรมของการใช้ทรัพยากรท่ามกลางความสัมพันธ์ของระบบตลาดซึ่งได้รับการช่วยเหลือตรงนี้คืออยู่ในรูปแบบของการได้รับเครดิตในการบริโภคล่วงหน้า ซึ่ง

กลุ่มของตนเองนั้น ไม่ได้คิดดอกเบี้ยแต่มีเงื่อนไขว่าเมื่อถึงเวลาการปันผลนั้นต้องเอาเครดิตที่เก็บบังไว้นั้นก็กลับคืนมาเมื่อนั้นจึงสามารถปันผลได้

กลุ่มแม่บ้าน ในพื้นที่ศึกษานั้นมีกลุ่มแม่บ้านแทบทุกชุมชน เพียงแต่ว่าบทบาทของกลุ่มแม่บ้านแต่ละพื้นที่นั้นต่างกัน เช่น มีการจัดตั้งกลุ่มแม่บ้านในเขตรอบต่อระหว่างเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี และเทศบาลเมืองวารินชำราบ ที่เกิดขึ้นภายในชุมชนต่างๆเมื่อปี พ.ศ. 2542 .เพื่อทำกิจกรรมที่ก่อให้เกิดรายได้แก่สมาชิกในกลุ่ม แต่ละหมู่บ้านมีกลุ่มผลิตภัณฑ์ที่แตกต่างกัน เช่น กลุ่มแม่บ้านลับแลรวมกลุ่มทำไข่เค็ม ไข่เยี่ยวม้า ขนมหอกจอก กลุ่มแม่บ้านชุมชนหาดสวนยารวมกลุ่มกันเพื่อทำข้าวเกรียบทอดนำไปส่งขายตามร้านต่างๆ เช่น กลุ่มแม่บ้านบ้านสี่เหลี่ยม ต.เขาคอก อ.ประโคนชัยที่ได้รวมกลุ่มกันทำกิจกรรมเรื่องการทอดผ้าไหมย้อมสีธรรมชาติ ที่สามารถสร้างรายได้เสริมให้กับสมาชิกของกลุ่มได้ ซึ่งกลุ่มรวมกันทอด รวมกันขาย ขายได้มาแบ่งปัน และปันไว้เป็นกองกลางเพื่อทำกิจกรรมอื่น และเพื่อการบริหารจัดการกลุ่มด้วย รวมทั้งเพื่อจัดกระบวนการในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ประสบการณ์จากกลุ่มอื่นๆ ของสมาชิก

การทำโรงปุ๋ยของชุมชน ของทุ่งกุลาร เป็นการสร้างขึ้นเพื่อให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในการลดการซื้อปุ๋ยเคมีของสมาชิกในกลุ่ม และทำมาซึ่งการทำกิจกรรมร่วมกันของชุมชน ในการคิด การจัดการ และบริหารงานที่เป็นระบบ เพราะการทำโรงปุ๋ยนี้ไม่ได้ใช้เฉพาะในการทำนา แต่เป็นการนำไปสู่เรื่องการปลูกผักพืชชนิดอื่น ๆ ด้วย ที่สำคัญเป็นการลดค่าใช้จ่ายในการลงทุนทางการเกษตรของสมาชิก การเริ่มต้นของโครงการนี้เป็นการระดมทุนจากสมาชิกในลักษณะของการลงหุ้นร่วมกัน คนละไม่เกิน 1000 บาท ที่ต้องกำหนดราคาค่าหุ้นประมาณนี้เพื่อป้องกันไม่ให้คนที่มีเงินมากลงทุนเยอะและจะได้กำไรเยอะกว่าคนอื่น ดังนั้นการกำหนดเพดานเงินหุ้นเป็นการบริหารจัดการที่เป็นธรรมสำหรับกลุ่มคนที่ทุนในการลงทุนน้อยด้วยและทุกคนได้รับประโยชน์อย่างเท่าเทียม

เครือข่ายกลุ่มอาชีพ เป็นอีกกลไกหนึ่งที่คนในชุมชนพยายามสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นการต่อรองในการทำผลิตภัณฑ์ของชุมชนออกไปจำหน่าย หรือ การนำเอางบประมาณของรัฐบาลมาใช้ในพื้นที่ และพัฒนาชุมชนของตนเอง กลุ่มนี้เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่มีพลังในการต่อรองกับองค์กรภายนอก และเป็นการสร้างกลุ่มขึ้นมาบนฐานทรัพยากรที่ตนเอง รวมทั้งปรับเปลี่ยนกระบวนการผลิตของชุมชน ทั้งนี้ด้วยทรัพยากรธรรมชาติที่จำกัดและลดน้อยลง จึงทำให้ชุมชนต้องหาทางออกเพื่อให้เกิดรายได้กับชุมชน และให้สมาชิกในชุมชนอยู่รอดได้ ในบางพื้นที่เป็นการรวมกลุ่มอาชีพตามลักษณะการทำมาหากินของคนในชุมชน และฐานทรัพยากรที่ตนเองมีอยู่ ได้แก่ **กลุ่มอาชีพหาลา** จะเกิดขึ้นกับชุมชนที่อยู่ริมแม่น้ำ เช่น ซึ่งส่วนใหญ่ในพื้นที่ที่ถูกระหว่างรอยต่อเขตเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเขตเทศบาลวารินชำราบ ที่บ้านปากบุง ต.คันไร่ อ.สิรินธร และที่บ้านชีทวน ต.ชีทวน อ.เขื่องใน จ.อุบลราชธานี **กลุ่มอาชีพทำไม้กวาด** ที่บ้านปากบุง ต.คันไร่ อ.สิรินธร จ.อุบลราชธานี บ้านบุตะโก ต.วังน้ำเขียว อ.วังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา พื้นที่ตำบลนาโพธิ์ใต้ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่ปรับเปลี่ยนอาชีพของ

ตนเองไปตามฐานทรัพยากรที่ตนเองมีเป็นทุนเดิมอยู่แล้วกลุ่มอาชีพทอผ้าย้อมสีธรรมชาติที่ต.นาโพธิ์ได้อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี และที่บ้านสีเหล็ก ต.เขาคอก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์ ซึ่งเป็นการนำเอาความรู้เดิมที่เป็นภูมิปัญญาในการย้อมสีธรรมชาติกลับมาใช้รวมทั้งเป็นทำเพื่อการค้ามากขึ้น ซึ่งชาวบ้านมีวิธีการในการจัดการที่แตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ กลุ่มอาชีพทำดอกไม้จันทร์ ที่บ้านปากบุง และที่ชุมชนแออัดระหว่างรอยต่อเขตเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเขตเทศบาลวารินชำราบและชุมชนราชนิกุล ของเทศบาลนครนครราชสีมา ซึ่งเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่ทำให้คนในชุมชนได้มีรายได้เสริมเข้ามาและเป็นการใช้ช่วงเวลาวางมาทำงาน กลุ่มอาชีพเลี้ยงโคเนื้อ ในพื้นที่บ้านละลอกกระสังและบ้านสีเหล็ก ต.เขาคอก อ.ประโคนชัย จ.นครราชสีมา ซึ่งเป็นการรวมกลุ่มของผู้ที่เลี้ยงวัวในพื้นที่เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันในเรื่องการค้าขายวัว รวมทั้งเป็นรวมกลุ่มกันเพื่อนำงบประมาณจากรัฐมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อคนในพื้นที่ด้วย กลุ่มอาชีพแรงงานนอกระบบ กรณีชาวบ้านที่อยู่ริมกุดในเขตรอยต่อเมืองอุบลราชธานี แม้จะไม่ได้มีการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายอย่างเป็นระบบ แต่นับว่าเป็นกลุ่มที่อัดฉีดทางเศรษฐกิจแก่ชุมชน ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ เพราะประชากรในชุมชนวัยแรงงานประมาณ 90% มีอาชีพแรงงานหลายรูปแบบ พวกเขาปรับเปลี่ยนอาชีพไปตามเงื่อนไขเพื่อไม่ให้ว่างงาน เช่น ดอนเข้าสามมีช่วยภรรยาซื้อขายผัก พอดอนสาขนำไปขาย บางวันกลับมาค้าก็เข็นรถขายปลาหมึก ส่วนคนงานปั้นอิฐอาจลงหาปลาในกุดหรือแม่น้ำมูลตอนเช้าเพื่อนำไปขายก่อน ปั่นดินในตอนกลางวัน เช่นเดียวกับคนฉีกใบตอง คนขับมอเตอร์ไซด์รับจ้างและคนขายคอกหมูอย่าง

กิจกรรมเครือข่ายอาชีพ หรือกิจกรรมที่เป็นธุรกิจของชุมชนเป็นเรื่องที่สำคัญและเป็นเรื่องใหม่ของกลุ่มองค์กรของชาวบ้านเอง โดยการหากิจกรรมที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชนที่อยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจ และสังคมอย่างรวดเร็ว ในช่วยเหลือสนับสนุนกันเอง และนำไปสู่การแก้ปัญหาของชุมชนได้โดยการใช้วัตถุดิบที่มีอยู่ในพื้นที่ของตนเองมาใช้ประโยชน์ ดังนั้นการรวมกลุ่มของชาวบ้านถือเป็นกลไกในการสร้างพลังของชุมชน ที่สะท้อนให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์และระบบการช่วยเหลือพึ่งพากันของชาวบ้าน และเป็นพลังในการทำงานร่วมกันของชุมชน มีการแบ่งบทบาทหน้าที่ในการทำงาน ช่วยเหลือกันและจัดสรรแบ่งทรัพยากรในปริมาณที่เท่ากัน และการมีเครือข่ายยังสร้างหลักประกันของการรองรับองค์กรภายนอก และเป็นการสร้างความไว้วางใจซึ่งกันและกันในพื้นที่เดียวกันด้วย

6.3.2 เครือข่ายการเรียนรู้

เป็นเครือข่ายที่เกิดจากการพัฒนาขึ้นมาใหม่เพื่อเป็นกลไกในการสร้างอำนาจในการต่อรองที่กว้างขวางมากขึ้น รวมทั้งเป็นการนำเอาความรู้จากภายนอกชุมชนมาปรับใช้กับความรู้เดิมที่มีอยู่ในชุมชนเพื่อสร้างความเข้มแข็งขององค์กรในชุมชน รวมทั้งแบ่งปันประสบการณ์ ความรู้ให้กับองค์กรภายนอกด้วย ซึ่งถือได้ ว่าเป็นการขยายเครือข่ายในวงกว้างมากขึ้น เช่น เครือข่ายป่าชุมชน เครือข่ายลุ่มน้ำ เครือข่ายเด็กและเยาวชน เครือข่ายผู้นำ เครือข่ายทางสังคมอื่น ๆ

6.3.2.1 เครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี เกิดจากการรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างพลังแห่งการต่อสู้เรื่องสิทธิที่อยู่อาศัยของชุมชนแออัดใน 2 เขตเทศบาล คือ เทศบาลนครอุบลราชธานี และเทศบาลเมืองวารินชำราบ โดยการสนับสนุนของการพัฒนาของมูลนิธิพัฒนาเพื่อที่อยู่อาศัย

6.3.2.2 กลุ่มเยาวชน กลุ่มเยาวชนในพื้นที่ริมกุดในเขตรอบต่อเมืองอุบลราชธานี ที่มีความเข้มแข็ง ได้แก่กลุ่มเยาวชนจากชุมชนลับแล มีการตั้งกลุ่มเยาวชนเด็กรักบ้านเมื่อปี พ.ศ 2542 กิจกรรมที่ได้ทำได้แก่ค่ายอบรมผู้นำเยาวชน กีฬาในชุมชน แสดงละครเร่ ค่ายเยาวชนรักษ์สายน้ำ และกิจกรรมออมทรัพย์เด็ก สำหรับชุมชนหาดสุขเพ็งเริ่มก่อตั้งกลุ่มเยาวชนในปี พ.ศ 2547 มีการรวมกลุ่มเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม กลุ่มเยาวชนที่บ้านละลอกกระสัง ที่รวมตัวกันเพื่อการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ คือป่าชุมชน และได้ร่วมกันทำโรงเพาะชำกล้าไม้ แล้วนำกล้าไม้ไปปลูกในพื้นที่ป่าชุมชน

6.3.2.4 เครือข่ายการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มีทั้งที่เป็นเครือข่ายในการจัดการป่าชุมชน การอนุรักษ์ลุ่มน้ำ และอนุรักษ์พันธุ์ปลา เครือข่ายเหล่านี้มีเป้าหมายเพื่อสร้างขบวนการของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยผ่านกิจกรรมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันระหว่างพื้นที่ ร่วมกันศึกษาค้นคว้า วิเคราะห์ข้อมูลร่วมกัน วางแผนการดำเนินงานระดับพื้นที่ และมีการพัฒนาศักยภาพผู้นำและสมาชิกเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง ทั้งในเรื่องการพัฒนาขีดความสามารถของเครือข่ายในการจัดการทรัพยากร ซึ่งเป็นการจัดกระบวนการการเรียนรู้เพื่อเสริมสร้างแนวคิด ทักษะในการจัดการป่าชุมชน ทักษะในการจัดการแหล่งน้ำ รวมทั้งทักษะในการจัดการทรัพยากรอื่นๆ ของท้องถิ่น โดยผ่านกิจกรรมการศึกษาดูงาน การจัดเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ประชุม สัมมนา ฝึกอบรม เป็นต้น โดยความร่วมมือของหลากหลายองค์กร ทั้ง กลุ่มชาวบ้าน องค์กรชุมชนท้องถิ่น องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการในท้องถิ่น ผู้นำชุมชน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ซึ่งในพื้นที่อีสานใต้มีเครือข่ายที่เกี่ยวข้องกับการดูแลทรัพยากรอยู่มากมายและหลากหลายด้วย ได้แก่

1) เครือข่ายอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ จังหวัดบุรีรัมย์ ที่มีกลุ่มป่าชุมชนมาทำงานร่วมกันมากถึง 10 กลุ่ม และร่วมกันทำงานมานานเพื่อพิทักษ์สิทธิในการเป็นเจ้าของทรัพยากรป่าไม้มาเป็นระยะเวลายาวนานพอสมควร ซึ่งได้มีการจัดประชุมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันมาโดยตลอด จากการศึกษาของประมวล เจริญยิ่งและคณะ (2549) พบว่า จำนวนกลุ่มองค์กรชุมชนทั้ง 10 แห่งนั้น ได้กลุ่ม 1) กลุ่มอนุรักษ์ป่าหนองลูกควาย ตำบลบุกระสัง อำเภอหนองกี่, 2) กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชนตำบลถาวร อำเภอเฉลิมพระเกียรติ 3) กลุ่มอนุรักษ์ป่าดงใหญ่สี่ ตำบลโคกมะม่วง อำเภอปะคำ 4) กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชนป่าโคกใหญ่ ตำบลนางรอง อำเภอนางรอง 5) กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชนลำน้ำชี ตำบลหนองเต็ง อำเภอกระสัง 6) กลุ่มอนุรักษ์ป่าหนองห้างบ้านคู ตำบลบ้านคู อำเภอนาโพธิ์ 7) กลุ่มอนุรักษ์ป่าโคกกระเบื้อง ตำบลช่อผกา อำเภอขาม 8) กลุ่มอนุรักษ์ป่าหนองหมี่ตำบลหนองแวง อำเภอละหานทราย 9)

กลุ่มอนุรักษ์ป่าสงวนป่าโรงเรียนวัดสระบัว ตำบลบ้านแว่ง อำเภอยางชุมน้อย 10) กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุ่มน้ำป่ากุศลิน ตำบลสะแก อำเภอสตึก (ประมวล เจริญยิ่ง, 2549)

2) เครือข่ายป่าชุมชน จังหวัดสุรินทร์ ที่เริ่มต้นเมื่อเดือนมิถุนายน 2543 ซึ่งมีสมาชิกเครือข่ายทั้งสิ้น 40 แห่ง รวมพื้นที่ป่าทั้งสิ้น 54,104 มีหมู่บ้านที่ร่วมกันจัดการป่าชุมชนจำนวน 313 หมู่บ้าน ในพื้นที่ 11 อำเภอ โดยมีทั้งประเภทป่าทาม ป่าโคก ป่าเบญจพรรณ และป่าดิบแล้ง ตามลักษณะภูมินิเวศน์ของแต่ละท้องถิ่น และพื้นที่ป่าดังกล่าวเป็นต้นน้ำที่สำคัญของกลุ่มน้ำต่างๆ ด้วย เช่น กลุ่มน้ำชี ห้วยทับทัน ห้วยเสนง ความพยายามในการพัฒนาเครือข่ายป่าชุมชนของจังหวัดสุรินทร์ขององค์กรชาวบ้าน ซึ่งมีองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ ผู้นำท้องถิ่น เป็นองค์กรสนับสนุน (ป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์, 2549)

3) เครือข่ายป่าดงนาทาม จังหวัดอุบลราชธานี เกิดจากกลุ่มป่าชุมชนจากอำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีมาทำงานร่วมกัน ป่าชุมชนภูปะโล๊ะ ดงจำโฮงเป็นหนึ่งในเครือข่ายของป่าชุมชนป่าดงนาทาม โดยเครือข่ายป่าดงนาทามนี้เริ่มต้นที่บ้านนาโพธิ์เหนือ ตำบลนาโพธิ์กลาง อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ชุมชนแถบนี้อาศัยอยู่กับป่ามาช้านาน ตั้งแต่ปู่ ย่า ตา ยาย ป่าจึงเป็นชีวิตของคนในชุมชน มีภูมิปัญญาในการอยู่ร่วมกับป่า หาอยู่หากินจากป่า มีอาหาร สมุนไพร ป่าไม่เพียงเป็นแหล่งอาหาร น้ำเท่านั้น แต่ยังมีคอนปู่ตา ที่เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้าน เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมหลายอย่าง ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นที่พึ่งทางใจของคนในชุมชนรอบป่าด้วย เมื่อผืนป่าถูกบุกรุกตัดไม้ทำลายป่าจากกลุ่มนายทุน จนสภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม และในพ.ศ. 2535 อุทยานแห่งชาติผาแต้มได้ประกาศพื้นที่อุทยานซึ่งซ้อนทับป่าของหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงปรึกษาหารือ หาแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน เกิดเวทีแลกเปลี่ยนความคิดร่วมกับหน่วยงานรัฐ เจ้าหน้าที่ป่าไม้ และองค์กรพัฒนาเอกชน และได้จัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนขึ้นเพื่อดูแลรักษาป่าชุมชนเป็นครั้งแรกที่บ้านนาโพธิ์เหนือ ก่อนขยายเป็น 9 หมู่บ้านในเขตตำบลนาโพธิ์กลาง และผลักดันสู่การเป็นเครือข่ายป่าดงนาทามระดับตำบล ป่าชุมชนภูปะโล๊ะ ดงจำโฮง ของบ้านนาโพธิ์ได้ ก็เข้าเป็นเครือข่ายนี้ด้วย ในปี พ.ศ. 2538 ได้ขยายแนวคิดสู่ชุมชนตำบลหนามแท่ง อำเภอศรีเมืองใหม่ จำนวน 8 หมู่บ้าน ปี พ.ศ. 2540 ขยายอีก 8 หมู่บ้าน ในเขตตำบลลำโรง อำเภอโพธิ์ไทย ปี พ.ศ. 2545 ได้ขยายพื้นที่อีก 11 หมู่บ้าน ในเขตตำบลหนามแท่ง อำเภอศรีเมืองใหม่ 4 หมู่บ้าน ตำบลห้วยยาง อำเภอโขงเจียม และเขตตำบลเหล่างาม อำเภอโพธิ์ไทร หมู่บ้านเครือข่ายป่าชุมชนดงนาทามเป็นเครือข่ายที่กว้างไกลครอบคลุม 5 ตำบล 3 อำเภอ 36 หมู่บ้าน มีพื้นที่ป่าชุมชนรวมประมาณ 77,173 ไร่ (สมหมาย แสงเนตร, 2548)

4) กลุ่มกองทุนอนุรักษ์ต้นน้ำมูล ที่บ้านบุไทร อำเภอวังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา ที่มาร่วมกันเป็นเครือข่ายอนุรักษ์ต้นน้ำมูลและลุ่มน้ำลำพระเพลิง กลุ่มนี้จัดตั้งขึ้นโดยองค์กรชาวบ้านและการสนับสนุนของมูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทยในพระบรมราชินูปถัมภ์ ซึ่งได้มีการรวมกลุ่มกันมาตั้งแต่ปี 2543 โดยการให้สมาชิกในหมู่บ้านร่วมกันออมทรัพย์เดือนละ 30 บาท เพื่อเป็นการนำไปสู่การเตรียมความพร้อมของชาวบ้านในรองรับโครงการพัฒนาทรัพยากรท้องถิ่น และเพื่อเป็นการ

อนุรักษ์สัตว์ป่า และพันธุ์ไม้ ไม่ให้มีการทำลายป่า รวมทั้งเป็นการสร้างสำนึกการรักถิ่นฐาน ให้ชาวบ้านสนใจเรื่องการจัดการที่ดินที่ตนเองมี และไม่ต้องเคลื่อนย้ายแรงงานออกไปทำงานนอกถิ่นฐาน ซึ่งเป็นกลุ่มที่รวมกันเพื่อทำการอนุรักษ์พื้นที่ต้นน้ำ ด้วยพื้นที่อำเภอวังน้ำเขียวเป็นพื้นที่ที่เพิ่งมีการบุกเบิกและได้มีการเผาทำลายทรัพยากรที่เป็นป่าไม้ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำมูลมาโดยตลอด และได้มีการจัดเวทีในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันอยู่ตลอดเวลา (ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา, 2545)

5) เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำมูล ที่มีการรวมเครือข่ายประชาชนและองค์กรที่ทำงานในพื้นที่ครอบคลุมชุมชน ที่อยู่ริมน้ำมูล ตั้งแต่ต้นน้ำจนถึงปลายน้ำ เป็นการรวมกลุ่มเพื่อเรียกร้องสิทธิ และความเป็นธรรมที่รัฐได้กระทำกับชุมชน รวมทั้งเป็นการรวมกันเพื่อร่วมกันค้นหาเรื่องราวที่เป็นจริงของพื้นที่น้ำมูล และทำให้คนเห็นคุณค่าของลำน้ำมูล มีการจัดกิจกรรมที่หลากหลาย เช่น การจัดกิจกรรมธรรมชาติบำบัดแม่น้ำมูล, การจัดเวทีชุมชนมั่งสาหาร และการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างเครือข่ายอื่นๆ เป็นการทำกิจกรรมเพื่อสนับสนุนและส่งเสริมให้ชุมชนมีสิทธิในการดูแลและจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นอย่างมีส่วนร่วม ส่งเสริมความมั่นคงทางด้านอาหารหรือเกษตรยั่งยืน ส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นธรรม ส่งเสริมกลุ่มออมทรัพย์เพื่อเป็นสวัสดิการในระดับชุมชน โดยการนำสาสนธรรมร่วมสมัย มาประยุกต์ให้สอดคล้องกับชุมชนและสังคม เพื่อการเปลี่ยนแปลงตนเอง และสังคมส่วนรวมเป็นต้น เพื่อป้องกันและฟื้นฟูชุมชนกับทรัพยากรท้องถิ่น คนกับแม่น้ำ คนกับป่า คนกับชุมชน และคนกับสังคม เครือข่ายนี้ได้มีการริเริ่มขยายแนวคิดมรดกให้ชุมชนตื่นตัว ตระหนักถึงความสำคัญของตนเองในการแก้ไขปัญหาของชุมชน สังคม และสิ่งแวดล้อม กิจกรรมเด่นของเครือข่ายนี้คือ โครงการธรรมชาติบำบัดเพื่อแม่น้ำมูล เป็นการจัดกิจกรรมเดินและศึกษาลุ่มน้ำมูลตั้งแต่ต้นน้ำที่เทือกเขาตะนาวศรี อำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา ไปถึงปลายน้ำที่จังหวัดอุบลราชธานี กิจกรรมนี้จัดขึ้นเพื่อเป็นการลดช่องว่าง และความขัดแย้งทางสังคมของกระแสบริโภคนิยมกับชุมชนท้องถิ่น เพื่อให้มีการพบปะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันระหว่างชุมชน คนเมืองและชนบทมากขึ้น รับรู้และรับฟังกันมากขึ้น พูดคุยสื่อสารกันมากขึ้น และเพื่อเป็นสักขีพยานรับฟังเสียงสะท้อนจากชุมชนอย่างเปิดกว้าง โดยการเดินศึกษาป่าชุมชน ล่องเรือศึกษานิเวศน์ลุ่มน้ำ และร่วมกันฟื้นฟูความหลังประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ร่วมรับรู้ร่วมทุกข์ร่วมสุข เผยแพร่ความจริง ความดี ความงาม ต่อสาธารณะชน อย่างมีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อการหาทางออกในเวทีสันติประชาธรรมระดับท้องถิ่น

6) เครือข่ายในเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในหลายพื้นที่ ยังอยู่ท่ามกลางความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชน เช่น กรณีบ้านปากบึง ตำบลคันไร่ อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี และชุมชนใกล้เคียงที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนสิรินธร เขื่อนปากมูล และโครงการไฟฟ้าลัดตะกอนแบบสูบกลับ ที่สร้างความขัดแย้งของชาวบ้านบ้านเขาบายเที่ยงกับการไฟฟ้าฝ่ายผลิต กรณีการสร้างเขื่อนราษีไศล ที่อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ และการสร้างเขื่อนในพื้นที่จังหวัดชัยภูมิ ดังนั้นการรวมกันเป็นเครือข่ายเพื่อเพิ่มอำนาจในการต่อรองน่าจะเป็นกุญแจที่สำคัญที่จะนำไปสู่การหาคำตอบที่จะนำไปสู่การ

แก้ปัญหาของชุมชนได้ ซึ่งทั้งนี้เป็นพลังของชุมชน และเป็นความกระตือรือร้นของชุมชนในการจัดการตัวเอง เช่น การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน การจัดการกลุ่มองค์กรและเครือข่าย และมีกฎหมายรองรับสิทธิในการจัดการ และการรวมกันเป็นเครือข่ายจะสามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหาพื้นฐานของชุมชนได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งได้แก่ การกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นโดยให้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นของตนเอง ที่เป็นหลักประกันได้ว่าป่าไม้ที่ชาวบ้านดูแลอยู่ รวมถึงทรัพยากรของท้องถิ่นอื่น ๆ จะมีการใช้ประโยชน์อย่างคุ้มค่าและยั่งยืน โดยชาวบ้านเป็นผู้ดูแลและบริหารจัดการเอง มีอิสระในการจัดการ อยู่ภายใต้กระบวนการการมีส่วนร่วมของชุมชน

6.3.2.5 เครือข่ายผู้นำทางปัญญา

ผู้นำในพื้นที่อีสานใต้ที่ได้ทำการศึกษามานั้นพบว่ามีหลายแบบ ซึ่งมีการจัดความสัมพันธ์ได้ในหลายรูปแบบ ทั้งที่เป็นผู้นำทางการพัฒนาชุมชน ซึ่งมีทั้งผู้นำที่เป็นทางการ และผู้นำธรรมชาติ ผู้นำในการทรงเพื่อรักษาผู้ป่วย ผู้นำที่เป็นเผ่าเจ้า ที่มีบทบาทในการสื่อสารกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ผู้นำที่เป็นหมอสุนไพร ผู้นำเหล่านี้เป็นที่ไว้วางใจของชุมชน คือ ผู้นำที่จะต้องมีความเป็นธรรม เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีน้ำใจต่อคนจำนวนมาก มีการสะสมบารมีกันมาตั้งแต่สมัยพ่อแม่ (การทำความดี เสียสละต่อชุมชน และกักไม่ปล่อย ทำงานโดยเห็นชุมชนเป็นสำคัญ) กลุ่มผู้นำเหล่านี้เป็นผู้นำที่มีบารมีทางปัญญา จึงเป็นกลไกการทำงานและบทบาทสำคัญต่อการฟื้นฟู พัฒนา และสร้างพลังของชุมชนขึ้นมาใหม่ ภาย

ผู้นำในการพัฒนาที่มีทั้งผู้นำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เป็นกลไกหนึ่งของการที่จะทำให้นคนในชุมชนมีพลัง หรือไม่มีพลังในการที่จะร่วมกันต่อสู้เพื่อให้ชุมชนของตนเองอยู่ได้ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของโลก ของภูมิภาค ของประเทศ ทั้งในระบบสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ซึ่งในปัจจุบันนี้ผู้นำกลุ่มนี้มีบทบาทในการทำงานเพื่อชุมชนสูงมากขึ้น ทั้งนี้ด้วยผู้นำกลุ่มนี้ทำงานที่ค่อนข้างใกล้ชิดกับเรื่องปากท้องของคนในชุมชน เรื่องของความท้าทายกินของชาวบ้าน โดยเฉพาะบทบาทผู้นำทางธรรมชาติที่ค่อนข้างมีอิสระในการทำงานสูง มีความคล่องตัวไม่ต้องขึ้นต่อรัฐแต่ในขณะเดียวกันผู้นำที่เป็นทางการค่อนข้างมีข้อจำกัดในเรื่องของตำแหน่งและบทบาทหน้าที่ที่กำกับโดยผู้บังคับบัญชา แต่ทั้งสองบทบาทมีส่วนร่วมในการทำงานเพื่อพัฒนาชุมชน และถ้าหากว่าชุมชนใดที่ผู้นำทั้งสองกลุ่มทำงานด้วยกันได้จะทำให้กระบวนการทำงานพัฒนา และการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนทำได้เร็ว และชุมชนให้ความร่วมมือสูง เช่น กรณีหมู่บ้านในตำบลเขาคอก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์ ที่มีชาวบ้านที่เป็นแกนนำของชุมชนทำงานร่วมกันทุกฝ่าย ทั้งชาวบ้าน อบต. ส่วนราชการ ทำให้การพัฒนาเรื่องป่าชุมชนในพื้นที่ไปได้อย่างรวดเร็ว และทุกคนได้ประโยชน์ร่วมกัน รวมทั้งนำไปสู่การขยายฐานการทำงานเพื่อแก้ปัญหาของชุมชนในเรื่องอื่น ๆ ต่อไป

ผู้นำในการพัฒนาในชุมชนที่เป็นกลไกสำคัญนี้ เป็นบุคคล หรือกลุ่มคน ที่มีความเข้มแข็งของเครือข่ายเครือข่ายในชุมชน ซึ่งมีการทำกิจกรรมร่วมกับชาวบ้านเป็นประจำ และผลของกิจกรรมเป็นที่

ประจักษ์ต่อสายตาชุมชน เช่น กรณีของนางประมวล เจริญยิ่ง เป็นผู้นำชุมชนจากบ้านละลอกกระสัง ต. เขาคอก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์, นางปราณี โนนจันทร์ ฅ บ้านปากบุง ต.คันไร่ อ.สิรินธร จ. อุบลราชธานี, พ่อผาย สร้อยสระกลาง ฅ บ้านสระคูณ อ.ลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์, ครอบาสุทธินันท์ ประชุมฤกษ์ ฅ อ.สตึก จ.บุรีรัมย์, มหาอยู่ สุนทรชัย ฅ บ้านตะแบก อ.เมือง จ.สุรินทร์ และคนอื่น ๆ การ เป็นผู้นำในพื้นที่นั้นไม่ได้มีเครือข่ายภายในชุมชนเท่านั้น แต่ผู้นำเหล่านี้เป็นบุคคลหรือกลุ่มคนมี เครือข่ายภายนอกชุมชนอย่างกว้างขวางและมีการทำงานเชื่อมโยงกับองค์กรภายนอก ทั้งภาครัฐ องค์กร พัฒนาเอกชน และชุมชนอื่นๆ อย่างต่อเนื่อง ดังนั้นความเป็นผู้นำที่โดดเด่นในพื้นที่อีสานใต้ ไม่ได้ ทำงานคนเดียวอยู่ลำพัง แต่มีการทำงานเป็นทีมและกระตุ้นการมีส่วนร่วมของชุมชน และเป็นกลไกทำ ให้เกิดการประสานการทำงานร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพ และนำไปสู่การสร้างเครือข่ายกับองค์กร อื่นๆ ที่ทำให้เกิดพลังในการผลักดันให้ชุมชน พื้นฟูพลังของตนเองขึ้นมาและหันมาพึ่งตนเองมากยิ่งขึ้น

ประสบการณ์การบริหารจัดการของชุดโครงการและนักวิจัย

วิธีการได้มาซึ่งความรู้มีความสำคัญมากกว่าตัวความรู้เพราะความรู้เปลี่ยนแปลงเร็ว ดังนั้นในความเห็นของผู้วิจัยและประสบการณ์จากกระบวนการวิจัยจึงมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าผลการวิจัย เพราะประสบการณ์จากกระบวนการวิจัย คือ ความรู้ที่ไม่ได้ถูกบันทึกไว้ในรายงานการวิจัย ประสบการณ์เหล่านี้คือความรู้ที่ได้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องขึ้นมาเรื่อยๆ หากมีการบันทึกและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จะเป็นคู่มือการอย่างยิ่งสำหรับผู้สนใจเรียนรู้และลงมือทำงานวิจัย ในบทนี้จึงพยายามที่จะถ่ายทอดประสบการณ์การพัฒนากระบวนการวิจัยของชุดโครงการและโครงการย่อย ซึ่งน่าจะเป็นบทเรียนที่มีคุณค่าแก่นักวิจัยและผู้บริหารงานวิจัย โดยเป้าหมายของโครงการนี้เพื่อต้องการที่จะค้นหาและพัฒนาพลังชุมชนตามลักษณะของภูมิโนเวศน์ที่แตกต่างกัน และคำหลักในชุดโครงการนี้ คือ คำว่า “ภูมิโนเวศน์” และ “พลังชุมชน”

ในการบริหารจัดการท้องถิ่นผ่านกระบวนการวิจัย เน้นให้เกิดกระแสการตื่นตัวและเคลื่อนไหวทางความรู้และปัญญาในเขตอีสานใต้ เพราะคณะวิจัยเชื่อว่า “ความรู้และปัญญา” คือหัวใจสำคัญที่จะสร้างความเป็นตัวตนและเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างพลัง

7.1 กระบวนการพัฒนาโครงการ

เริ่มต้นโดยการประกาศเชิญชวนให้นักวิจัยที่สนใจเขียนข้อเสนอโครงการ (Concept Paper) ตามประเด็นที่ประกาศได้แก่ ประเด็นด้านสิ่งแวดล้อม การทำมาหากิน ตามลักษณะของภูมิโนเวศน์ที่แตกต่างกัน การศึกษาและวัฒนธรรมของท้องถิ่น เรื่องเด็กและเยาวชน และการปกครองส่วนท้องถิ่นซึ่งมีผู้สนใจส่งข้อเสนอโครงการมากกว่า 70 โครงการ หลังจากที่ได้รับข้อเสนอโครงการแล้ว คณะประสานงานโครงการได้มีการจัดประชุมเพื่อให้ผู้เชี่ยวชาญและทาง สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ได้เสนอแนะที่เพื่อนำไปสู่การปรับปรุงและพัฒนาข้อเสนอโครงการเป็นข้อเสนอโครงการวิจัยเต็มรูปหรือฉบับที่มีรายละเอียด (Research Proposal) การจัดเวทีพัฒนาข้อเสนอโครงการ (Concept Paper) จัดขึ้นจังหวัดละ 1 ครั้ง รวม 6 ครั้ง หลังจากนั้นผู้เสนอโครงการนำข้อเสนอแนะไปปรับและพัฒนาให้เป็นข้อเสนอโครงการฉบับสมบูรณ์ และส่งข้อเสนอโครงการวิจัย (Research Proposal) มายังคณะประสานงานชุดโครงการอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อคณะประสานงานชุดโครงการได้รับข้อเสนอโครงการวิจัย (Research Proposal) ก็จะพิจารณาในรายละเอียด ถ้าเห็นว่ายังมีบางประเด็นไม่ชัดเจนก็จะส่งคืนให้ผู้เสนอโครงการพร้อมกับข้อเสนอแนะในการพัฒนาโครงการ เมื่อโครงการวิจัยใดที่ผู้ประสานงานเห็นว่าน่าจะมีคามสมบูรณ์เพียงพอแล้ว ก็จัดเวทีประชุมเพื่อให้นักวิจัยได้นำเสนอโครงการวิจัยของตนเองต่อผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญ เพื่อให้ผู้เชี่ยวชาญได้ให้ข้อเสนอแนะอีกครั้งหนึ่ง ผู้เชี่ยวชาญที่ให้ความกรุณาต่อชุดโครงการนี้อย่างมาก

และได้ให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ต่อโครงการ คือ รศ.ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, ผศ.ดร.บัญญัติ แก้วส่อง, รศ.สุวิทย์ ชีรสอวต, ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย, ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, คุณพรพิไล เลิศวิชา และ ดร.ชยันต์ วรรณะภูติ

เมื่อได้คำแนะนำจากผู้เชี่ยวชาญ ผู้เสนอโครงการจะกลับไปปรับปรุงอีกครั้ง แล้วส่งกลับมาให้คณะประสานงานชุดโครงการ เมื่อผู้ประสานงานตรวจสอบดูแล้วว่าผู้เสนอโครงการได้รับปรุงแก้ไขตามข้อเสนอของผู้เชี่ยวชาญครบถ้วนหรือไม่ ถ้าครบถ้วนแล้วก็จะนำเสนอต่อสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เพื่อดำเนินการทำสัญญาต่อไป ถ้าผู้ประสานงานเห็นว่ายังไม่ครบถ้วนก็จะส่งคืนให้กับผู้เสนอโครงการนำไปปรับปรุงอีกครั้งหนึ่ง

อย่างไรก็ตามมีโครงการที่สามารถทำสัญญากับทาง สกว.ได้เพียง 7 โครงการเท่านั้น โครงการอื่นจะหายไปหลังจากการจัดเวทีครั้งแรกๆ ที่มีการพิจารณาข้อเสนอโครงการ (Concept Paper) หลายโครงการหายไปหลังจากผ่านเวทีการวิพากษ์โครงการวิจัย (Research Proposal) จากผู้เชี่ยวชาญ ใน 7 โครงการนี้ที่ผ่านทำสัญญากับทาง สกว. มีโครงการที่ใช้เวลาในการพัฒนาโครงการนานที่สุดเกือบ 2 ปี คือโครงการวิจัยวิถีชีวิตและความมั่นคงทางอาหาร: กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านปากนุ่นและชุมชนใกล้เคียงในตำบลคันไร่ ของ ปรานี โนนจันทร์และคณะ

7.2 กระบวนการติดตามหนุนช่วยโครงการย่อย

โครงการที่ได้รับการทำสัญญาสนับสนุนงบประมาณจาก สกว. มีทั้งหมด 7 โครงการ พบว่านักวิจัยทั้ง 7 โครงการมีความหลากหลาย กล่าวคือ 1) โครงการที่มีนักวิชาการในระดับมหาวิทยาลัยเป็นหัวหน้าโครงการ จำนวน 2 โครงการ 2) โครงการมีนักพัฒนาเอกชนในพื้นที่ที่มีประสบการณ์เป็นผู้ช่วยเหลือนักวิจัยในโครงการอื่นมาก่อนเป็นหัวหน้าโครงการจำนวน 2 โครงการ 3) โครงการที่มีผู้นำชุมชนที่ไม่เคยมีประสบการณ์วิจัยมาก่อนเลยเป็นหัวหน้าโครงการจำนวน 3 โครงการ โดยกระบวนการติดตามหนุนช่วยโครงการย่อยของคณะผู้ประสานงานที่ผ่านมาได้ดำเนินการใน 3 ลักษณะดังนี้

- การติดตามโดยการลงไปเยี่ยมเยียนในพื้นที่ดำเนินงานของโครงการเพื่อทราบความก้าวหน้าตลอดจนรับรู้ปัญหาและร่วมกันคิดกับนักวิจัยในพื้นที่เพื่อหาแนวทางการแก้ไขปัญหาการดำเนินงานของโครงการวิจัย รวมทั้งรับรู้เรื่องความสำเร็จของโครงการ ซึ่งการลงไปเยี่ยมพื้นที่นี้มีทั้งการลงไปรับฟังปัญหาและให้ข้อเสนอแนะในการดำเนินการโครงการ และการทำกระบวนการจริงให้นักวิจัยได้เห็นและนำไปปรับใช้กับกระบวนการทำงานในพื้นที่ของตนเอง
- การจัดเวทีเรียนรู้ร่วมกัน เป็นการจัดเวทีรายงานความก้าวหน้าของโครงการย่อย เพื่อให้ทราบถึงความก้าวหน้าของการดำเนินงานของโครงการและแผนการดำเนินการต่อไปของโครงการย่อย ที่สำคัญการจัดเวทีลักษณะนี้ทำให้นักวิจัยและผู้ช่วยนักวิจัยในโครงการย่อยได้มีโอกาสเรียนรู้ประสบการณ์ของกันและกัน ตลอดจนได้รับฟังข้อคิดเห็นและข้อเสนอ

จากทางผู้เชี่ยวชาญด้วย ซึ่งการจัดเวทีนี้มี 2 ลักษณะคือการจัดเวทีโดยส่วนกลางจัดให้ทุกโครงการย่อยทุกโครงการได้มานำเสนอความก้าวหน้าของแต่ละโครงการ และอีกลักษณะเป็นการลงไปจัดเวทีในระดับพื้นที่ของโครงการวิจัย เพื่อให้นักวิจัยจากแต่ละพื้นที่ได้ลงไปเยี่ยมเยือนโครงการของเพื่อนนักวิจัย เพื่อเป็นการเรียนรู้จากสนามปฏิบัติการจริงด้วย

- การจัดเวทีฝึกอบรมเทคนิคเฉพาะที่จำเป็นแก่นักวิจัยซึ่งมีทั้งทำเฉพาะโครงการย่อยของโครงการและทำร่วมกันทั้งชุดโครงการ เทคนิคเฉพาะที่มีการฝึกอบรมให้กับโครงการย่อย เช่น เครื่องมือและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน เทคนิคการสัมภาษณ์เชิงลึก เทคนิคการทำแผนที่ชุมชนโดยใช้เครื่องมือกำหนดพิกัดทางภูมิศาสตร์ (GPS) เทคนิคการทำรูปจำลองสภาพทางกายภาพของชุมชน เทคนิคการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ และการเขียนรายงานวิจัยซึ่งจะมีการทำการฝึกอบรมให้เป็นระยะๆ ตามแต่ที่ทางโครงการย่อยต้องการ หรือในช่วงเวลาที่นักวิจัยจำเป็นต้องใช้เทคนิคดังกล่าวเพื่อเสริมให้โครงการวิจัยสามารถดำเนินการโครงการให้บรรลุผลยิ่งขึ้น

ประสบการณ์ของการติดตามหนุนช่วยพบว่า นักวิจัยมีสถานภาพ ภูมิหลังต่างกันทำให้ความสนใจต่อกระบวนการหนุนช่วยแตกต่างกัน นักวิจัยที่มีประสบการณ์ในการวิจัยมาก่อนมักให้ความสนใจต่อการจัดเวทีที่นำเสนอความก้าวหน้าและเวทีฝึกอบรมเทคนิคต่างๆ น้อยกว่านักวิจัยที่เป็นผู้นำชุมชน ทั้งนี้เนื่องจากภารกิจอื่นของนักวิจัยที่มีมากมาย ทั้งภารกิจด้านการสอน การบริการชุมชน และด้านการบริหารจัดการภายในมหาวิทยาลัย รวมถึงนักวิจัยคิดว่าเทคนิคทั้งหลายที่ทางคณะประสานงานจัดฝึกอบรมหรือแลกเปลี่ยนเรียนรู้นั้นนักวิจัยต่างเคยมีประสบการณ์มาแล้ว ในขณะที่นักวิจัยที่เป็นผู้นำชุมชนยังมีความสนใจและกระตือรือร้นต่อการเรียนรู้เป็นอย่างมาก และนำเอาประสบการณ์จากการเรียนรู้เรื่องเทคนิคและวิธีการใหม่ๆ เหล่านี้ไปสู่การพัฒนาโครงการย่อยให้สามารถทำงานวิจัยให้บรรลุเป้าหมายได้ดีขึ้น

แม้ว่ากระบวนการติดตามและหนุนช่วยของคณะประสานงานชุดโครงการที่ได้มีการดำเนินการมาเป็นระยะ แต่ก็ทำให้โครงการวิจัย 3 โครงการไปไม่ถึงเป้าหมาย โครงการหนึ่งถูกระงับการให้ทุนเพราะนักวิจัยไม่มีเวลาให้กับงานวิจัย อีก 2 โครงการยุติลงเมื่อโครงการดำเนินการมาใกล้ถึงฝั่งเพราะนักวิจัยไม่แก้ไขตามที่ผู้เชี่ยวชาญได้ให้ข้อเสนอแนะ

บทเรียนจากการติดตามหนุนช่วยระหว่างการจัดเวที ความสำเร็จของโครงการย่อยคือความสำเร็จของโครงการใหญ่(ชุดโครงการ) คณะประสานงานชุดโครงการพบว่าปัจจัยสำคัญของความสำเร็จในการติดตามหนุนช่วยโครงการย่อยมี 3 ส่วนสำคัญคือ

- **ความศรัทธาซึ่งกันและกัน** ระหว่างนักวิจัยและคณะประสานงานชุดโครงการ ที่มีผลการพ้องกันและกัน แล้วเกิดการให้กำลังใจซึ่งกันและกัน ที่มีผลต่อความสำเร็จของโครงการย่อยและชุดโครงการอย่างมากคือความเชื่อถือว่าไว้วางใจซึ่งกันและกัน ทำ

ให้เกิดความร่วมมือทั้งร่วมมือในการคิด ร่วมกันแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อนำไปสู่การปรับปรุงและพัฒนาให้งานของวิจัยของตนเองสำเร็จได้

- **ความใฝ่ฝันและแรงบันดาลใจ** เป็นหัวใจของการทำงานโครงการ เพราะว่าแรงบันดาลใจทำให้คนทำวิจัยอยากเห็นสิ่งที่ดีงาม ทำให้เกิดความมุ่งมั่นอยากค้นหาเรื่องราวของชุมชนตนเองและนำเอาเรื่องราวและความรู้ที่ตนเองได้มาสร้างให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นภายในชุมชนของตนเอง เห็นได้ว่าการทำงานไม่ได้เป็นเพียงแค่การอยากรู้ หรืออยากได้ความรู้มาตอบโจทย์การวิจัยเท่านั้น แต่ว่าอยากเห็นการเปลี่ยนแปลงในชุมชนอย่างแท้จริง โดยต้องเข้าไปค้นหาความรู้ที่มีอยู่ในชุมชน และสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมให้คนในชุมชนได้มาค้นความรู้ วิเคราะห์ข้อมูล และวางแผนพัฒนาชุมชนตนเองร่วมกัน
- **ความเป็นผู้นำของหัวหน้าโครงการ** เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง เพราะว่ากระบวนการวิจัยนี้มีส่วนในการสร้างให้ผู้นำมีบทบาทและมีพื้นที่ของตนเอง ผลจากการทำให้ผู้นำชุมชนลุกขึ้นมาทำงานวิจัยได้ และนำไปสู่การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ร่วมกัน ทั้งในเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เรื่องการสร้างความมั่นคงทางอาหาร การฟื้นฟูความหลากหลายทางชีวภาพ การสืบทอดวัฒนธรรมประเพณี และมีการให้ความหมายกับพื้นที่และแสดงสิทธิในการเป็นเจ้าของทรัพยากร ใช้ความเชื่อแสดงอำนาจของชุมชน ซึ่งเห็นได้ชัดจากกรณีของปราณี โนนจันทร์ และประมวล เจริญยิ่ง

7.3 ความต่างและความเหมือนของนักวิจัยในชุดโครงการ

7.3.1 นักวิจัย 4 แบบของชุดโครงการ ชุดโครงการมีระยะเวลาในการดำเนินงาน 3 ปี 6 เดือน ในส่วนของคณะประสานงานชุดโครงการทำให้เห็นความต่างและความเหมือนการทำงานวิจัยของนักวิจัยในพื้นที่อีสานใต้ ได้เป็นข้อสังเกตดังนี้

ในการเป็นนักวิจัยที่ทำงานวิจัยกับชุมชน ประเด็นที่สังเกตเห็นชัดคือ ความเป็น “คนใน” ชุมชน กับความเป็น “คนนอก” ชุมชน ความสัมพันธ์ระหว่าง “คนใน” กับ “คนนอก” ในคณะนักวิจัยของโครงการย่อยมีอยู่ 4 แบบ ที่แต่ละแบบขึ้นอยู่กับภาวะเงื่อนไขและบุคลิกลักษณะ ภูมิหลังตลอดจนคุณค่าภายใน เช่น ค่านิยมและการให้ความหมายต่อสิ่งที่ปฏิบัติของนักวิจัยเอง ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าแบบใดดีหรือแบบใดด้อย แต่สภาวะดังกล่าวล้วนมีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างนักวิจัยกับชุมชน นักวิจัยกับนักวิจัยด้วยกันเอง นักวิจัยกับชาวบ้าน และย่อมส่งผลถึงตัวงานวิจัยและผลจากงานวิจัยต่อชุมชนอีกด้วย นักวิจัย 4 แบบคือ

นักวิจัยที่เป็น “คนในทำวิจัยแบบคนใน” คือนักวิจัยเป็นคนในชุมชนและทำวิจัยเพื่อสร้างความรู้มาแก้ปัญหาของชุมชนของตนเอง มีเป้าหมายเพื่อฟื้นฟูและพัฒนาชุมชนของตนเอง ดังกรณี

ของโครงการวิจัย “การศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนป่าละหอก กระสัง” ของประมวล เจริญยิ่งและคณะ และโครงการวิจัย “วิถีชีวิตและความมั่นคงทางอาหาร: กระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของชาวชุมชนบ้านปากนุ่นและชุมชนใกล้เคียงในตำบลคันไร่ อ.สิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี” ของปราณี โนนจันทร์

นักวิจัยที่เป็น “คนในทำงานวิจัยแบบคนนอก” คือ เป็นนักวิจัยที่อาศัยอยู่ในชุมชนมีรากเหง้าญาติพี่น้องอยู่ในชุมชน เคยทำงานในชุมชนมาก่อน แต่นักวิจัยทำเพียงเพื่อตอบโจทย์การวิจัยของตนเอง ความสัมพันธ์ระหว่างนักวิจัยกับชุมชนค่อนข้างมีระยะห่าง เมื่อเทียบกับนักวิจัยที่ทำงานวิจัยแบบคนใน ดังกรณีของโครงการ “การศึกษาและประยุกต์ใช้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการฟื้นฟูทรัพยากรสองฝั่งลำน้ำมูล อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์” ของพรวิภา ไร้วังนกุลและคณะ และ โครงการ “การศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ และการพัฒนาของวิถีชีวิตในพื้นที่ตามของกลุ่มน้ำชีตอนปลาย (ต.ชีทวน ต.หนองบ่อ ต.หนองแวง ต.ทาม และต.ท่าไห)” ของศุภพัทธ ภูธาและคณะ

นักวิจัยที่เป็น “คนนอกแต่ทำงานวิจัยแบบคนใน” คือ เป็นนักวิชาการอยู่ในมหาวิทยาลัยมีข้อจำกัดเรื่องเวลา แต่มีความมุ่งมั่นที่จะทำวิจัยเพื่อแก้ปัญหาของชุมชนอย่างจริงจัง ดังกรณีของโครงการ “ศึกษาวิถีชีวิต ผู้คนและพื้นที่ชุ่มน้ำ: พลวัตการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศน์แบบ กุด ของชุมชนในเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” ของสมหมาย ชินนาคและคณะ ทั้งนี้เป็นเพราะว่าโครงการนี้มีผู้ช่วยนักวิจัยหลายคนที่เคยเป็นนักพัฒนาองค์กรภาคเอกชน และผู้ช่วยนักวิจัยที่มาจากชุมชนด้วย ที่สำคัญหัวหน้าโครงการได้เปิดโอกาสให้นักวิจัยที่เป็นผู้นำชุมชนเข้าร่วมเรียนรู้กระบวนการวิจัยกับโครงการย่อยอื่นๆ อย่างต่อเนื่อง และพยายามประสานงานกับหน่วยงานภาคอื่นๆ เพื่อให้เข้ามาจับบทบาทและร่วมมือกันแก้ปัญหาของชุมชนที่ตนเองอาศัยอยู่

นักวิจัยที่เป็น “คนนอกและทำวิจัยแบบคนนอก” คือเป็นนักวิชาการที่เข้าไปทำงานในชุมชนเพื่อตอบโจทย์การทำวิจัยและไม่มีกระบวนการมีส่วนร่วมจากคนในชุมชน หรือคนในชุมชนเป็นเพียงผู้ให้ข้อมูลแก่นักวิจัยเท่านั้น ทำให้ไม่มีการถกวิเคราะห้ข้อมูลเพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาของชุมชน คือ “โครงการวิจัยตลาดและเครือข่ายทางสังคมในพื้นที่ทางวัฒนธรรม” ซึ่งนักวิจัยในโครงการนี้เป็นอาจารย์มหาวิทยาลัยมีพื้นที่วิจัยหลายพื้นที่ใน 5 จังหวัด แต่มีผู้ช่วยนักวิจัยเพียงคนเดียว ตระเวนเก็บข้อมูลในพื้นที่วิจัยเพื่อมุ่งตอบคำถามวิจัย ที่เป็นโจทย์ที่ได้ตั้งไว้ ผลที่ได้คือ การตอบคำถามงานวิจัยที่สามารถกระค้นเป็นข้อค้นพบใหม่ในทางวิชาการได้ แต่พลังในการแก้ปัญหาให้กับชุมชนอาจยังไม่มีพลังพอที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาของชุมชน เพราะคนในชุมชนมีส่วนร่วมในการกระบวนการการค้นหาคำถามน้อย

7.3.2 สภาวะของนักวิจัยกับการรู้จักตนเอง

สภาวะของนักวิจัยกับการรู้จักตัวเองคือสภาวะที่รู้ตัวเองว่าไม่รู้ ไม่รู้ว่าตัวเองรู้ ไม่รู้ว่าตัวเองไม่รู้และรู้ว่าตัวเองรู้ สภาวะข้างต้นนี้มีอยู่ในตัวของนักวิจัยและคณะประสานงานชุดโครงการในบางช่วงบางขณะ หากรู้เท่าทันรู้จักตนเองก็จะปรับตัวและเข้าใจสถานการณ์ที่เผชิญอยู่อย่างรู้เท่าทันได้

ในฐานะของนักวิจัยที่เริ่มต้นทำวิจัย มักจะอยู่ในสถานะที่ “รู้ว่าตัวเองไม่รู้” จึงทำให้เกิดการอยากรู้ขึ้นมาโดยเฉพาะในประเด็นที่ตนเองสนใจ จึงคิดทำงานวิจัยขึ้นมา โดยการตั้งโจทย์และการแสวงหาคำตอบอย่างมีระบบ นักวิจัยที่เป็นผู้นำชุมชนที่มีสถานะเป็นคนในและทำวิจัยแบบคนใน ส่วนใหญ่จะรู้ว่าตนเองแม้ก็จะอยู่ในชุมชนก็ยังมีอีกหลายประเด็นที่เกี่ยวกับชุมชนของตนเองที่ตนเองไม่รู้ เช่น ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนตนเอง สภาพการที่มีอยู่ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในชุมชนตนเอง ลักษณะทางวัฒนธรรมของชุมชนที่มีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นต้น เพราะความที่รู้จักตนเองว่าไม่รู้และอยากรู้ จึงทำให้นักวิจัยกลุ่มนี้มีพลังในการขับเคลื่อนงานวิจัยในชุมชนของตนเองไปสู่การแก้ปัญหาของชุมชน โดยการมีส่วนร่วมจากคนในชุมชนและภาคีภายนอกชุมชน

นักวิจัยที่อยู่ในสถานะที่ “ไม่รู้ว่าตนเองรู้” น่าจะเป็นคุณสมบัติที่ตรงกันข้ามกับนักวิจัย ในเชิงบวกมากกว่าเชิงลบ เพราะจะทำให้ให้นักวิจัยต้องหาข้อมูล หรือหลักฐานมายืนยันให้มากขึ้น เพื่อยืนยันความภาคเคา (สมมติฐาน) ของตนเองและจะทำให้ให้นักวิจัยมีความสนใจมากขึ้น เช่น กรณีของนักวิจัยที่อยู่ในชุมชนของตนเองที่มีความผูกพันกับชุมชนและมีความรู้เรื่องการทำมาหากินของตนเองหรือรู้เรื่องวัฒนธรรมของตนเองแต่ยังให้ความสนใจที่จะค้นคว้าเป็นหาความรู้จากผู้ที่ตนเองคิดว่ารู้มากกว่าเพื่อมาเป็นหลักฐานยืนยันว่าสิ่งที่ตนเองรู้นั้นเป็นอย่างไร

สภาวะที่เป็นอันตรายต่อการเป็นนักวิจัยคือสภาวะที่ “ไม่รู้ว่าตนเองไม่รู้” นักวิจัยหลายคนคิดว่าตนเองเคยมีประสบการณ์เป็นผู้ช่วยนักวิจัยหรือเคยเป็นนักวิจัยมาแล้ว จึงไม่สนใจที่จะเรียนรู้เทคนิคใหม่ๆ ในการเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล รวมถึงการทำงานกับชุมชน บางคนเคยมีประสบการณ์ทำงานวิจัยชุมชนมาแล้วคิดว่าชุมชนไหนก็เหมือนกันและมองภาพชุมชนในลักษณะคงที่ (Static) ทั้งที่ชุมชนมีความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวและมีพัฒนาการอยู่ตลอดเวลา เงื่อนไขของแต่ละชุมชนก็แตกต่างกัน นักวิจัยที่ “ไม่รู้ว่าไม่รู้” จึงขาดการสังเกตและการกระหายใคร่รู้ในรายละเอียด ทำให้ขาดความลึกซึ้งในการเข้าใจและวิเคราะห์ชุมชน นักวิจัยกลุ่มนี้จะมีความสนใจในการร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับนักวิจัยโครงการอื่นๆ น้อย

สุดท้ายคือนักวิจัยที่อยู่ในสถานะที่ “รู้ว่าตนเองรู้” คือรู้ว่ามีในบางเรื่องและไม่รู้ว่าไม่รู้ในบางเรื่อง นักวิจัยจะมั่นใจในสิ่งที่ตนเองทำและมีประสบการณ์ สามารถเล่าเรื่องที่ตนเองค้นหาได้ สภาวะนี้

จะเห็นได้ชัดในหมู่นักวิจัยที่เป็นผู้นำชุมชน ที่ไม่เคยทำวิจัยมาก่อน เมื่อมีโอกาสดูและมีความมุ่งมั่นก็สามารถทำงานวิจัยได้สำเร็จอย่างน่าชื่นชม และเป็นผู้ที่มีความสามารถ “ถ่ายทอด” ประสบการณ์ในการทำวิจัยของตนเองกับคนอื่นๆ ให้เข้าใจได้ด้วย และเป็นนักวิจัยที่ได้รับเชิญไปเป็นวิทยากรบรรยายเรื่องการทำวิจัยชุมชนให้กับนักวิชาการและนักศึกษาระดับปริญญาโท ปริญญาเอก ในมหาวิทยาลัยต่างๆ ดังกรณีของประมวล เจริญยิ่งและปราณี โนนจันทร์

7.4 ข้อควรคำนึงในการทำงานเป็นคณะประสานงานชุดโครงการ

- การพิจารณาอนุมัติให้มีการดำเนินการทำสัญญา เป็นเรื่องสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่จะทำให้การดำเนินการของชุดโครงการสามารถดำเนินการไปได้อย่างราบรื่นหรือไม่ การอ่านโครงการที่เสนอมาเท่านั้นยังไม่พอคณะประสานงานจะต้องรู้เรื่องราวของผู้ที่เสนอโครงการเข้ามาด้วยว่าแต่ละคนเป็นอย่างไรบ้าง เพราะไม่เช่นนั้นแล้วจะทำให้เกิดความยากลำบากในการประสานงานและให้นักวิจัยดำเนินการเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของงานวิจัยด้วย
- ความเข้าใจของผู้เสนอโครงการและคณะประสานงาน คือคณะประสานงานจะต้องเข้าใจเป้าหมายของนักวิจัยให้ชัดเจนด้วย ว่านักวิจัยแต่ละคนมีความมุ่งมั่นไปในทิศทางไหน เช่น นักวิจัยบางส่วนอาจมีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อให้ได้ข้อมูลมาตอบโจทย์วิจัย แต่บางส่วนมีความมุ่งหมายเพื่อเอางานวิจัยไปสนองตอบการแก้ปัญหาของชุมชน ถ้าหากคณะประสานงานชุดโครงการมีความเข้าใจตรงนี้จะนำไปสู่การจัดกระบวนการเรียนรู้ที่เหมาะสมให้กับกลุ่มนักวิจัยด้วยเช่นกัน
- ภาษาในการสื่อสาร ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญมากสะท้อนมาในคำพูดประมวล เจริญยิ่งและปราณี โนนจันทร์ ภาษาวิชาการกับภาษาชาวบ้านเป็นภาษาไทยเหมือนกันแต่ดูเหมือนว่าเข้าใจกันคนละความหมาย ซึ่งตรงนี้คนที่ต้องเรียนรู้ให้มากโดยเฉพาะคณะประสานงานชุดโครงการ และนักวิชาการ

คำศัพท์ที่ใช้ เช่น เครื่องมือ ประวัติศาสตร์ บริบท โดยเฉพาะกับนักวิจัยชาวบ้าน เนื่องจากภาษาที่นักวิชาการใช้นั้นไปสร้างความยากลำบากให้กับชาวบ้านในการทำทำความเข้าใจ เพราะว่าเดิมนั้นชาวบ้านมีประสบการณ์และความรู้เดิมที่เกี่ยวข้องกับคำศัพท์ที่นักวิชาการใช้ในการวิจัย เช่น คำว่า “เครื่องมือวิจัย” สำหรับนักวิชาการแล้วเครื่องมือในการวิจัย อาจจะเป็นได้หลายอย่าง เช่น แบบสอบถาม แบบสัมภาษณ์เชิงลึก การทำสัมภาษณ์กลุ่ม และอื่น แต่สำหรับชาวบ้านแล้ว คำว่าเครื่องมือ หมายถึงเครื่องมือเครื่องใช้ที่เขาใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น ถ้าเครื่องมือในการทำนาหรือเกษตร ก็คือ จอบ เสียม พลั่ว คันไถ และอื่นๆ

คำว่า “การสร้างเครื่องมือ” ของประมวล เจริญยิ่งและปราณี โนนจันทร์ คำว่าเครื่องมือการวิจัย น่าจะใช้แบบสอบถามข้อมูลแทน ส่วนสมุดปากกา กล้องถ่ายรูป เทปอัดเสียง เป็นเพียงเครื่องมือประกอบการเก็บข้อมูล

คำว่า “ประวัติศาสตร์” สำหรับชาวบ้านคำว่าประวัติศาสตร์เป็นคำใหญ่ เวลาที่นักวิชาการพูดถึงคำว่าประวัติศาสตร์ชาวบ้านจะคิดถึงประวัติศาสตร์บ้านเมืองหรือประเทศชาติ หรือประวัติศาสตร์ที่ครูใช้สอนเด็กในโรงเรียน ซึ่งคำที่น่าจะเหมาะสมสำหรับการใช้กับนักวิจัยชาวบ้านและทำให้เข้าใจความหมายได้ง่าย ควร เปลี่ยนจากคำว่า “ประวัติศาสตร์” มาเป็น “การศึกษาความเป็นมาเป็นไปของชุมชน” หรือ “ที่มาที่ไปของชุมชน”

คำว่า “บริบทชุมชน” เป็นคำที่ชาวบ้านฟังแล้วไม่เข้าใจเลยว่าหมายถึงอะไร ซึ่งต้องใช้เวลานานพอสมควรในการอธิบายเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมของนักวิจัยชาวบ้าน โดยเฉพาะกรณีของ ปราณี โนนจันทร์ และประมวล เจริญยิ่ง ดังนั้นคำที่เหมาะสมสำหรับการใช้กับนักวิจัยชาวบ้าน ก็คือ “สภาพทั่วไปของหมู่บ้าน” “องค์ประกอบของหมู่บ้าน” เช่น องค์ประกอบในด้านความสัมพันธ์ของผู้คน องค์ประกอบในการทำมาหากิน และอื่นๆ

คำว่า “การสำรวจ” สำหรับปราณี โนนจันทร์แล้วเข้าใจว่าการลงไปสำรวจก็ต้องมีเครื่องมือประเภทกล้องถ่ายภาพ หรือกล้องส่องทางไกล เช่นเดียวกับที่มันักสำรวจมาสำรวจเพื่อการสร้างถนน หรือว่าทำระบบชลประทาน สำหรับปราณีแล้วใช้คำว่า “ไปเลาะเบิ่ง” เพราะว่าคำว่าเลาะเบิ่ง คือการลงไปดูว่าในพื้นที่ป่าที่อยู่ในบริเวณใกล้หมู่บ้านมีพืชพันธุ์ไม้อะไรบ้าง มีสัตว์อะไรบ้าง มีอาหารอะไรบ้างที่ยังคงอยู่ในป่า

คำว่า “วัฒนธรรมชุมชน” นักวิจัยชาวบ้านไม่เข้าใจว่าคืออะไร มีความหมายว่าอย่างไร ดังนั้นคณะประสานงานวิจัยต้องใช้เวลาในการอธิบายกับนักวิจัยชาวบ้านพอสมควร เช่น กรณีปราณี โนนจันทร์ ต้องไปทำความเข้าใจกับทีมวิจัยของตนเองในพื้นที่ว่า “วัฒนธรรมชุมชนมันแม่นอีหยัง” สุดท้ายก็ได้ข้อสรุปร่วมกันว่า คือ “สิ่งที่คิงามของหมู่บ้านตนเอง การหาปลา การทำมาหากิน และงานบุญต่างๆ ในหมู่บ้าน”

คำว่า “กระบวนการวิจัย” จากที่ทีมประสานงานได้ลงไปคุยกับปราณี โนนจันทร์ แล้วบอกว่าไม่เห็น “กระบวนการ” ทำให้แม่ปราณี “งง” ไปพักใหญ่ว่าอะไรคือกระบวนการต่างๆ ที่ทีมวิจัยของปราณีทำงานกันเต็มที่แล้ว ดังนั้นกระบวนการวิจัยในความหมายของปราณี โนนจันทร์ คือ “การทำงานร่วมกันของชุมชนโดยมีการทำงานเป็นทีมและมีขั้นตอนที่ชัดเจนเพื่อให้บรรลุตามเป้าหมายของโครงการ”

ดังนั้นการทำงานวิจัยที่ให้ชาวบ้านเป็นผู้ดำเนินการศึกษาเองนั้น ผู้ที่ทำหน้าที่ในการประสานงานโครงการต้องถามความเข้าใจของชาวบ้านให้แน่ชัดด้วย ในคำศัพท์ที่นักวิชาการได้ใช้หรือพูดคุยกับชาวบ้าน ว่าชาวบ้านเข้าใจว่าอย่างไร มิฉะนั้นจะทำให้ชาวบ้านเสียเวลากับการทำความเข้าใจคำศัพท์ต่าง

ๆ นาน และเสียเวลาในการทำงานในพื้นที่ด้วย รวมทั้งการไปสื่อสารกับกลุ่มหรือทีมงานในพื้นที่ด้วย

7.5 การเติบโตของนักวิจัยชาวบ้าน

7.5.1 การค้นพบวิธีวิทยาของนักวิจัย

จากการทำงานชุดโครงการนี้ทำให้เห็นว่าชาวบ้านได้คิดค้นวิธีวิทยาในการหาความรู้ ความจริงของพื้นที่ ที่มีความหลากหลายรูปแบบในการออกแบบเครื่องมือสำหรับการวิจัย ชาวบ้านได้มีการคิดค้นเครื่องมือใหม่ ๆ เพื่อให้ได้คำตอบและข้อมูลที่เป็นจริง เช่น เครื่องมือในการนับต้นไม้ในป่าของทีมประมวล เจริญยิ่ง การเก็บใบไม้ใส่กระสอบปุยแล้วมาดูกันว่าเป็นต้นไม้อะไรบ้าง มีสรรพคุณหรือว่าใช้ประโยชน์อย่างไรได้บ้างของปรางณี โนนจันทร์และคณะ

กระบวนการทำไปเรียนรู้ไป โดยผ่านกระบวนการคิดร่วมกัน และพัฒนาร่วมกัน ทดลองใช้และพัฒนาเพื่อให้มีความเหมาะสมกับลักษณะของพื้นที่ทำงานแต่ละพื้นที่ การเรียนรู้การพัฒนาเครื่องมือจากคนอื่น เช่น การเอาแบบสอบถามของคนอื่นมาดูและนำมาผลิตเป็นของตนเอง ซึ่ง ชาวบ้านได้มีการพัฒนาเครื่องมือออกมาหลายแบบด้วยกัน เช่น

1) เครื่องมือเก็บประวัติศาสตร์ชุมชน

ทั้งปรางณี โนนจันทร์ และประมวล เจริญยิ่งด้วยการเป็นผู้นำชุมชนและเป็นมือใหม่ในการทำวิจัยจึงได้ให้ความสนใจและใส่ใจกับกระบวนการทำงานเป็นพิเศษ ซึ่งทั้งสองท่านได้มีการเตรียมการและออกแบบการเก็บข้อมูลเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนดังนี้

- ออกแบบการจัดเวที กรณีของประมวล เจริญยิ่ง ได้มีการออกแบบคำถามที่จะใช้ถามในเรื่องของประวัติศาสตร์ชุมชนและประวัติศาสตร์ของป่าว่ามีอะไรบ้างที่จะต้องถาม การจัดเวทีนั้นเป็นการจัดเวทีให้คนเฒ่า คนแก่ ผู้รู้ได้เล่าเรื่องให้ทีมวิจัยและชาวบ้านที่สนใจฟัง ส่วนทีมวิจัยนั้นทำการบันทึกเทป และมีหน้าที่ช่วยกันตั้งคำถามตามที่ได้ร่วมกันเตรียมมาและมีคำถามเพิ่มเติมจากสิ่งที่ได้พูดคุยกับกลุ่มผู้รู้เหล่านั้น ในขณะที่ปรางณี โนนจันทร์ ใช้วิธีการให้เด็กและเยาวชนเป็นแกนหลักในการช่วยทำการบันทึกข้อมูลและช่วยตั้งคำถามด้วย โดยมีทีมวิจัยในพื้นที่เป็นคนช่วยตั้งคำถามเช่นกัน นอกจากนี้ยังให้กลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่สามารถเขียนหนังสือได้ได้เขียนเรื่องราวของตนเองลงในกระดาษฟลิปชาร์ด แล้วนำเอาข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์และการเขียนโดยเจ้าของเรื่องมาพิมพ์รวบรวมไว้ในคอมพิวเตอร์
- เตรียมคำถามที่จะใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนและประวัติศาสตร์ป่า โดยวิธีการจัดประชุมแล้วให้ทีมวิจัยได้ร่วมกันคิดคำถามว่าอยากรู้อะไรบ้างที่เกี่ยวกับความเป็นมาความเป็นไปของหมู่บ้านและพื้นที่ป่าที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ทำให้

ได้คำถามที่จะต้องร่วมกันค้นหาคำตอบอย่างหลากหลาย จนทำให้งานของประมวล เจริญยิ่งและปราณี โนนจันทร์ เป็นงานที่ประสบความสำเร็จออกมาได้อย่างดี

- ค้นหากลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ กลุ่มคนที่เข้ามาอยู่ในพื้นที่ตั้งของชุมชนเป็นกลุ่มแรกๆ กลุ่มผู้รู้เรื่องเกี่ยวกับพัฒนาการของป่า ซึ่งได้แก่หลวงพ่ที่วัด กลุ่มคนเฒ่าคนแก่ที่เข้ามาอยู่ก่อนในพื้นที่นี้ กลุ่มหมอสุมไพร กลุ่มที่ใช้ประโยชน์จากป่าเป็นประจำ
- กำหนดวันที่ สถานที่ และเวลาที่เหมาะสม ที่จะจัดเวที โดยมีการนัดหมาย กลุ่มเป้าหมายทั้งผู้ให้ข้อมูลและทีมวิจัยเพื่อลงไปศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ชุมชนและประวัติศาสตร์ป่าชุมชน กลุ่มชาวบ้าน เด็กเยาวชนที่สนใจอยากเรียนรู้ด้วย

2) การพัฒนาแบบสอบถาม

ในการศึกษาวิจัยของโครงการย่อย มีโครงการที่ใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือในการเก็บข้อมูล ได้แก่ งานของสมหมาย ชินนาค งานของปราณี โนนจันทร์ และงานของประมวล เจริญยิ่ง ซึ่งกระบวนการพัฒนาเครื่องมือนี้ เห็นได้ชัดว่ากรณีของปราณี โนนจันทร์และประมวล เจริญยิ่ง ได้มีการเรียนรู้เรื่องการพัฒนาแบบสอบถาม ทั้งนี้อาจเป็นเรื่องใหม่ และต้องเรียนรู้มากขึ้นด้วย โดยปราณี โนนจันทร์ ได้พัฒนาแบบสอบถามเพื่อเก็บข้อมูลทั่วไปของชุมชน ในขณะที่ประมวล เจริญยิ่ง พัฒนาแบบสอบถามเรื่องการใช้ประโยชน์จากป่า ซึ่งทั้ง 2 กรณีมีรูปแบบการพัฒนาที่แตกต่างกัน กรณีของประมวล เจริญยิ่ง ได้มีการออกแบบสอบถามโดยให้นักวิจัยประชุมได้ร่วมกันคิด ตามประเด็นที่จะศึกษา เพื่อนำไปถามกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์จากป่าจำนวน 150 คน จากทั้งหมด 3 หมู่บ้าน รอบพื้นที่ป่า โดยมาจากการคิดจำนวนตัวอย่างจะเป็นหนึ่งในสามของจำนวนครัวเรือนของแต่ละหมู่บ้าน เมื่อพัฒนาแบบสอบถามเสร็จแล้วได้มีการนำไปทดลองใช้ ทำให้พบปัญหาว่าคำถามในแบบสอบถามไม่มีความชัดเจน ทั้งคนถามและคนตอบไม่เข้าใจคำถามว่าต้องการอะไร และผู้ให้ข้อมูลไม่เข้าใจเป้าหมายการเก็บข้อมูลทำให้เกิดความไม่ไว้วางใจในการที่จะให้ข้อมูล เพราะเกรงว่าคนทำข้อมูลจะเอาไปแจ้งป่าไม่ว่าชาวบ้านไปเอาทรัพยากรจากป่ามาใช้ เมื่อเป็นเช่นนี้ทางทีมประมวล เจริญยิ่ง จึงได้มีการปรับยุทธวิธีใหม่โดยการจัดประชุมนักวิจัยที่เก็บข้อมูลและผู้ให้ข้อมูลเพื่อทำความเข้าใจในการเก็บข้อมูลและร่วมมือกันปรับแบบสอบถามใหม่ด้วย ทำให้ได้แบบสอบถามที่มีความชัดเจนมากขึ้นและกลุ่มผู้ให้ข้อมูลมีความเข้าใจในการทำงานมากขึ้น จนมีกลุ่มผู้ให้ข้อมูลบางส่วนเข้ามาเป็นทีมวิจัยด้วย

ในกรณีของปราณี โนนจันทร์ เริ่มต้นด้วยการให้ครูในโรงเรียนบ้านปากบุงช่วยพัฒนาแบบสอบถามให้โดยไปเอาตัวอย่างของคนอื่นมาดูและปรับมาเป็นแบบสอบถามในการเก็บข้อมูลของโครงการ แต่ปรากฏว่าแบบสอบถามที่ทีมปราณี โนนจันทร์เอามาใช้นั้นไม่สามารถนำไปสู่การตอบคำถามวิจัยได้และเก็บข้อมูลที่ไม่สามารถนำเอามาใช้ประโยชน์ในการวิจัยได้ หลังจากคณะประสานงานชุดโครงการลงไปเยี่ยมเยียนถึงพื้นที่ ทำให้ทีมปราณี โนนจันทร์ปรับแบบสอบถามใหม่ให้สามารถนำไปสู่การค้นหาคำตอบและตอบคำถามวิจัยของโครงการได้ โดยการเชิญแกนนำ

กลุ่มเด็กและเยาวชนในพื้นที่มาร่วมกันคิดแบบสอบถามใหม่ โดยเอาตัวโครงการมาศึกษาและช่วยกันตั้งคำถามเพื่อให้สามารถตอบคำถามวิจัยให้ได้

3) การเก็บข้อมูลความหลากหลายทางชีวภาพของป่า

เริ่มต้นจากประมวล เจริญยิ่งที่ได้มีการพัฒนาเครื่องมือในการเก็บความหลากหลายของป่า โดยอาศัยประสบการณ์จากการทำแบบสอบถาม พัฒนาเครื่องมือนี้ขึ้นมาเพื่อจะเก็บข้อมูลให้ครอบคลุมทุกมิติตามที่ปรึกษาได้ให้ข้อเสนอแนะ ทำให้ทีมปราณี โนนจันทร์และประมวล เจริญยิ่ง ด้รู้ว่าเก็บข้อมูลไม่ใช่ว่าเดินไปแล้วก็เก็บได้เลย จะต้องมึเครื่องมือในการเก็บอย่างเป็นระบบ ดังนั้นทีมวิจัยจึงร่วมกันออกแบบเครื่องมือในการเก็บข้อมูลพันธุ์ไม้ และความหลากหลายในป่า ซึ่งแบ่งออกดังนี้

- เครื่องมือในการเก็บสภาพดิน โดยใช้วิธีการสังเกตลักษณะดินในป่าว่าพื้นที่ที่คอนดินเป็นมีลักษณะเป็นอย่างไร พื้นที่ลุ่มดินเป็นอย่างไร และมีพันธุ์ไม้ พันธุ์สัตว์ อาหารป่าอะไรบ้างในบริเวณนั้น
- เครื่องมือเก็บสภาพของพื้นที่ป่า โดยการแบ่งลักษณะป่าออกเป็นสามส่วนตามระบบภูมิประเทศของป่า ได้แก่ พื้นที่ดอน พื้นที่ราบ พื้นที่ลุ่ม เก็บว่าพันธุ์ไม้ที่ขึ้นแต่ละพื้นที่เป็นอย่างไร มีความหนาแน่นขนาดไหน ความหลากหลายของพันธุ์ไม้และพันธุ์สัตว์เป็นอย่างไร
- เครื่องมือนับต้นไม้ ซึ่งออกแบบโดยการแบ่งพื้นที่ 2,700 ไร่ ออกเป็นแปลงย่อย ๆ โดยใช้เชือกขึงให้เป็นแปลงเล็กๆ ขนาดหนึ่งไร่ และแปลงย่อยในหนึ่งไร่ออกเป็นล็อกเล็กๆ อีกโดยดูความหนาแน่นของต้นไม้ และแบ่งกันนับต้นไม้ คนหนึ่งนับต้นไม้หนึ่งชนิดไปทุกล็อกเล็กๆ ในหนึ่งไร่ เมื่อเสร็จแต่ละแปลงให้ทุกคนเอาข้อมูลมารวมกัน
- เครื่องมือในการเก็บภูมินิเวศน์น้ำ ศึกษาเส้นทางของน้ำที่ไหลออกจากป่าไปสู่แหล่งที่เป็นลำห้วยในบริเวณโดยรอบของป่าชุมชน

ปราณี โนนจันทร์และทีม ได้มีการเก็บข้อมูลพืชพันธุ์ไม้ที่มีอยู่ในป่า แต่ใช้วิธีการพากกลุ่มเด็กนักเรียนและเยาวชนในหมู่บ้านลงไปพร้อมกับผู้รู้เรื่องต้นไม้และประโยชน์ของต้นไม้ ไปเก็บใบไม้ทุกชนิดที่มีอยู่ในป่าใส่กระสอบปูลกลับมามีบ้านแล้วก็เอาใบไม้ติดบนกระดาษแล้วเขียนชื่อต้นไม้พร้อมกับสรรพคุณลงไป ซึ่งก็จะสามารถทำให้ทราบได้ว่าในพื้นที่ป่าแห่งนี้มีต้นไม้อะไรบ้าง แต่ละชนิดมีคุณประโยชน์อะไร หรือว่ามีสรรพคุณทางสมุนไพรอะไรบ้าง ซึ่งเป็นอีกรูปแบบหนึ่ง แต่ว่ารูปแบบนี้ไม่สามารถทราบปริมาณของต้นไม้แต่ละชนิดว่ามีจำนวนมากน้อยแค่ไหน จากนั้นทีมปราณี โนนจันทร์จึงได้มาเรียนรู้การเก็บข้อมูลเรื่องป่าจากทีมประมวล เจริญยิ่ง และนำไปปรับใช้ในพื้นที่ของตนเองด้วย

4) การจัดเวทีสัมภาษณ์กลุ่มเล็กประมาณ 3-5 คน

โดยส่วนใหญ่โครงการย่อยในพื้นที่ใช้วิธีการสัมภาษณ์กลุ่มเพื่อเป็นการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ เช่น การสัมภาษณ์เรื่องประวัติความเป็นมา สัมภาษณ์เรื่องกลุ่มองค์กร สัมภาษณ์การทำมาหากิน ซึ่งพบในทุกโครงการย่อย แต่เป็นสิ่งใหม่สำหรับนักวิจัยอย่างปราณี โนนจันทร์และประมวล เจริญยิ่ง เพราะว่าการเก็บข้อมูลในลักษณะนี้ทำให้สามารถเก็บรายละเอียดได้มากขึ้น โดยทางทีมปราณี โนนจันทร์และทีมประมวล เจริญยิ่ง ได้ทำการสัมภาษณ์ผู้เฒ่า ผู้แก่ ผู้รู้ ผู้มีข้อมูลในพื้นที่ เป็นการสร้างสัมพันธไมตรีที่ดีต่อกัน ระหว่างผู้รู้กับคณะทีมวิจัย คณะทีมวิจัยใช้วิธีการสืบเสาะหาผู้รู้ในเรื่องต่างๆ จากเวทีและจากอาสาสมัครท้องถิ่น ด้วยความเป็นคนในชุมชนทำให้คณะทีมวิจัยสืบเสาะค้นหาผู้รู้ได้ไม่ยากนัก แต่วิธีการและเวลานั้นต้องขึ้นอยู่กับว่าผู้รู้เหล่านั้นได้ว่างจากงานประจำที่เขาได้ทำแล้ว ครั้งแรกๆ ที่เข้ามาในชุมชนเพื่อสัมภาษณ์ผู้สูงอายุและผู้รู้ นั้น การพูดคุยการให้ข้อมูลยังมีข้อจำกัดเนื่องจากความไม่เข้าใจ ความสัมพันธ์และการไว้วางใจของชุมชนที่มีต่อคณะทีมวิจัยยังมีน้อย จนเมื่อคณะทีมวิจัยได้เข้าไปคลุกคลีกับชุมชนมากขึ้น รวมทั้งยังมีอาสาสมัครฯ ที่เป็นลูกหลานของคนในชุมชนนั้นร่วมทีมวิจัยอยู่ด้วยจึงสามารถทำให้ปัญหาเหล่านั้นหมดไป

5) เครื่องมือการเก็บข้อมูลเรื่องพันธุ์ปลา เกิดขึ้นในโครงการของปราณี โนนจันทร์ ซึ่งเป็นการรวบรวมปลาและจำแนกพันธุ์ปลาที่คนในหมู่บ้านจับขึ้นมาได้จากแม่น้ำมูล แล้วนำมาบันทึกไว้โดยใช้ระยะเวลาในการเก็บ 3 เดือน ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ใหม่ที่ชาวบ้านให้ความสำคัญและตื่นตัวกับเรื่องการทำข้อมูลเมื่อชาวบ้านเห็นว่าพันธุ์ปลาเริ่มหายไปหลายประเภท จึงทำให้เกิดการพัฒนาต่อมาเป็นเขตอภัยทานปลา มีกิจกรรมการปล่อยปลาบวสว การทำพื้นที่ให้ปลาเข้ามาอยู่เพื่อขยายพันธุ์ และออกระเบียบไม่ให้คนมาจับปลาในพื้นที่เขตอภัยทาน

6) การคืนข้อมูลสู่ชุมชน

การคืนข้อมูลชุมชนมีเพียง 2 โครงการย่อยที่ได้มีการจัดเวทีคืนข้อมูลให้ชุมชน คือ โครงการของปราณี โนนจันทร์ และประมวล เจริญยิ่ง โดยมีวิธีการดังนี้

- นำข้อมูลที่เก็บมาได้ทั้งในอดีต และปัจจุบันโดยนำมาเปรียบเทียบกัน ให้เห็นความแตกต่างของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรป่าไม้ และพันธุ์ปลาที่เคยมีและที่มีอยู่ในปัจจุบัน
- ตรวจสอบข้อมูลที่ได้ว่าตรงกับสภาพความเป็นจริงหรือไม่ โดยเปิดเวทีพูดคุยให้แสดงความคิดเห็นว่าข้อมูลเหล่านี้เป็นจริงหรือไม่ เห็นด้วย ไม่เห็นด้วยอย่างไร และมีข้อมูลเพิ่มเติมหรือไม่อย่างไร
- เปิดให้ระดมความคิดเห็นในการดำเนินกิจกรรมฟื้นฟูทรัพยากรทั้งเรื่องของการฟื้นฟูป่า และการอนุรักษ์พันธุ์ปลา

“การคืนข้อมูลจะต้องเลือกข้อมูลที่จะนำไปคืน ข้อมูลที่เก็บมาได้นั้นมีมากมาย แต่การที่จะคืนข้อมูลทั้งหมดนั้นจะทำให้เวทียื่นเยื่อ ไม่น่าสนใจ และขาดเสน่ห์ของการคืนข้อมูลไป ดังนั้นทีมวิจัยจึงต้องมาประชุมกันเพื่อเลือกข้อมูลที่มีพลัง คือเมื่อนำไปคืนข้อมูลให้แก่ชุมชนแล้ว สามารถกระตุ้นให้ชุมชนเกิดจิตสำนึกตามที่นักวิจัยคาดหวังไว้ได้ ซึ่งการเลือกข้อมูลนี้ทีมวิจัยจะเลือกข้อมูลมูลค่าทางเศรษฐกิจทั้งที่นำมากินและจำหน่าย ของทรัพยากรที่สำคัญที่หล่อเลี้ยงชีวิตของคนในชุมชนอย่างเห็นได้ชัด นั่นก็คือ เห็ด หน่อไม้ ปลา ผัก สัตว์และแมลง ซึ่งกระบวนการนี้มีทีมผู้ประสานงานลงมาให้คำแนะนำด้วย” (ปราณี โนนจันทร์)

7.5.2 กลยุทธ์ในการสร้างทีม

ความแตกต่างในการสร้างทีมของชาวบ้านกับนักวิชาการนั้นเห็นความแตกต่างที่ชัดเจน การสร้างทีมของนักวิจัยชาวบ้านเป็นการสร้างทีมเพื่อสร้างความร่วมมือร่วมใจในการทำงานเป็นปัจจัยหลัก ส่วนการสร้างทีมของนักวิชาการนั้นเป็นการสร้างทีมเพื่อเป้าหมายให้ได้ข้อมูลมาเพื่อการตอบใจของตนเองเพื่อนำมาวิเคราะห์และเขียนรายงานวิจัย แต่ไม่เน้นผลที่ย้อนกลับไปสู่ชุมชน ทีมของนักวิจัยชาวบ้านจะเป็นทีมงานที่ใหญ่และมีจำนวนมาก เช่น ทีมของประมวล เจริญยิ่ง มีมากกว่า 50 คน และทีมของปราณี โนนจันทร์ มีมากกว่า 40

กรณีของปราณี โนนจันทร์ ที่มีกระบวนการพัฒนาศักยภาพของตนเองและทีมที่เป็นทีมวิจัยหลัก คือชาวบ้านที่อาสาสมัครเข้ามาเป็นทีมวิจัย และเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญในการประสานงาน/คิดวางแผน และทำกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างการทำโครงการวิจัย รวมทั้งสิ้น 26 คน นอกจากนี้ยังมีกลุ่มข้าราชการในพื้นที่ที่มีความสนใจศึกษาเรื่องราวของชุมชน เช่น พระสงฆ์ ครู ตำรวจ และองค์การบริหารส่วนตำบลคันไ้ ซึ่งเป็นศูนย์ประสานงานระหว่างองค์กร อีกทั้งยังมีทีมอาสาสมัครท้องถิ่น มีกลุ่มผู้นำของชุมชนในพื้นที่ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน อบต. และเยาวชนคนรุ่นใหม่ ลูกหลานของชาวชุมชนปากบุงและชุมชนใกล้เคียงที่มีความสนใจต่อประวัติความเป็นมาของชุมชนตนเอง นอกจากนั้นยังได้เรียนเชิญหัวหน้าหน่วยราชการต่างๆ ในพื้นที่หลายท่านมาเป็นที่ปรึกษาให้กับโครงการฯ

กรณีของแม่ประมวล เจริญยิ่ง ที่กระบวนการในการสร้างการทำงานเป็นทีมวิจัยได้อย่างหลากหลาย ทั้งที่เป็นแกนนำกลุ่มต่างๆ ของหมู่บ้านที่อยู่รอบพื้นที่ป่าละหอกกระสัง กลุ่มเด็กและเยาวชน กลุ่มหมอพื้นบ้านที่มีความหลากหลายทั้งความรู้เรื่องต้นไม้และพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ในหลายภาษา ได้แก่ ภาษาไทย ลาว เขมรและส่วย รวมนักวิจัยที่เป็นชาวบ้านในพื้นที่จำนวน 50 คน ในขณะเดียวกันก็มีภาคอื่นๆ ที่เข้ามามีบทบาทร่วมด้วย ได้แก่ เจ้าหน้าที่สำนักงานป้องกันรักษาป่า บร. 3, คณะครูโรงเรียนในพื้นที่ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในการทำงานวิจัย และกลุ่มที่เข้ามามีส่วนร่วมรู้สึกว่าคุณเองมีบทบาทและได้เรียนรู้สิ่งใหม่ๆ สนุกกับสิ่งที่ตนเองและกลุ่มได้ค้นพบด้วย

7.5.3 การพัฒนาทักษะในการทำงาน ซึ่งเป็นผลจากการฝึกอบรมเทคนิคและเครื่องมือในการทำงานวิจัยให้กับนักวิจัยและผู้ช่วยนักวิจัยในโครงการย่อยเป็นระยะ รวมทั้งการลงไปติดตามงานในพื้นที่ของคณะประสานงานชุดโครงการ ทำให้นักวิจัยและผู้ช่วยนักวิจัยได้มีการพัฒนาทักษะใหม่ๆ ที่นักวิจัยไม่เคยรู้มาก่อน หรือว่าทำไม่เป็นมาก่อน โดยเฉพาะทีมวิจัยของปราชญ์ โนนจันทร์และประมวล เจริญยิ่ง ที่เห็นพัฒนาการในการพัฒนาทักษะที่จำเป็นต่อการทำงานวิจัยอย่างหลากหลาย ได้แก่

- ทักษะในการค้นหาข้อมูล ทำให้นักวิจัยรู้จักวิธีการตั้งคำถามเรื่องต่างๆ เช่น เรื่องของประวัติศาสตร์ชุมชน เรื่องป่าชุมชน เรื่องการตามหาผู้รู้เรื่องดีในหมู่บ้านของตนเอง เป็นต้น
- ทักษะในการเรียบเรียง บันทึก และวิเคราะห์ข้อมูล จะเห็นได้ให้นักวิจัยชาวบ้านสามารถรวบรวมข้อมูลที่ได้จากการไปพูดไปคุย ไปถามและการเก็บจากแบบสอบถาม นำมาบันทึกลงสมุด และพิมพ์ลงคอมพิวเตอร์ แล้วก็นำข้อมูลมาจัดเป็นกลุ่ม เป็นหมวดเป็นหมู่ได้ จนกระทั่งสามารถผลิตออกมาเป็นงานวิจัยที่มีคุณค่าได้สำเร็จ
- ทักษะการวางแผนการทำงานที่เป็นระบบ เป็นอีกทักษะหนึ่งที่ว่านักวิจัยชาวบ้านเริ่มออกแบบการทำงานที่เป็นระบบ โดยใช้วิธีการประชุมปรึกษาหารือ และหาทางออกร่วมกันตลอดเวลา มีการแบ่งงาน แบ่งบทบาทกันทำงานที่ชัดเจน รวมทั้งทำให้หัวหน้าโครงการและนักวิจัยให้ความสำคัญกับเรื่องการจัดการเวลา เพราะว่าการทำงานวิจัยมีระยะเวลาที่กำหนดที่ชัดเจน
- ทักษะการใช้คอมพิวเตอร์ ตัวอย่างเช่น กรณีของปราชญ์ โนนจันทร์ การพิมพ์รายงานเล่มแรกๆ ก็ยังสะเปะสะปะ สะกดคำไม่ถูก บางคำสะกดมาตามเสียงที่ได้ยิน เช่น คำว่า “บุญกฐิน” เขียนเป็น “บุญกะถิน” “ฮิตสิบสอง” เป็น “ฮิตสิบสอง” และอื่นๆ อีกหลายตัว จัดหมวดหมู่ของเนื้อหาไม่ได้ ว่าข้อมูลอะไรควรจะอยู่ตรงไหน ในแต่ละบทควรจะ มีเนื้อหาอะไรบ้าง จนกระทั่งได้รับข้อเสนอแนะจากทีมประสานงาน และผู้เชี่ยวชาญที่ช่วยวิจารณ์งาน จึงทำให้ปราชญ์และทีมวิจัยได้ปรับข้อมูลและทำข้อมูลให้เป็นระบบมากขึ้น กรณีประมวล เจริญยิ่ง ก็เช่นกันการฝึกการใช้คอมพิวเตอร์โดยมีลูกสาวที่เป็นพยาบาลช่วยเหลือ
- ทักษะในการนำเสนอรายงาน ทำให้นักวิจัยชาวบ้านมีความมั่นใจในการนำเสนอผลงานที่ตนเองทำจริงในพื้นที่และสามารถเล่าเรื่องราวที่ตนเองทำได้อย่างมีภาคภูมิใจ

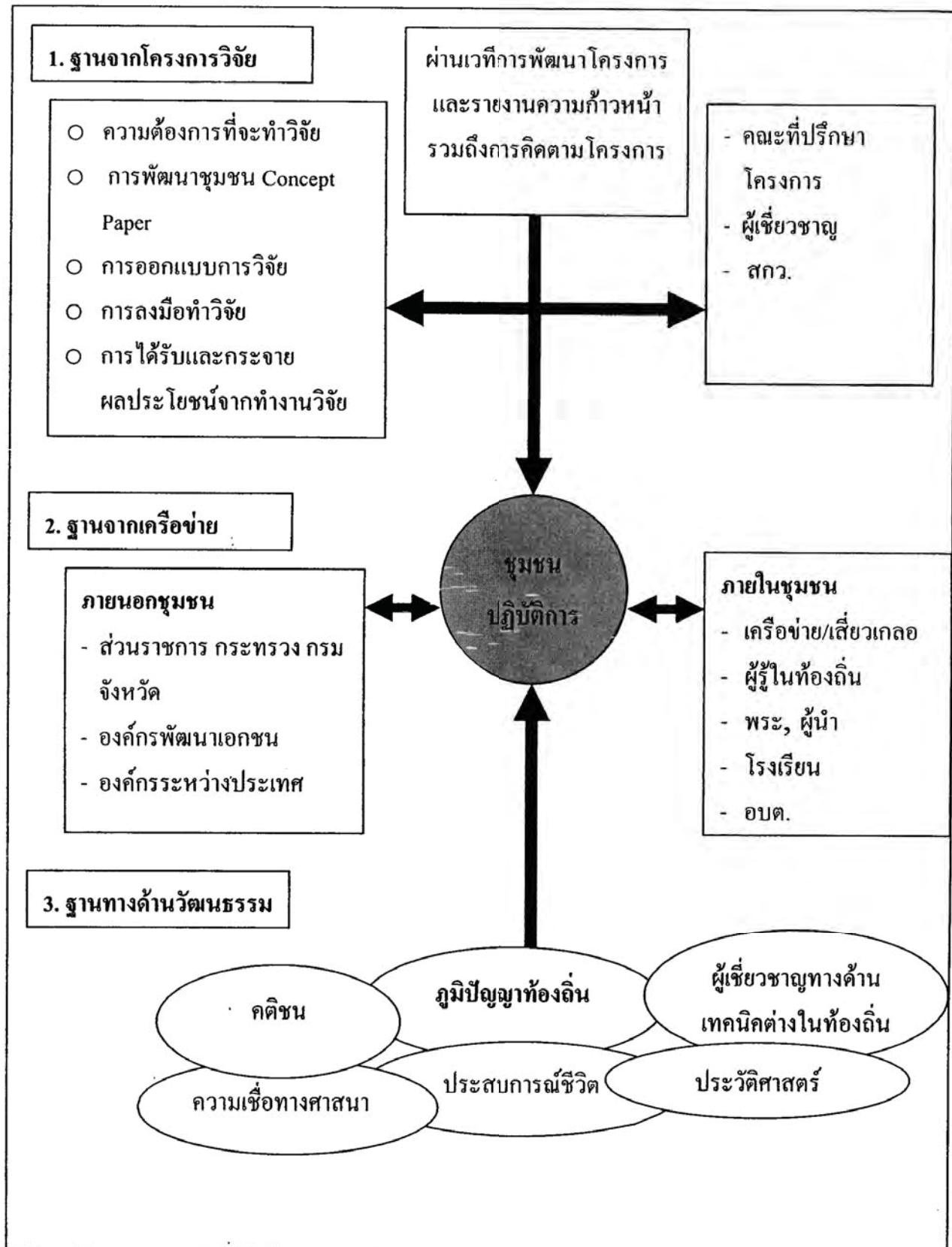
7.6 กระบวนการพัฒนาพลังชุมชนผ่านการพัฒนาความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน

ข้อค้นพบที่สำคัญสำหรับกระบวนการพัฒนาพลังชุมชนผ่านการพัฒนาความรู้ผ่านภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชน โดยกระบวนการวิจัยแล้วมีฐานอยู่ 3 ฐาน

ฐานที่หนึ่ง คือฐานจากงานวิจัย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการเกิดจากความต้องการอยากทำวิจัยต่อ แล้วพัฒนา Concept Paper ขึ้นมาแล้วก็มาช่วยกันสานต่อพัฒนาขึ้นมาให้เป็น โครงการวิจัยและลงมือทำ วิจัย แล้วก็กระจายผลประโยชน์และการทำงานวิจัยอย่างทั่วถึง มีการประเมินงานวิจัย ทั้งสองประการนี้ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันระหว่างนักวิจัยและที่ปรึกษาโครงการ คือ ท่านผู้เชี่ยวชาญที่กรุณาให้ความรู้ และให้ข้อคิดเห็น รวมถึงข้อเสนอแนะต่อการพัฒนา เช่น อาจารย์ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม อาจารย์สีลาภรณ์ บัวสาย อาจารย์บัญชา แก้วส่อง อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา อาจารย์อรรถจักร สัตยานุรักษ์ อาจารย์พร พิไล เลิศวิชา และอาจารย์ชยันต์ วรรณภูติ ซึ่งเป็นลักษณะของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน สลับกันไป มา โดยผ่านเวทีการพัฒนาโครงการและการพัฒนาความก้าวหน้า เป็นการตรวจสอบ และการติดตาม โครงการ กระบวนการนี้คล้ายๆ เป็นสิ่งที่ได้เป็นผลจากชุมชนนั่นเองเป็นฐานใหญ่ของการวิจัย

ฐานที่สอง ฐานจากเครือข่าย ชุมชนมีฐานเครือข่ายอยู่ก่อนแล้วก็คือทั้งเครือข่ายภายในชุมชน เช่น เครือข่ายภายในชุมชนก็คือ เครือข่ายเสี้ยว เกล็ด เครือข่ายผู้นำในชุมชน วัด โรงเรียน ที่มีความสัมพันธ์กันมายาวนาน และสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน ทั้งในเรื่องการแก้ปัญหาของพื้นที่ ชุมชนของตนเองมาโดยตลอด และยังมีเครือข่ายภายนอกชุมชน คือ กระทรวง ทบวง กรม กอง ต่างๆ องค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ องค์กรระหว่างประเทศ ซึ่งเครือข่ายเหล่านี้เป็นการขับเคลื่อนภายใต้ภูมิ ปัญญาท้องถิ่น

ฐานที่สาม คือ ฐานทางด้านวัฒนธรรม ซึ่งสิ่งที่สำคัญที่สุดที่ทำให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้และ สะสมขึ้นมาหลายชั่วคน คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งมีความหลากหลาย ทั้งในเรื่องของคติชน เรื่องเล่า ความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อในเรื่องของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ประศาสตร์ชุมชนที่ได้มีการพัฒนาการมาโดยตลอด รวมทั้งประสบการณ์ชีวิตของชุมชนแล้วก็ของชาวบ้าน ของผู้นำ เช่น กลุ่มหมอพื้นบ้าน นักเทคนิค ต่างๆ ที่มีทักษะเฉพาะตัว เช่น ช่างด้านต่างๆ เหล่านี้จะพัฒนาอยู่บนพื้นฐานความรู้และประสบการณ์ ของผู้คนในท้องถิ่น ทั้งสองด้านทั้งข้างบนและข้างล่างเข้ามาประสานและภายใต้การหนุนช่วยของฐาน เครือข่ายเดิม ทั้งภายในและภายนอกชุมชนอันนี้คือกระบวนการสร้างและพัฒนาฐานความรู้ของ ชาวบ้านภายใต้ชุดโครงการนี้

บทที่ 8

พลังชุมชน: พลังปฏิบัติการ พลังปัญญาร่วม

โครงการนี้ต้องการที่จะค้นหาและพัฒนาพลังชุมชนท้องถิ่นตามลักษณะของภูมิประเทศต่างๆ และคำหลักในชุดโครงการนี้ คือ คำว่า “ภูมินิเวศน์” และคำว่า “พลังชุมชน” ในการบริหารจัดการท้องถิ่นผ่านกระบวนการวิจัย เพื่อเน้นให้เกิดกระแสการตื่นตัวและเคลื่อนไหวทางความรู้ ปัญญา ในเขตอีสานใต้ เพราะเชื่อว่า “ความรู้และปัญญา” คือหัวใจสำคัญที่จะสร้างความเป็นตัวตน ความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติการร่วมกันในการแก้ปัญหาชุมชนของตนเองแล้วระดับขึ้นมาเป็นปัญญาร่วม (Collective wisdom) กระบวนการนี้จะทำให้ชุมชนได้ใช้ความรู้และปัญญาในการพัฒนาตัวเอง พึ่งตนเองได้อย่างภาคภูมิใจและมีศักดิ์ศรี โดยกระบวนการในการบริหารจัดการงานวิจัย มีข้อค้นพบในการที่จะนำไปสู่การเสนอ การปรับกฎเกณฑ์ต่างๆ ของรัฐและของพื้นที่เพื่อให้ตอบสนองให้เกิดพลังชุมชนให้เกิดสูงขึ้น เพราะฉะนั้น คำว่า “ภูมินิเวศน์” นี้แบ่งออกเป็น 5 ลักษณะคือ พื้นที่สูงคั่นน้ำ พื้นที่ริมน้ำสายใหญ่ ริมน้ำสายย่อย ชุมชนแออัดเมืองและชุมชนชายแดนโดยครอบคลุมพื้นที่ในเขตอีสานใต้ มี ชัยภูมิ นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี มีโครงการวิจัยดำเนินการอยู่ทั้งหมด 7 โครงการ คำว่า “พลังชุมชน” คือความสามารถของชุมชนในการจัดการตนเองให้สามารถอยู่ได้ภายใต้เศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนไปอย่างรวดเร็ว

8.1 อดีตและความเปลี่ยนแปลงในอีสานใต้

ที่ตั้งของอีสานใต้ส่วนใหญ่อยู่ในเขตลุ่มน้ำมูล ทางด้านทิศตะวันออกเป็นแนวพรมแดนติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้าน ตะวันตกเป็นแนวที่ติดต่อกับทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนทางด้านทิศตะวันตกและทิศใต้นั้นจะเป็นทิวเขาส่วนใหญ่แล้วราบลงมาเป็นพื้นที่ที่มีความเหมาะสมในการปลูกข้าวโดยเฉพาะในเขตลุ่มแม่น้ำ ส่วนพื้นที่ราบนั้นเหมาะสำหรับการปลูกพืชไร่จำพวกข้าวโพด มันสำปะหลัง หม่อนไหม อ้อยโรงงาน จึงทำให้มีพืชที่เป็นหัวขบวนทางเศรษฐกิจก็คือข้าว ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง หอมแดง กระเทียม อ้อยโรงงาน แล้วก็พืชเศรษฐกิจอื่นๆ รวมถึงอาชีพที่เป็นอาชีพสำคัญในเขตอีสานใต้คือ อาชีพหัตถกรรม อาชีพรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตร อาชีพที่เกี่ยวกับปศุสัตว์และการอุตสาหกรรม

การพัฒนาโครงการขนาดใหญ่ เช่น การสร้างเขื่อนขนาดใหญ่มากกว่า 16 แห่ง ในเขตลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำมูล การสัมปทานอุตสาหกรรมมากกว่า 30 แห่ง และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานอื่นๆ ที่มีผลกระทบในส่วนที่ทำให้เกิดปัญหาดินดอนของพื้นที่และคุณภาพดิน ทำให้เกิดผลกระทบต่อผลผลิตทางการเกษตรในพื้นที่ ที่สำคัญส่งผลกระทบในเรื่องของการอพยพย้ายถิ่น อาชีพ การปรับตัวของชุมชน

ลักษณะกลุ่มชาติพันธุ์พบว่ากลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่อีสานใต้มีความหลากหลาย ได้แก่ ชาว ไทย-ลาว ไทย-เขมร กูย บรู กุลา ฉัฐกุล แยกปาทาน จีน ฉวน(แกว/เวียคนาม) ซึ่งในแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ มีลักษณะของวิถีชีวิตและวัฒนธรรมประเพณีที่แตกต่างกันไปตามความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเอง

ถ้าหากดูตามลักษณะทางภูมิโนเวศน์พบว่ากลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่ในที่สูง คือกลุ่มฉัฐกุล ที่อยู่ในเขต ทิวเขาสันกำแพงในเขตจังหวัดชัยภูมิ และนครราชสีมา ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งคือกลุ่มบรู พบในเขตพื้นที่ป่าภู ปะโล๊ะคงจำโฮง อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ซึ่งเข้ามาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น กลุ่มนี้มีวิถี ชีวิตที่อาศัยทรัพยากรจากป่า เช่น การหาของป่า การล่าสัตว์ หาไม้ได้ ปลูกข้าวไร่และทำไร่ในพื้นที่ขนาดเล็กแบบลักษณะไร่เลื่อนลอย ที่เป็นลักษณะของการทำเพียง 3-4 ปีแล้วก็จะย้ายไปทำที่ใหม่แล้วปล่อยให้ พื้นที่เดิมมีการฟื้นตัวแล้วจึงกลับมาทำใหม่อีกครั้งหนึ่ง มีความเชื่อเรื่องผี ซึ่งมีหลายแบบ คือ เป็นผีที่ ดูแลรักษาทรัพยากรซึ่งมีความเชื่อมโยงไปถึงเรื่องวิธีการทำการผลิต เช่น ผีเขา ผีดิน ผีป่า ผีประจำต้นไม้ ดังนั้นเวลากลุ่มนี้จะมีการอพยพหรือย้ายถิ่นก็จะต้องมีพิธีกรรมในเรื่องของการขอ แล้วก็จะมีการเสี่ยง ทาย เพื่อเป็นการขออนุญาตแม่ธรณี ผีป่า ผีน้ำ ผีภูเขา ซึ่งความเชื่อเหล่านี้ก็จะเชื่อมโยงไปถึงกลุ่มคน ข้างล่างที่ขึ้นไปบนภูเขาแล้วเข้าไปตัดไม้ในพื้นที่โดยไม่ได้ขออนุญาตทำให้ไม่สามารถรอดพ้นจากผีป่า และถูกผีป่าทำร้ายกลับมาแล้วอาจเป็นไข้ได้

ส่วนกลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่ราบ ได้แก่ ไทย-ลาว ไทย-เขมร กูย ไทย-โคราช ภูไท เยอ กลุ่มนี้มี ลักษณะการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรจากลุ่มน้ำ คือใช้ในเรื่องของการทำนา ทั้งที่เป็นนาดำและนาหว่าน ที่น่าสนใจคือในพื้นที่ที่ราบทำข้าวไร่ด้วยเช่นเดียวกับคนบนที่สูง ซึ่งจะมีพันธุ์ข้าวไร่ที่ทำในพื้นที่ดอน และในพื้นที่ทาม แล้วก็มีการดัดแปลง และใช้ประโยชน์จากป่าทาม มีการทำเครื่องปั้นดินเผา เช่น กรณี ของท่าไห มีการปั้นหม้อ ปั้นไห ปั้นโอ่ง ส่วนในพื้นที่บริเวณลุ่มก็จะมีการหาปลา ปลูกผักกิมน้ำ หรือหา ของป่า เช่น มันแขง ถ้าฤดูแห้งก็จะหา กบ เขียด หอย ปู และในพื้นที่ทามนอกจากจะใช้ประโยชน์ในการทำนาแล้วยังใช้ประโยชน์ในเรื่องการปลูกปอ ข้าวโพด และพืชผักอื่นๆ ด้วย นอกจากนี้มีการทำ หัตถกรรมด้วย เช่น การทอเสื่อ การนำเอาเถาวัลย์มาทำเครื่องใช้ต่างๆ และมีสมุนไพรจากป่าทาม ซึ่ง พื้นที่ทามและพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำก็จะมีลักษณะการใช้ประโยชน์ที่คล้ายกัน โดยเฉพาะการทำนาที่มีพันธุ์ ข้าวที่หลากหลาย และแตกต่างกันไปตามลักษณะการใช้ประโยชน์

ส่วนความเชื่อประเพณี มีความเชื่อเรื่องผี เชื่ออำนาจเหนือธรรมชาติ เพราะว่าเป็นกระบวนการ ควบคุมสังคมและทำให้เกิดความเคารพและใช้ประโยชน์ในการดูแลรักษาเรื่องทรัพยากรป่า น้ำ ปลา ดินไม้ เชื่อว่ามีเจ้าของดูแลอยู่ เพราะฉะนั้นจะเข้าไปทำอะไรต้องขออนุญาต ส่วนจะขอได้หรือไม่ได้อยู่ ที่การเสี่ยงทาย และพบว่าในทุกชุมชนมีศาลปู่ตา แล่วริมภูคเมืองอุบลราชธานี มีเรื่องของผีเหล็กคี่ มีเรื่อง พระธาตุ ซึ่งมีชื่อเรียกหรือแสดงความเป็นเจ้าของที่แตกต่างกัน เช่น ผีน้ำ ผีดิน ผีรุกขเทวดา ผีเจ้าโคตร และสิ่งที่น่าสนใจก็คือ คนที่อยู่ริมแม่น้ำถ้าเทียบกับชุมชนที่สูงแล้วลักษณะการตั้งชุมชนอยู่ริมน้ำจะเป็น

ชุมชนใหญ่กว่า มีความเป็นชุมชน มีจำนวนบ้านที่มีลักษณะที่อยู่หนึ่ง มีการตั้งหลักปักฐาน จะย้ายถิ่นฐานใหม่ก็ต่อเมื่อเกิดวิกฤติร้ายแรงเท่านั้น เช่น กรณีเกิดไฟไหม้ทั้งหมู่บ้าน กรณีเกิดภัยแล้งติดต่อกันหลายปี เกิดภัยโรคระบาดร้ายแรง และเวลาย้ายก็อพยพไปกับหมู่เครือญาติเดียวกัน ทำให้เกิดโครงสร้างเครือญาติที่เหนียวแน่น เป็นรากฐานสำคัญในการก่อให้เกิดพลังชุมชนในแง่ของความสัมพันธ์กับภายนอก และการประกอบอาชีพที่หลากหลายไปตามลักษณะภูมินิเวศน์

การเปลี่ยนแปลงของชุมชนเมื่อทรัพยากรธรรมชาติที่ได้ถูกทำลายไป ทำให้แหล่งอาหารลดน้อยลง ทั้งนี้เกิดจากการสัมปทานของรัฐ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เช่น เขื่อน ถนน สะพาน เป็นต้น การเปลี่ยนจากระบบเกษตรเพื่ออยู่เพื่อกินไปเป็นระบบเกษตรเชิงพาณิชย์ มีผลกระทบต่อการทำมาหากินของชุมชน เพราะว่าคนในชุมชนไม่สามารถคาดเดาได้ว่าน้ำจะขึ้นจะลงเมื่อไหร่ น้ำจะท่วมเมื่อไหร่ ชาวบ้านจะสามารถทำอะไรได้บ้างในแต่ละช่วง ปลาจะขึ้นมาช่วงไหน จะไปหาปลาที่ไหนดี การทำเกษตรที่ต้องลงทุนสูงขึ้น สร้างให้เกิดสถานะหนี้สินสูง ทำให้พันธุ์พืช พันธุ์ไม้ต้องถินหายไปที่สำคัญพันธุ์ข้าวพื้นเมืองหายไปด้วย ทำให้คนในชุมชนต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตในการทำมาหากินของตนเอง เช่น ทำให้ชุมชนชาวนาที่เคยร่อนต้องปักหลักอยู่ที่ และชุมชนพื้นที่ราบก็มีการขยายตัวมากขึ้น เกิดการผสมกลมกลืนระหว่างชาติพันธุ์มากขึ้น เพราะว่าในชุมชนมีกลุ่มคนที่มาจากหลายชาติพันธุ์ด้วยการปฏิบัติตามฮิดักก็เริ่มมีการเลือกทำเฉพาะบางกิจกรรมที่มีผลต่อความเป็นอยู่ของชุมชนจริงๆ

ปรับเปลี่ยนผู้นำจากระบบอาวุโส เจ้าโคตร หรือผู้นำที่มีบารมีทางความดี มาเป็นนับถือคนมีเงิน ชุมชนเปลี่ยนจากการพึ่งตนเองมาเป็นการพึ่งทุนภายนอก เงินเป็นสิ่งจำเป็นเพราะเงินเป็นที่มาของปัจจัยการผลิต ฉะนั้นคนจึงต้องอพยพแรงงานออกไปนอกหมู่บ้านเข้าเมืองใหญ่เพื่อหาเงินส่งเข้ามาให้ที่บ้านใช้เป็นค่าจ้าง ค่าลงทุนในการทำการเกษตร หรือทำให้คนในชุมชนต้องเปลี่ยนอาชีพไปเลยเพื่อความอยู่รอดของตนเอง

ส่วนการติดต่อกับภายนอกนั้น ทั้งชุมชนบนที่สูงและที่ราบลุ่มแม่น้ำ หรือพื้นที่ชายแดน ก็มีการแลกเปลี่ยนและติดต่อสื่อสารกัน ส่วนใหญ่จะเป็นการแลกเปลี่ยนกันระหว่างสิ่งของที่ตนเองผลิตได้กับสิ่งของที่ตนเองผลิตไม่ได้ เห็นได้จากในพื้นที่แม่น้ำมูลกับกลุ่มคนลุ่มแม่น้ำชี จะเป็นกลุ่มคนที่มีอาชีพหาปลา แล้วนำผลผลิตที่ได้จากแม่น้ำมูลไปแลกข้าว หาปลาทำปลาร้า แลกเกลือ เป็นต้น หรือกรณีพื้นที่ทำไร่ที่ผลิตไผ่หรือหม้อ ก็นำไปแลกเปลี่ยนที่บ้านปากบุง รวมทั้งบางครั้งล่องเรือไปตามลำน้ำมูลจากเมืองอุบลราชธานีเอาไผ่ เอาหม้อไปขายที่จังหวัดนครราชสีมา เมื่อมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐมากขึ้นทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมากขึ้น ทั้งจากคนภายนอกเข้าไปในชุมชนมากขึ้นเพื่อเข้าไปใช้ทรัพยากรของชุมชน ในขณะที่เดียวกันคนในชุมชนก็ออกไปทำมาหากิน หรือประกอบอาชีพนอกชุมชนมากขึ้น

8.2 พลังอีสานใต้ในวันนี้

พลังชุมชนท้องถิ่นอีสานใต้ ในยุคเริ่มแรกของการตั้งถิ่นฐานอิงอยู่กับพลังอำนาจเหนือธรรมชาติ ที่เชื่อว่ามีความสัมพันธ์กับทรัพยากรในระบบภูมินิเวศน์แต่พลังอำนาจเหล่านี้ถูกท้าทายโดยอำนาจภายนอกที่รุนแรงกว่า ทั้งจากรัฐ ทูน และเทคโนโลยี ปัจจุบันชาวอีสานใต้ หลายชุมชนเริ่มตระหนักแล้วว่า อำนาจที่แท้จริงอยู่ในตัวของพวกเขาที่จะต้องรวมตัวกันพิทักษ์ปกป้องและฟื้นฟูทรัพยากรในระบบภูมินิเวศน์ของเขา ไม่ว่าจะโดยกระบวนการฟื้นฟูป่า ลำน้ำ หลังจากการอนุรักษ์เขตรักษาพันธุ์สัตว์ และกระบวนการการฟื้นฟูอำนาจของตัวเอง อำนาจของชุมชน ก็คือ การสร้างความรู้สำนึกโดยผ่านกระบวนการปฏิบัติจริง ดังนั้นการดำรงอยู่ของอีสานใต้ขึ้นอยู่กับกำลังการผลิต จากทรัพยากรธรรมชาติ และเป็นพลังการผลิตจากฐานทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่บนฐานความสมดุล และอาศัยเรื่องของความเชื่อและศรัทธา เป็นตัวนำการผลิตไม่ใช่การผลิตเป็นตัวนำความเชื่อและศรัทธา พลังของอีสานใต้เกิดจากการมีกลไกที่สามารถจัดการตัวเองได้ผ่านการควบคุมโดยความเชื่อ และการเปลี่ยนแปลงของกลไกการทำงานต่างๆ เช่น การรวมกลุ่ม การสร้างเครือข่าย เป็นต้น ทำให้สามารถจัดการหรือกำหนดทิศทางของการจัดการพื้นที่ของตนเองได้ด้วยตนเอง

พลังแห่งภูมิปัญญาเป็นพลังที่เกิดจากการสะสมทุน คือ การสร้างความสัมพันธ์หรือการเชื่อมโยงคนและเครือข่าย รวมถึงสัตว์ พืช ภูมิปัญญา ความรู้ของท้องถิ่น เหล่านี้ถือเป็นทุนที่สำคัญ ที่คนอีสานใต้ได้มีการสะสมกันมาโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์ และถ่ายทอดความรู้สู่รุ่นต่อรุ่น รวมถึงการแลกเปลี่ยนโดยไม่ได้มีการคิดมูลค่าเป็นเงิน เช่น ข้าวบ้านเหนือเกลือบ้านใต้ ใครมีอะไรก็แบ่งปันกันกิน แบ่งปันกันใช้ รวมถึงการส่งสมประสบการณ์ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในการดำเนินชีวิตสืบทอดกันมาชยาวนาน พลังภูมิปัญญาจะเข้มแข็งขนาดไหนดูได้จากความสามารถในการเผชิญอุปสรรค สามารถแก้ปัญหาได้ ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และระบบนิเวศน์ของตน เช่น ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับระบบและกลไกในการจัดการน้ำ องค์ความรู้เกี่ยวกับการไหลของน้ำ องค์ความรู้ในการรู้จักใช้น้ำอุปโภคและบริโภค องค์ความรู้ด้านการเกษตรที่เหมาะสมกับระบบภูมินิเวศน์ทั้งที่เป็นที่สูงบนภูเขา ที่ราบลุ่มน้ำ ที่บึงทาม หรือที่ลักษณะเป็น “กุด” ความรู้เกี่ยวกับสัตว์เพื่อประโยชน์ในการล่าสัตว์ จับปลา รู้ว่าปลาชนิดใดชอบอยู่ในลักษณะภูมินิเวศน์แบบใด องค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรปลา วิธีการและเครื่องมือในการจับปลา ชนิดและพฤติกรรมของปลา ฤดูกาลกับการอพยพและปริมาณของปลา ความรู้เกี่ยวกับการจัดการป่า การจัดการพันธุ์ข้าวให้สอดคล้องกับแหล่งที่ใช้ในการเพาะปลูก การจัดพื้นที่ที่น้ำท่วม พื้นที่ชุ่มน้ำ บึงทามและกุด ซึ่งจะมีรายละเอียดในงานของ ผไท ภูธา สมหมาย ชินนาค และพรารุณี ไวรวัจนกุล เช่น การใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ ปลูกข้าว พืชไร่ หาของป่า และทำประมงพื้นบ้าน

พลังแห่งการสร้างจิตสำนึกร่วม ของความเป็นชุมชนที่ทำให้คนในท้องถิ่นเกิดสำนึกท้องถิ่นเกิดสำนึกในคุณค่าของฐานทรัพยากร ซึ่งปรากฏชัดในงานของปราณี โนนจันทร์ และประมวล เจริญยิ่ง

พลังสำนักเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น เพราะว่าถ้าขาดสำนักแล้วชุมชนอาจจะอยู่ไม่ได้ และไม่สามารถรวมกลุ่มกันได้ และคนจะไม่เห็นคุณค่าของการอยู่ร่วมกันของสังคม แต่เมื่อเกิดสำนัก ร่วมจะทำให้มีการจัดการใช้ประโยชน์ร่วมในฐานะทรัพยากรที่เป็นของส่วนกลางของชุมชน

พลังความสามารถในการจัดการ คือ ความสามารถของชุมชนในการจัดการชุมชนท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจและสังคมในภาพใหญ่ แต่ที่ผ่านมาในพื้นที่อีสานใต้แม้ว่าชุมชนได้มีความที่จะปรับเปลี่ยน แต่ดูเหมือนว่าพลังในการจัดการถดถอยลงบ้างในบางเรื่อง พลังอำนาจต่อรอง คือ อำนาจในการต่อรอง เป็นตัวสะท้อนพลังว่าชุมชนท้องถิ่นมีอำนาจในการต่อรองกับรัฐ หรือทุนที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร อำนาจในการต่อรองของคนอีสานใต้มีอยู่ระดับไหน เช่น ระดับ อบต. สามารถดึงเข้ามาเป็นองค์กรร่วมให้ชุมชนกับท้องถิ่นเป็นอันเดียวกันมากขึ้น เช่นการสร้างเครือข่าย ทั้งเครือข่ายญาติพี่น้อง เครือข่ายภาคี และเครือข่ายกิจกรรม เช่น เครือข่ายออมทรัพย์ เครือข่ายลุ่มน้ำ เครือข่ายป่าชุมชน ฯลฯ เครือข่ายเหล่านี้เป็นการรวมพลังของกลุ่มองค์กรที่มีแนวคิดและกิจกรรมใกล้เคียงกัน การรวมตัวเป็นเครือข่ายทำให้พวกเขาได้มีโอกาสเรียนรู้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ของกันและกัน รวมถึงการรวมกันต่อรองกับคนอื่น ๆ ด้วยระดับการปรับตัวของฐานคนอีสานใต้อยู่กับทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่า แล้วเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงคือการพัฒนาเศรษฐกิจก็ต้องทำให้มีการปรับตัว และก็ยังอยู่ที่ระดับการหารายได้เสริมหรือการหาแหล่งอาหารเสริม แต่จุดอ่อนคือการเรียนรู้เวลาที่จะปะทะกับการเปลี่ยนแปลงของโลกภายนอกไม่ว่าจะเป็นรัฐหรือโลกาภิวัตน์ก็ตาม ที่เข้ามาสัมผัสเตือน จากเดิมที่เขาอยู่หากินตามธรรมชาติอยู่แล้วทำให้เขาต้องหาที่ดินใหม่ระบบตลาดแบบใหม่ เช่น ไปสู่แรงงาน ประมง แรงงานต่างประเทศ แรงงานในโรงงาน แรงงานตัดอ้อย เหล่านี้คือปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในเรื่องของการปรับตัวท่ามกลางระบบเศรษฐกิจแบบใหม่

ดังนั้นกลไกที่จะมาขับเคลื่อนให้ชุมชนท้องถิ่นอีสานใต้อยู่รอดได้ก็คือการสร้างเครือข่ายกัน ขึ้นมาทั้งที่เป็นเครือข่ายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เครือข่ายทางเศรษฐกิจ เครือข่ายทางการตลาด เป็นต้น กลไกและเครื่องมือทางวัฒนธรรมที่จะรักษาทุน ที่เรียกว่า “ทุนความสัมพันธ์” เป็นความสัมพันธ์กับผู้คน แต่จะใช้ยากในระบบของทุนนิยม เพราะว่าเป็นทุนที่ไม่ได้ใช้เงิน ดังนั้นจึงจำเป็นต้องให้ความสำคัญกับการสร้างความแข็งแกร่งทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็น ฮีต คอง ประเพณี ต่างๆ เพื่อจะเชื่อมทุนความสัมพันธ์ไปทำให้ชาวบ้านมีที่ยืนภายใต้ระบบของทุนนิยม เช่น อาจต้องมีการปรับทุนของตนเองที่มีอยู่ให้มีความสัมพันธ์กับระบบตลาดแบบใหม่ เช่น การจัดการป่าของชาวบ้านนำไปเชื่อมกับการจัดการท่องเที่ยว ทำให้เกิดรายได้ใหม่เข้ามา

พลังทางความเชื่อและเครือข่ายทางวัฒนธรรม ในทุกชุมชนที่เป็นพื้นที่วิจัยของแต่ละโครงการย่อยจะมีระบบความเชื่อ และกลุ่มศรัทธาที่หลากหลายในระบบภูมิเวศนั้น เช่น กลุ่มศรัทธาวัด ที่รวมตัวกันที่วัดในวันทำบุญมีการติดต่อสื่อสารช่วยงานวัด กลุ่มที่นับถือผี ซึ่งจะมีผีที่หลากหลาย แต่ละกลุ่มก็จะมีพิธีกรรมของตนเอง กรณีชุมชนเมืองเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวา

รินข้าวบาบ มีทั้งฝั่มเหล็กขี้ ฝั่มปู้ดา ฝั่มไ้ ฝั่มทัวไปและหลักบ้าน ที่คอยพิทักษ์ปกป้องคนที่เชื่อถือ เช่นเดียวกับพื้นที่บ่งทามก็มีฝั่มปู้ดา ฝั่มนาฝั่มป่า พลังแห่งความเชื่อ และศรัทธาคำรงอยู่ได้ เพราะว่ามี การปรับเปลี่ยนหรืออาจมีการแปรรูปไป เช่น เรื่องความเชื่อทางศาสนา นำเอามาใช้ประโยชน์ในการดูแล รักษาทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การนำมาเป็นเขตอภัยทาน ซึ่งทำให้มีพลังในการรักษา ทรัพยากรธรรมชาติและพื้นฟูสิ่งแวดล้อม เช่น พลังของผี ความเชื่อเรื่องผี ที่ยืนต้าน โครงสร้างภายนอก

8.3 ข้อเสนอแนะของโครงการ

1. ควรจะมีการต่อยอดโครงการในพื้นที่เดิมที่เป็นพื้นที่ที่ประสบความสำเร็จและมีศักยภาพ ในการขยายผลต่อ คือ เป็นการเพิ่มศักยภาพในเรื่องของการจัดการ รวมถึงการสร้างภาวะ ผู้นำ การสร้างเครือข่าย การฟื้นฟูกลไกต่างๆ และการสนับสนุนสถาบันในพื้นที่ให้มี บทบาท รวมถึงการใช้กระบวนการทางประวัติศาสตร์ชุมชนเพื่อเชื่อมโยงคนในชุมชน ชาวบ้านทำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมและจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างนักวิจัย ไทยบ้านและกับนักวิชาการเพื่อขยายและยกระดับประสบการณ์ปัญญาร่วมของชาวบ้าน ทั้ง ในระดับพื้นที่ ข้ามพื้นที่ ข้ามประเด็นและควรการเพิ่มขีดความสามารถของผู้นำ ให้รู้จัก ตัวเอง รู้จักชุมชน รู้จักโลก เช่น การต่อรองการพัฒนาผลิตภัณฑ์ การพัฒนาในเรื่องของ เศรษฐกิจชุมชน การพัฒนาเรื่องพลังงานทางเลือก การใช้ประโยชน์จากข้อมูลข่าวสาร รวมถึงการเพิ่มประสิทธิภาพขององค์กรปกครองท้องถิ่น ในการพัฒนานโยบายสาธารณะ และการให้บริการแก่ประชาชนในท้องถิ่น และกระตุ้นการกระแสนตื่นตัวของชุมชนด้วย
2. ใช้ประสบการณ์ ความรู้ ข้อสรุปจากพลังชุมชนไปใช้ในงานวิจัยเชิงพื้นที่ (Area Based Collaborative (ABC)) ของ สกว. เช่น
 - การเสริมสร้างผู้นำ
 - การสร้างเครือข่ายเพื่อเป็นกลไกสำคัญในการทำงานพัฒนาเชิงพื้นที่ และฟื้นฟู กลไก เช่น กลไกในการจัดการป่าเพื่อแก้ปัญหาความยากจน
 - การสนับสนุนสถาบันในพื้นที่แสดงบทบาทในการแก้ปัญหาและพัฒนาให้ เข้มแข็งขึ้น เช่น โรงเรียน มหาวิทยาลัย สถาบันศาสนา NGOs องค์กรปกครอง ส่วนท้องถิ่น กลุ่มวิสาหกิจชุมชน
 - การใช้กระบวนการสืบสาวเรื่องราวประวัติศาสตร์ชุมชนเพื่อเชื่อมและร้อยพัน รากเหง้าของชุมชนนำไปสู่การสร้างพลังใหม่ ผ่านกระบวนการวิจัยโดยชาวบ้าน เพราะว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นฐานที่สร้างความแข็งแกร่งชุมชน สามารถทำให้เด็กและคนเก่าแก่ในชุมชนกันเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่าง อนาคต คือคนรุ่นใหม่กับคนรุ่นเก่า และให้เขาได้มีที่ยืนในสังคม

8.4 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

- 1) ควรกำหนดนโยบายเรื่องสิทธิของชุมชน ให้ชุมชนมีส่วนในการกำหนดนโยบายสาธารณะในระดับพื้นที่
- 2) กระตุ้นสนับสนุนนโยบายทำให้การจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนให้เป็นเนื้อเดียวกับเรื่องการจัดการชุมชน
- 3) สนับสนุนให้แต่ละพื้นที่พัฒนากลไกในการฟื้นฟูทรัพยากร โดยชุมชน
- 4) เสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนโดยสนับสนุนให้ชุมชนและภาคีในท้องถิ่นทำการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเพื่อสร้างความรู้ ปัญญา และสร้างความสัมพันธ์ในการแก้ปัญหของชุมชนตนเอง

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กนกวรรณ มะโนรมย์. “อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่างพิจารณาจากระบบนิเวศ “ลวงปลา” และบริบทแวดล้อม” เอกสารนำเสนอในงานประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยาที่ 2 เรื่องชาติพันธุ์ : วิถีชีวิตและความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในโลกปัจจุบัน ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2546.

กนกวรรณ มะโนรมย์ (พันธ์เกษม). “ความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศและระบบสังคมวัฒนธรรม” ในชุด โครงการวิจัยเรื่องความหลากหลายทางนิเวศวิทยาและระบบเกษตรบริเวณเขื่อนปากมูล , อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี , 2543.

กนกวรรณ มะโนรมย์และธวัช มณีผ่อง. “การสำรวจองค์ความรู้ในพื้นที่อีสานใต้ ภายใต้โครงการการค้นหาค้นหาและพัฒนาพลังชุมชนท้องถิ่น” นครราชสีมา: ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา, 2547.

กาญจนา ทองทั่วและคณะ. “รูปแบบการจัดการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ บ้านวังอ้อ ต.บ้านดอน อ.เขื่องใน จ.อุบลราชธานี”, (รายงานวิจัย). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546.

คณะวิจัยไทบ้านสมาชิกคนจนกรณีปากมูลและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้. “แม่ขุนการกลับมาของคนหาปลา” เชียงใหม่: เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ ประเทศไทย, 2545.

คณะวิจัยไทบ้านราชสีไศล. “ราชสีไศล ภูมิปัญญา สิทธิ และวิถีแห่งป่าทามแม่น้ำมูล” เครือข่ายองค์กรชาวบ้านร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูล 3 จังหวัด (คอปม.) เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, 2545

คณะวิจัยไทบ้านราชสีไศล. “การศึกษาอาชีพการเลี้ยงวัว-ควายในพื้นที่ป่าทาม ราชสีไศลของชาวบ้านลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ชาวบ้านร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูล 3 จังหวัด (คอปม.) เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, 2546

เครือข่ายชุมชนเมืองโคราชพัฒนา และสมาคมร่วมกันสร้าง. “สรุปแนวทางการร่วมมือการพัฒนาที่อยู่อาศัยชุมชนเมือง จ.นครราชสีมา” (เอกสารรายงาน). นครราชสีมา: สมาคมร่วมกันสร้าง, 2541.

โครงการฟื้นฟูที่ชุ่มน้ำป่าทามมูล. “ป่าทาม ป่าไทย” กรุงเทพฯ: เอดิชั่นเพรสโปรดักส์, 2545.

จารุวรรณ จำเพชร และคณะ. “วัฒนธรรมสัมพันธ์ชายแดนไทย-ลาว,อุบลราชธานี” อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2546.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. “ภูมิปัญญาแห่งอีสาน : รวมบทความอีสานคดีศึกษา” มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, มหาสารคาม, 2531.

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, 2537.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน. สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2537.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. “ความเป็นมาและสาระสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน” กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน, 2547.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. “วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม” กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. “วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม” กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.
- ชอบ ดีสวน โกลและคณะ. “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูลตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึง ปัจจุบัน” (รายงานวิจัย). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, 2532.
- ชินสัคค สุวรรณอังกริช และคณะ “โครงการตลาดและเครือข่ายทางสังคมในพื้นที่ทางวัฒนธรรม” (รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์), สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549.
- ชินสัคค สุวรรณอังกริช และคณะ “โครงการตลาดและเครือข่ายทางสังคมในพื้นที่ทางวัฒนธรรม” (รายงานความก้าวหน้า 6 เดือน), สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. ระหว่างวันที่ 15 ตุลาคม 2547- 14 เมษายน 2549.
- คารารัตน์ เมตตาริกานนท์. “การเมืองสองฝั่งโขง” กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.
- ธีรดา นามไผ่ และสยามล ไทยบุรวงค์. “ทิศทางการปฏิรูปการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนในภาคอีสาน” อุบลราชธานี: โรงพิมพ์ศิริธรรมออฟเซต, 2546.
- นลินี ดันฐานิย์และคณะ “ประสบการณ์การต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูล กรณีศึกษาเขื่อนปากมูลและเขื่อนราษีไศล, ในวิถีชีวิต วิถีสู้ ขบวนการประชาชนร่วมสมัย (ผาสุก พงษ์ไพจิตรและคณะ), กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.
- นิภาพร กุลมาตย์. “ศึกษาสภาพเศรษฐกิจของชุมชนบัวใหญ่ พ.ศ. 2475-2506”, 2541.
- เนตรนภา รัตนโพธานนท์. “พฤติกรรมการณ์อนุรักษ์น้ำในลำตะคองของประชาชนในเขตเทศบาลนครราชสีมา” (รายงานวิจัย), นครราชสีมา: คณะวิทยาศาสตร์ สถาบันราชภัฏนครราชสีมา, 2541.
- บัวศรี ศรีสูง “ฮิด-คองอีสานและปกิณกะคดี” กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญาและมูลนิธิหมู่บ้าน, 2535.
- บุญเพรง บ้านบางพูน “ศรัทธาพลังชุมชน” อ่างใน บำรุง บุญปัญญา “3 ทศวรรษแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน” สุรินทร์: โครงการหนังสือดอกตี่วป่า, 2549.

- ประชา อินทร์แก้วและคณะ. “การศึกษาสภาพการตั้งถิ่นฐานและความคิดเห็นเกี่ยวกับตั้งถิ่นฐานใหม่
ของประชากรในชุมชนแออัดริมฝั่งลำตะคองในเขตเทศบาลนครราชสีมา (รายงานวิจัย),
นครราชสีมา: สำนักวิจัยและบริการวิชาการ สถาบันราชภัฏนครราชสีมา, 2543.
- ประมวล เจริญยิ่ง และคณะ “การศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนป่าละหอกกระสัง”
(รายงานความก้าวหน้า). สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ระหว่างวันที่ 15
เมษายน.2548- 14 ตุลาคม 2549.
- ประมวล เจริญยิ่ง และคณะ “การศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนป่าละหอกกระสัง”
(รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์) : สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์. “การศึกษาสภาพแวดล้อมและการใช้ประโยชน์ของป่าบุ่งป่าทามบริเวณลุ่มน้ำมูล
ตอนกลาง” (รายงานวิจัย). ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2545
- ปรีชา อุยตระกูลและกนก โตสุรัตน์. “การศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ในประเทศไทย กรณีศึกษาชาวนน”
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, สนับสนุนโดยมูลนิธิฟอร์ด, 2529-2530.
- ปรีชา อุยตระกูลและคณะ. “กระบวนการศึกษาในการศึกษาและการพัฒนาเพื่อตอบสนองชีวิตและ
ชุมชนชาวนน (ในรอบปีแรก)” เอกสารสิ่งพิมพ์. นครราชสีมา: ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการ
พัฒนา, 2530.
- ปรีชา อุยตระกูลและคณะ. “บทบาทหมอพื้นบ้านในสังคมชนบทอีสาน” (รายงานวิจัย). ขอนแก่น:
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2530-2531.
- ปรีชา อุยตระกูลและนฤมล ปิยวิทย์.(บก.) “ภูมิปัญญาชาวบ้านนครราชสีมา” นครราชสีมา: ศูนย์ข้อมูล
ท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา วิทยาลัยครูนครราชสีมา. ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
- ปราณี โนนจันทร์ และคณะ “วิถีชีวิตและความมั่นคงทางอาหาร กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนปาก
บุง และชุมชนใกล้เคียงในตำบลคันไร่” (รายงานความก้าวหน้า). สนับสนุนโดยสำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย, ระหว่างวันที่ 15 พฤษภาคม 2549-14 พฤศจิกายน 2549.
- ปราณี โนนจันทร์ และคณะ “วิถีชีวิตและความมั่นคงทางอาหาร กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนปาก
บุง และชุมชนใกล้เคียงในตำบลคันไร่” (รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์). สนับสนุนโดยสำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.
- ไพฑูรย์ ภูธา. “กระบวนการสร้างความร่วมมือในการดูแลและจัดการพื้นที่ตามของกลุ่มน้ำชีตอนปลายเพื่อ
ความยั่งยืน” (รายงานความก้าวหน้า 6 เดือน). สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการ
วิจัย, ระหว่างวันที่ 15 พฤษภาคม 2549-14 พฤศจิกายน 2549.
- ไพฑูรย์ ภูธา. “กระบวนการสร้างความร่วมมือในการดูแลและจัดการพื้นที่ตามของกลุ่มน้ำชีตอนปลายเพื่อ
ความยั่งยืน” (รายงานความก้าวหน้า 12 เดือน). สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุน
การวิจัย, ระหว่างวันที่ 15 พฤศจิกายน 2548-14 พฤษภาคม 2549.

- ไพฑูริย์ ภูธา. “กระบวนการสร้างความร่วมมือในการดูแลและจัดการพื้นที่ตามของกลุ่มน้ำชีตอนปลายเพื่อความยั่งยืน” (รายงานความก้าวหน้า 18 เดือน). สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ระหว่างวันที่ พ.ค.-14 พ.ย. 2549.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตรและคณะ. “วิถีชีวิต วิถีสุข ขบวนการประชาชนร่วมสมัย” กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเกอร์. “เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ” กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ตรัสวิน (ซิลค์เวอร์บุคส์), 2539
- พรทวี ยอดมงคลและคณะ “ประสบการณ์วิจัยจากพื้นที่เล่มที่ 13 “กุดขาคิม” การจัดการน้ำฉบับไทบ้าน” เชียงใหม่: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานภาค, 2547.
- พราวดี ไวรวัจนกุล และคณะ “การศึกษาและประยุกต์ใช้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการฟื้นฟูทรัพยากร ส่องฝั่งลำน้ำมูล อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์” (รายงานความก้าวหน้า). สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ระหว่างวันที่ 15 พฤษภาคม 2548- 14 พฤศจิกายน 2548.
- พราวดี ไวรวัจนกุล และคณะ “การศึกษาและประยุกต์ใช้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการฟื้นฟูทรัพยากร ส่องฝั่งลำน้ำมูล อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์” (รายงานความก้าวหน้า). สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ระหว่างวันที่ 15 พฤศจิกายน 2548- 14 พฤษภาคม 2549.
- พลทรัพย์ สวนเมือง คูตาพันธ์และคณะ, “รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนในพื้นที่ จ.สุรินทร์ และ ร้อยเอ็ด” (รายงานวิจัย), 2543.
- มณีชัย ทองอยู่. “การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของชาวนาอีสาน กรณีชาวนากลุ่มน้ำพอง” กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, 2546.
- มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทยในพระบรมราชินูปถัมภ์ “พระสงฆ์กับการอนุรักษ์ ทรัพยากรธรรมชาติ” กรุงเทพฯ: อมรินทร์ แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2536.
- เหมือนพิมพ์ สุวรรณภาศ <http://www.lek-prapai.org/web%20lek-prapai/pumi-cultural/pumi-cultural-esan.htm>, (อ้างวันที่ 15 เมษายน 2552).
- วิลาศ โพธิสาร. “การปรับตัวของชาวกูยในบริบทพหุวัฒนธรรมเขตอีสานใต้” รายงานวิจัยเสนอ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติกระทรวงวัฒนธรรม, 2548.
- วีระ สุดสังข์. “ชนกลุ่มน้อยจากกลุ่มแม่น้ำโขงถึงกลุ่มแม่น้ำมูล” นนทบุรี: โป๊ปปี้เซียน, 2545.
- ศรีศักดิ์ วัลลิโภคม “เศรษฐกิจพอเพียงกับ โครงสร้างทางสังคม” <http://www.lek-prapai.org/web%20lek-prapai/news/newsletter63.1.htm> (อ้าง 10 เมษายน 2552).
- ศรีศักดิ์ วัลลิโภคม. “คู่มืออุทิศ ความหมายของภูมิวัฒนธรรม การศึกษาจากภายในและสำนึกของท้องถิ่น” กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์, 2551.

ศรีศักดิ์ วัลลิโกดม. อ้างใน เบญจวรรณ จันทราช. “สรุปการสัมมนาประวัติศาสตร์ศรีสะเกษ”

<http://www.lek-prapai.org/web%20lek-prapai/local/local-srisakate.htm> (อ้าง 10 เมษายน 2552)

ศิริพร ศรีสินธุ์ไธ. “ปฏิบัติการทางวาทกรรมของชาวบ้าน: กรณีศึกษา “ป่าทามกุดเป่ง” วิทยานิพนธ์ ประกอบการศึกษาหลักสูตรสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (สาขาสังคมวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.

ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา สถาบันราชภัฏนครราชสีมา. “การศึกษาวิจัยด้านประชากรและสังคม ในชุมชนราชนิกุล 2,3 และบริเวณใกล้เคียงในเขตเทศบาลนครนครราชสีมา” (รายงานวิจัย). นครราชสีมา: ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา, 2545.

ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา. “โครงการศึกษาเขตเศรษฐกิจการเกษตรจำเพาะวังน้ำเขียวเพื่อผลิต ผลผลิตทางการเกษตรกิ่งเมืองหนาว” (รายงานวิจัย), นครราชสีมา: สถาบันราชภัฏ นครราชสีมา, 2544.

ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสุรินทร์. “วัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูล: กรณี เขมร ลาว ส่วย สุรินทร์” กรุงเทพฯ: บริษัท สารมวลชน จำกัด, 2533.

ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูนครราชสีมา. “ของดีโคราช” นครราชสีมา: วิทยาลัยครูนครราชสีมา, 2537.

สนั่น ชูสกุล “คำนำสามทศวรรษแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน” ในบำรุง บุญปัญญา “3 ทศวรรษแนวคิด วัฒนธรรมชุมชน” สุรินทร์: โครงการคอกดัวป่า, 2549.

สนั่น ชูสกุล และคณะ “บทเรียนจากป่าทามราชสีห์ไสล แนวทางสู่การพัฒนานโยบายสาธารณะเกี่ยวกับ พื้นที่ชุ่มน้ำ”, 2548

สมคิด พรหมจ้อยและคณะ. “เศรษฐกิจชุมชน หมู่บ้านอีสานใต้: ความอยู่รอดของชุมชนท่ามกลางกระแส การเปลี่ยนแปลง” กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, 2546.

สมพันธ์ เตชะอธิกและคณะ. “ศักยภาพและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่น : คู่มือและทิศทางการพัฒนาผู้นำ ชาวบ้านเพื่อแก้ปัญหาในชนบท” ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น ,พิมพ์ครั้งที่ 2, 2537.

สมหมาย ชินนาค. “วิถีชีวิต ผู้คน และพื้นที่ชุ่มน้ำ : พลวัตการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศน์แบบ “กุด” ของชุมชนเมือง ในเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ระยะที่ 1” อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2548.

สมหมาย ชินนาค. “การพัฒนากลไกและระบบบริหารจัดการพื้นที่เพื่อการแก้ปัญหาคาความยากจนเชิง บูรณาการ: กรณีชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำรอยต่อระหว่างเทศบาลเมืองวารินชำราบและ เทศบาลนครอุบลราชธานี อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2549.

- สมหมาย แสงเนตร “การวิจัยเชิงปฏิบัติการ เพื่อพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ระบบนิเวศอย่างยั่งยืน
กรณีศึกษาพื้นที่ป่าชุมชนภูปะโล๊ะ คงจำโฮง บ้านนาโพธิ์ใต้” (รายงานความก้าวหน้าครั้งที่ 1).
สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548.
- เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ(บก.) “ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา, 3 เล่ม”
กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2536.
- เสรี พงศ์พิศ (บก.) “ทิศทางหมู่บ้านไทย” กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531
- เสรี พงศ์พิศ. “ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท, เล่ม 1 และ 2” กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์หมู่บ้าน,
2536.
- สุเทพ สุนทรเกสัช. “หมู่บ้านอีสานได้ยุคสงครามเย็น: สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”
กรุงเทพฯ: มติชน, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2548
- สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. “กรวด หิน ดิน ทราบ: รัฐ ทุนนิยม และชาวนาอีสานในยุคโลกาภิวัตน์”
นครราชสีมา : ห้องไทยคดีศึกษานิทรรศน์ สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยี
สุรนารี, 2538.
- สุริยา สมุทคุปดี และพัฒนา กิตติอาษา. “ชวนสีก้าว ในชุมชนทางชาติพันธุ์: เรื่องเล่า ความทรงจำ และอัต
ลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยวนในจังหวัดนครราชสีมา” นครราชสีมา: มหาวิทยาลัย
เทคโนโลยีสุรนารี, 2544.
- สุริยา สมุทคุปดี, พัฒนา กิตติอาษาและคณะ. “กรวด หิน ดิน ทราบ รัฐ ทุนนิยม และชาวนาอีสานในยุค
โลกาภิวัตน์” นครราชสีมา: ห้องไทยคดีศึกษานิทรรศน์ สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัย
เทคโนโลยีสุรนารี, 2538.
- สุริยา สมุทคุปดี. “วิถีคิดของคนไทย: พิธีกรรม “ช่วงฟ้อน” ของลาวจำเข้า” นครราชสีมา :ห้องไทยศึกษา
นิทรรศน์ สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี อำเภอเมือง จังหวัด
นครราชสีมา, 2540.
- สุริยา สมุทคุปดีและคณะ “คนซึ่งอีสาน: ร่างกาย กามารมณ์ อัตลักษณ์และเสียงสะท้อนของคนทุกซ์ใน
หมอลำซึ่งอีสาน” นครราชสีมา: มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, 2544.
- สุริยา สมุทคุปดี, “ระหัดวิดน้ำลำตะคอง ภูมิปัญญาพลังน้ำในชุมชนเกษตรอุตสาหกรรม” สารแม่มูล ปีที่
1 ฉบับที่ 3 สิงหาคม-กันยายน, 2544.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด. “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในกลุ่มน้ำชี แม่น้ำสงคราม และแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ.
2475- ปัจจุบัน ในบทบาทของวิชาการสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์กับการพัฒนาชนบท.
ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2531.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด. “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่ 2
ถึงปัจจุบัน (2488-2544)” (รายงานวิจัย). ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2546.

สุวิทย์ ชีรสอวต. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ปี 2488-2544” กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์ จำกัด, 2546.

สุวิทย์ ชีรสอวต. “ป่าชุมชนอีสาน” (รายงานวิจัย). ข้อเสนอ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา และ
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.

อุทัย กาญจนกามล. [www.scribd.com/doc/4442474/-](http://www.scribd.com/doc/4442474/) (อ้าง 15 เมษายน 2552).

ภาษาอังกฤษ

Julian H. Steward. “The Concept and Method of Cultural Ecology”. Blackwell, 1988.

Mark, C. Hanna, and Buddy Robinson. “Strategies for Community Empowerment: Direct Action and
Transformative Approaches to Social Change Practice”. The Edwin Mellen Press, 1994.

Narayan, Deepa, ed. “Empowerment and Poverty Reduction: A sourcebook”. Washington DC: World
Bank, 2002.

Narayan, Deepa, ed. “Measuring Empowerment. Cross- Disciplinary Perspective”. Washington DC:
World Bank, 2005

Preecha Uitrugool. “Peasant Resistance in Isan, 1900-1995: From the Phu Me Bun Rebels to the
Northeastern Small Farmers Assembly” A thesis smutted for the degree of doctor of
Philosophy in the School of Humanities, Jamscook University, 2001.

Wallerstein, N., and Berntein, E. “Empowerment Education: Freire’s Ideas Adapted to Health
Education”, 1988, 15(4), 379 – 394.